

№ 2010

2594к

88 4.342-3

Ш-31

Каз. яз.

АҚ ИІРІМ

Г 2010/2544к

БЕРІК ШАХАНОВ

884.342-3

ШЗІ

АҚ ИІРІМ

ӘҢГІМЕЛЕР МЕН ПОВЕСТЬ

«Жалын» баспасы

Алматы — 1979 ж.

Шаханов Берік.

Ш 31 Ақ пірім: Әңгімелер мен повесть.— Алматы:
Жалын, 1979.—192 бет.

Берік Шахановтың бұл жинағына жас автордың соңғы кезде жазған он шақты әңгімелері, мен «Қоңыр жон» деп аталатын бір повесть енген. Замандастар бейнесі әсерлі бейнеленген бұл шығармалар оқышылар ілтипатына ілігер деп сенеміз

Қаз 2

Ш $\frac{70303-088}{408/07/79}$ 175 — 78

© «Жалын» баспасы, 1979

ӘҢГІМЕЛЕР

НИЯЗ ШАЛДЫҢ НЕМЕРЕЛЕРІ
ИІС СУ
ТОЛҚЫН
АЯУЛЫ МЕН АҢСАҒАН
СЕЙІЛУ
МӨЛДІР САҒЫМ
АҚ ИРІМ
АҚ ТЕКЕ
ЖЫРТЫЛҒАН ЖЕЙДЕ
КӨКТЕУДЕ

*Атам Бекет пен әжем
Қынаға ескерткіш.*

Автор.

«Жаңа жол» мен «Қызыл қайрат» колхозының балалары оқитын бастауыш мектеп екі ауылдың қоныстануынан жырақ, айдалаға, екі аралықтағы жатаған қоңыр төбенің етегіне салынған, қамыс бұғатының қалыңдығы бір құлаш төбесіне сабан араластыра балшық жатқызып, еңселі ақ тамға орналасқан. Ұзын дәліздің бір түкпіріндегі шағын ғана мұғалімдер бөлмесінен басқа мектепте даңғарадай-даңғарадай төрт класс бар. Сол класстарда «Жаңа жолдың» балалары таңертен, «Қызыл қайраттың» балалары түстен кейін оқиды.

Мектептің алдынан екі ауылды жалғастыратын үлкен қара жол өтеді. Артында жатаған қоржын там. Оқу ісінің меңгерушісі Сапар ағайдың үйі сонда отырады. Бір жағында еден сыпырушы, әрі қарауыл жалғыз басты кемпір тұрады. Мектеп атанатын бұл елді мекеннің басаяғы осы.

Жаздай елі көшіп кеткен жұрттай құлазып, қаңырап тұратын бұл төңірек күз түсе күйіне кіреді. У-ду еткен бала даусынан құсы көп көлдің айдынындай азан-қазан жамырап жатады.

Соғыстан соңғы кезең еді. Жаңа оқу жылы басталғалы бір аптадай болған. «Жаңа жолдан» бірінші класқа келгендердің ішінде ешкіші шал Серәлінің Бердені де бар еді. Ол ауылдан мектепке қатынайтын балалардың у-шуына мәз, сумкасын арқалап келіп қайтқаны болмаса

мына жаңа тірлікке жаттыға қойған жоқ-ты. Жамырап үзіліске шығатын, жарысып ауылға қайтатын сәтті күтіп алаңдайтын да отыратын. Қластардың бәрінің терезесі түстікке қараған.

Есік алдынан өтетін қара жолдың үстіндегі қыбыр еткеннің бәрі көрініп тұрады.

Бұларды Сапар ағайдың өзі оқытады. Ол соғысқа бір аяғын беріп қайтқан, протезі сықырлап баяу қозғалатын, нықты, еңгезердей, тұлғалы, ақ сұр өнді, зор дауысты, сұсты кісі. Мұғалім класс ішін күңгірлете «А-р-р-а-а, с-о-о-н-а-а» деп бір қалыпты ежелеп тұрған оқуын тоқтата қойып: «Әй, Сералиев қайда қарап отырсын?»— деп гүр ете қалғанда бұл селк ете түседі. Жалма-жан алдындағы қағаздарына үңілгенсиді. Енді қайтер екен дегендей оқытушы жаққа жасқаншақтай көз салады. Бірақ жаратылысынан сабырлы, ұстамды Сапар ағай онан әрі нықыртып, зәрленбейді. Сол салмақты қалпы, жылы раймен сыпайы ескертіп:

— Сабақ үстінде терезеге қарамас болар,— дейді.

Берден қылмыс жасағандай ыңғайсызданып, қысылып «ендігәрі өйтпейінші» деп-ақ ойлайды. Алайда аздан соң онысын ұмытып кетіп, қара жолдың бойына қуалай көз жүгіртіп отырғанын өзі де байқамайды.

Бірде түске таяу қара жолдың май топырағын толарсақтан кешіп, ілбіп келе жатқан екі жаяу көрінді. «Бұлар кім?» — деген балалық аусарлықпен қарап отырған Берден таяна келгенде ажыратты. Бірі еңкейген кәрі шал, қасындағысы оң аяғын сылтып басып, сылбыр аяндаған жас бала екен.

Жүргіншілер жақындай бере мектепке қарай бұрылды. Сәлден соң кластың зілдей ауыр үлкен есігі сықыр етіп ашылып, ішке кіріп келе жатқан жаңағы екеуі көрінді. Балалар орындарынан ду көтерілді. Назарлары үстеріне бейсеубет кіріп келген мына шал мен балада. Жапырлап қарап қалыпты. Мұғалім балаларға:

— Отыра беріндер,— деді де шалға бұрылып сәлем-десті.— Иә, Ниязёке, келіңіз.

Шалдың да, баланың да үсті-басы жүдеулеу. Қарттың мына ыстықта басына мильқтыра киген түлкі тымағының маңдайлығы мен екі самайының жүні түсіп, жарғақтапған. Қазір қандай мата екенін ажыратуға болмайтын тысына сан жерден жамау салыныпты. Үстінде әр тұсынан түтеленіп, жабағысы көрінген қабулы қара шапан. Белін бөз белбеумен шарт буынып алған. Тізелігінің түгі қырылып, тақырланып тозған, түсі оңып кеткен қоңырқай ші барқыт шалбарының балағын қара санға дейін шаң тұтқан. Қонышы қатпар-қатпар қыртыстанған көн мәсінің басына киген «әзиат» галошының сүйір тұмсығы мен артына қарай тепкен өкшесіне қайыс жамап бастырған. Өзінің де мына ұзақ жүрістен шаршап, қажыған түрінен көрілік жеңіп, мұқалған жан екені байқалады.

— Сапар, шырағым, мынау, менің немерем,— деді шал қайда тап болдым дегендей жасқаншақ жанарымен жан-жағына үркектей қараған баласын көрсетіп.

— Ә-э, солай ма,— деді Сапар шалдың немересіне көз тоқтата.— Жақсы онда. Аты кім? Бері кел, бері таман тұр есіктің алдынан.

— Аты Өсер. Өсержан, бері келе ғой, қарғам. Мына Сапар ағаңа сәлем бер. Бұл өзіңнің аған. Айдар атаңның бір тұяғы,— деді қария төменшіктеп, орнынан қозғала қоймаған немересіне жақындай түсіп: — Момын, аса жуас, бейшара бала,— деді сонан соң Өсердің тым бұйығы, тағылау мінезіне әлде ақталғандай, әлде ренжігендей бәсең үнмен.

Сапар болса баланың бас-аяғына аяушылықпен көз жүгіртіп тұрған:

— Өсер, жасың нешеде? — деп сұрады қасына келіп.

Бала именшектеп онан әрмен тығыла түсті.

— Биыл жаз сегізден асып тоғызға кетті,— деді қарт.

— Мектепке былтыр беруіңіз керек екен ғой?

— Сапар, шырағым, мұның әкесі Байболды білесің,— деді қария жай-жағдай айтатын ыңғаймен әңгіме бастап. — Қатар едіндер, ұмытпасам сенен аз-ақ жас үлкен шығар.

— Иә, арамыз екі жас еді.

— Бәсе солай. Ауылдан бірге аттандындар. Әкесі соғысқа кеткенде бұл енді жүре бастаған. Байболдан екі-ақ рет хат алдық. Бірінде «соғыс ойынын ойнап жатырмыз, менімен бірге ауылдан екі-үш жігіт бар»,— депті, екіншісінде «майданға жөнелтетін болды, жүргелі тұрмыз»,— деген. Сонан қайтып хабар-ошар болған емес. Бейшараның өлі-тірісін бір жаратқанның өзі біледі. Бұйрық-тағы, мұның шешесі сол қыс сүзек болсын. Көктем шыға дүнненен қайтты. Содан екеуіміз қалдық. Оның үстіне сорлы бала жасынан мешел болып ауырды. Көретін жарығы бар екен, тірі қалды. Сонан бір аяғы кеміс.

Шал тымағын қолына алып, маңдайының, мойнының терін сұртті.

— Сныршы Ібіш бізбен сүйек жекжат болатын. Менің кемпірім марқұм онымен туысқан еді ғой. Соның қарасын паналап жүрміз қазір. Малдағы адам үнемі сыртта жүреді. Жаз тауға, қыс құмға көшеді. Соған ілесіп жүріп, өткен жылы баланы мектепке бере алмадым. Енді биыл алып келіп отырмын. Пешенесіне жазса қатарынан қалмай оқыса деймін. Осы жолы да таудан бері қарай көшетін елді күтіп кешігіп қалдық. Оқуың басталып кетіпті. Енді, шырағым, өзіңе тапсырамын. Бөтенің емес. Бір жетім інің. Нашарға істеген жақсылықтың қайыры тиер. Көз қырынды сала жүр.

— Жақсы, Ниязеке, жарайды. Ал, баланың жатын орнын қайтесіз,— деді Сапар.

— Қоныстануда өзіміздің ескі там бар ғой. Биыл осы бала үшін соны қыстамақпың. Мал іші береке, тамағы тоқ. Бірақ қайтемін, мұны тастап қайда барамын? Аштан өліп жатқан кісі жоқ қой. Күнкөрістің бір реті болар.

— Дұрыс. Жол жүріп келген екенсіздер. Онда бүгін барып демалсын, ертен осы балалармен бірге мектепке келсін. Өзіңіз орталықта болады екенсіз, жай-күйін біліп тұрарсыз,— деді мұғалім.

— Ал енді, шырағым, мұның қағаз, кітабы жоқ еді! Соны өзің қарастырып, тауып берсең, көп жасағыр! Мен керекті тиын-тебенін тастап кетейін,— деп шал қойнынан шыт орамалын алып, бір шетіндегі түйінін жұлмалай бастап еді, Сапар:

— Қария, әуре болмаңыз. Қажет деген қағаз-қаламдарын мен берейін. Ал оқитын кітабын анау тұрған магазиннен алады,— деп мектептің күншығыс жағында терезеден көрініп тұрған «Қызыл қайрат» колхозының бергі шетіндегі әктелген аласа тамды нұсқады.— Соған өзі барып, бірінші кластың кітабын сұраса береді. Сіз әуре болмай-ақ қойыңыз, баланың өзін жіберіңіз.

— Жарайды, жарайды. Рақмет. Нұр жаусын, шырағым! Мына тұрған жер ғой, өзім-ақ ертіп барайын, Өсержан, жүре ғой, қалқам. Ал жақсы, шырақтарым.— Шал бүкеңдеп шығып бара жатты. Соңынан артына жалтақ-жалтақ қарап немересі шойнандай жөнелді.

«Жаңа жол» мен мектептің арасы үш шақырымдай болатын. Серәлінің үйі «Жайлауқұдық» аталатын жазықтың ортасындағы жатаған қоңыр белдің үстінде отыратын. Талай жылдан бергі жазғы жайлауы осы. Берден сабақтан шыққан соң орталыққа дейін балалармен ілесіп келді де, солардың бірімен алданып ойнап қалған. Үйіне күн еңкейе жеткен. Есіктің алдындағы жер ошаққа қазан асылыпты.

— Ту, қалқам-ай, сабағың бағана бітті, осы уақытқа дейін не бітіріп жүрсің, қоныстануда сені біреу байлап қоя ма осы,— деді қайнаған самауырды үйге көтеріп кіргелі сыртқа шыққан шешесі мұны көріп.

— Ол кім, Берден бе? — деді әкесі түрулі іргеден еңкейіп сыртқа көз тастап.— Біздің үлкеніміз ғой. Биыл

мектепке барды. Өзі ауым-сауымдау, басының ауғап жағына жүре береді. Сабағыңнан тарасымен үйге қайтпайсың дейді оған шешесі,— деп түсіндіре бастады.

— Жақсы болыпты. Құтты болсын. Көрінген таудың алыстығы жоқ. Ертең-ақ адам болып шыға келеді. Бар жақсы бәрінен де,— деп жатты әкесіне біреу.

«Үйде қонақ бар екен ғой»,— деп ойлады бұл. Есіктен кіре бере отырғандарға көз салып еді, манағы мектепте көрген екеу екен. «Бұлар қайдан жүр. Бізбен қандай қатысы бар?» — деп таңырқаған күйі төр алдындағы шалға келіп, сәлем берді.

— Өмірлі бол, балам,— деді ол ықыласпен қолын алып.

— Ал, отыр шайыңды іш,— деді әкесі қонақ баланың төменгі жағын нұсқап.

Шалдың немересі біреу алып қоятындай үш-төрт кітапты қолтығына қысып ұстапты. Тастамайды. Бұған жаутаңдап күлімсірей қарады.

Шал тымағы мен шапанын тастап, омырауы ашық, ақ жейдешен, әжімді жүзінен сорғалаған терін сүртіп қойып, шайды асықпай сораптап, әкесімен әңгімелесіп отыр. Үй иесі бәйек болып:

— Нәке, алыңыз, Нәке, ішіңіз,— деген сайын:

— Рақмет, рақмет, көп жаса, мың бол,— деп пейілдене бас шұлғиды.

— Өсержан, ішіп отырсың ба, ал шырағым, қысылма,— деп өз алдында жатқан ірімшік, тоқашты қайтақайта немересіне қарай ысырғыштай береді.

— Серәлі батыр, біздің ар жақ, бер жағымыздан хабарың бар. Бұрыннан жекжат-жұрат, ағайын ауылмыз. Сен білмегенде кім біледі, біздің жайды,— дейді шал бір әңгіме қозғап.— Ендігі біздің қарағанымыз осы. Тілек осының үстінде, өзің білесің. Бұл Байболдың тұңғышы ғой. Онан кейінгі екі ұл соғысқа үйленбей тұрғанда кетті. Тұқым қалмады.

— Е-е, білем ғой. Қайтесіз. Барына шүкіршілік етіңіз. Жаратқандікі өзіне жөн.

— Әлбетте, әлбетте. Бұған да шүкір. Күпірлігім жоқ. Осының оқуы деп келдім. Көзі ашылып, бір нәрсе таныса, ел-жұртты көрсе деймін. Бауырын көтермей жатып кісі қолына қараған соң не кінә, тым ұяң, қорғаншақ. Нәміне тартса ынжық болмаса керек еді. Біреудің үйіне өзін қалдырып кетуге дәтім бармайды. Биыл қоныстануды қыстамақпын. Ел іші ғой, ас-судан тарықпаспын, ағайын қол ұшын берер деймін.

Тамақ ішкен соң Нияз шал кешке қарай қоныстануға қайтты.

— Нәке, біз осы төңірекеміз ғой, келіп-кетіп жүріңіз. Қазір елде ақ тапшы, сабағынан келген соң баланы жүгіртіп жіберіп, айран алдырып тұрыңыз,— деді әкесі қоштасып жатып.

Шал мен бала орталыққа қарай баратын жалғыз аяқ соқпаққа түсіп едәуір ұзап кеткен. Серәлі түрулі есіктен олардың соңынан қарап отыр еді. Бір кезде өзімен-өзі сөйлескендей:

— Адамды құдай қор қылмасын деңіз. Күш қайтқан, кәрілік жеңген, әбден мүжіліп біткен ғой. Әжептәуір кісілігі бар, бұрынғы-соңғыға зерек жан еді. Қажыған соң, амал бар ма? Кәрілігі түскір кісіні қор етеді-ау,— деді бір түрлі қамыққан дауыспен.

Нияз шал немересі екеуі ескі тамына кірді. Кейде шай-суын көрші-қолаңның әйелдері жасап береді. Көбіне қонақтап, қыдырыстап жүреді. Шақырған жерге немересін үнемі ілестіріп барады. Әлдеқалай ол мектепте болып, ілесе алмай қалса: «Мынаны Өсержанға берейінші»,— деп дәм татқан үйінен оның сыбағасын тастамай орап ала кететін.

Берденнің әлі есінде, бірде көктемде мал төлдеп жатқан кезде үйіне Нияз келді. Шешесі:

— Нәке, тісіңізге жұмсақ, әрі жаңалық ас қой,— деп ешкінің уызын қатырып алдына қойды.

Шал ризалықпен батасын бере отырып, дірілдеп ұйыған тәтті уызды толғай жұтты. Біраз қарбытқан соң:

— Келін, мынадан Өсержанға ала кетсем, ыңғайлы ыдыс жоқ-ау, ә,— деді.

Ыдыстың тапшы кезі. Шешесі ретті еш нәрсе тауып бере алмады. Уыздың өзін үйдегі шұғыл қара шөңкеге құйып, шөңкені үлкен қазандағы қайнаған суға қойып қатырған еді. Бұл ыдысымен алып кете алмайды.

— Ертең өзін жіберсеңізші. Сабақтан қайтқанда Берденмен бірге келіп, жеп кетсін,— деді шешесі.

— Менсіз ол ит ешқайда кірмейді. Айтқаныммен келе қоймайды ғой,— деді шал енді қайтсем екен дегендей айналасына ойлана қарап. Сонан соң қойнына қолын жүгіртіп жіберіп, орамалын суырып алды: — Мына тұрған жер ғой, кеуіп кете қоймас, келін осы орамалға салып алсам қайтеді,— деді ақылдасқандай.

— Болады ғой, суы сорғалап үстіңізді бүлдірмесе.

— Байқармын, қашығырақ ұстармын киімімнен,— деп Нияз шеміршектеніп бекіген сары уызды үлкен-үлкен етіп опырып, шыт орамалға сала бастады. Сонан соң орамалдың ұшын аса қысып тартпай байластырып, түйіп алды.

— Ал, жақсы, келін, бала-шағаның игілігін көр,— деп, таяғына сүйеніп орнынан тұрды.

Уыздың ылғалы шыттың сыртынан шып-шып шығып, түйіншектің төменгі жағынан тамшы сорғалай бастады.

— Шапаныңызға тимесін, байқаңыз. Қап, ыдыстың болмағаны-ай! — деді шешесі.

— Оқасы жоқ, қазір сорғиды, қанша суы бар осының,— деді шал орамал ұстаған сол қолын шапанының өңірінен қашқақтата көтеріп.

— Берден, атаңды есіктен шығарып сал. Иттер жүгіріп жүрмесін. Үйден шыққан кісіге ондай әдеттері жоқ еді. Сонда да, итпісің деген ғой,— деді шешесі.

Берден түсірулі киіз есікті түріп алдынан шалды өткізіп жіберді де, өзі артынан ілесті. Майлыаяқ есіктің алдында жатыр екен, бұларға бұрылып та қараған жоқ. Қарауыз қаншық қораның төрінде жүр.

— Жоқ, бұл үйдің иттері кісіге бейсауат жүгірмейді. Заты солай, өздерінің,— деді шал ұзын құйрық, үлкен қызыл төбетке көз тастап.

— Ал, хайыр, балам,— деп шал жалғыз аяқ жолға түсті. Алдыңғы жақтан екі аралықтағы шеңгел, алабота, құрай, арық жағасына өскен құрақ, қамысақ шөптерден асып қоныстанудың қамыс бұғатты, балшық үйлерінің біркелкі жатаған төбелері, шошайған мұржалары көрінді. Неге екені белгісіз, Берденге кенет таяққа сүйеніп әрең ілбіп бара жатқан мына қарт әлдеқашан-ақ бұл өмірден баз кешкен, тек бір мәнейі себептермен кеудеден жаны шықпай, қыбырлап тірі жүрген, тірі жүргенде де Өсер үшін ғана, Өсер жеткенше ғана өзін-өзі сүйрелеп, тоқтамауға бел байлаған, соған бола беріспей, көнбей, тырмысып келе жатқан жандай көрінді. Көңіліне аяныш ұялады.

Өсердің оқуға ұғымталдығы жаман емес. Бірақ жасқаншақ, бұйығы. Керек десе біліп тұрған сабағын да дұрыстап айтып бере алмайтын ұяң еді. Сапар Нияздармен бір аталас, жамағайын кісі. Үзілісте ол шалдың немересін үйіне ертіп келіп, тамақ ішкізіп, жылы қабақ танытып, маңдайынан сипап жүреді. Ондайда Өсер жайраңдап, мәз болып, елменен бірге ойнап, күліп қалады. Ал сабақтан қайтқанда, ауылдағы ойын кезінде кейбір сотқар балалар күн көрсетпейді-ақ. Сөйтсе де олардың жасаған зәбіріне ашынып, айбат білдірейін деген ниет байқатпайды. Тек қыстығып, үнсіз жылап-жылап алып қайта ілесе беретін.

Жаз кезінде Нияз бұлардың үйіне жиі қатынап тұратын. Қыста да ара-тұра соғып кетеді. Бір байқайтыны — басқалар мүсәпір санап, көп сөйлеспейтін осы шалға

әкесі өзгеше ықылас білдіретін еді. Құрметтеп төрге шығарып, қазанға сыбағалы асын салдыратын. Жай-күйін сұрап, әңгімеге тартатын. Жайшылықта сөзге сараң, ешкіммен шүйіркелесе бермейтін, өзімен-өзі тыныш, тұйық жүретін, момын, кейуана қария мұндайда едәуір көтеріліп, жадырап қалатын.

— Шырағым, Серәлі, ол бір заман ғой,— деп әжептәуір шешіліп, өткен-кеткеннен әңгіме қозғап отыратын. Ескі құлақ, көне көз қартқа тән әңгіменің төркіні көбіне елдің елдігі, жақсының жақсылығы, кімнің кім болғаны мазмұндас келетін.

Алпысты алқымдап, өзі де шалдардың санатына кіріп қалған әкесін баладай көріп, «шырағым» дегені Берденге бір түрлі оғаш естіледі. Ал әкесі оған көңіл аудармайды. «Нәкелеп» дастарқан үстіндегі жылы-жұмсақты соның алдына сырғыта береді.

— Көрмегелі біраз болды. Өзіңмен сәлемдесіп, әңгімелесіп кетейін деген едім. Жақсы болды. Ішті біраз босатып алдық. Ой, деген-ай, бәрі де кетті солардың дүниеден. Шіркін-ой, адам баласында не бір дүлділдер өткен-ау,— деді қою шайдан маңдайы жіпсіп, жүзі күреңіткен, қара шал кесесін төңкеріп жатып.

— Ал, Өсержан, қайталық, жүре ғой, балам...

— Жүруге жиналдыңыз ба, Нәке? Жақсы онда, сау-саламат болыңыз. Келіп тұрыңыз,— дейді Серәлі, қонағын қолтығынан демеп жатып.

— Рақмет, рақмет... көп жаса... Аманат жан аман болса келеміз ғой. Хайыр енді. Жандарыңа жамандық бермесін...

Хош айтқан соң, Нияз немересін ертіп, қоныстануға баратын таныс соқпаққа түседі. Ол кеткен соң, әкесі біразға дейін өзімен-өзі сөйлесіп:

— Қыруар жан еді, ауру алды, ажал алды, соғысқа кетті, өйтті-бүйтті, төңірегі әбден тақырланды өзінің. Қасында қалған жалғыз қарасыны мына бір қаршадай же-

тім бала. Кеудесінде жан барда адам баласының үміті үзілмейді екен ғой. Бұл пенденің көңілі дегенді қойсаңшы. Енді осыны да алданыш етіп, медеу көріп жүр-ау. Артымда қарайып қалса дейді-ау. Әйтеуір, тұяқ. Бар ғой. Бар болған соң үміт етеді. «Жас өспей ме, жарлы байымай ма». Тірі болса адам болып кетеді ғой ертең-ақ. Иә, бар жақсы бәрінен де,— деп толғанып отырар еді.

Бұлар төртінші класс бітірген жылы Нияз қария қайтыс болды. Бердендер көрші ауылдағы орта мектепте оқытып болды да, Өсерді Сапар аудан орталығындағы интернатқа апарып кіргізді. Сонан ол «Жаңа жолға» жаз айларында ғана қатынап жүретін. Оныншы класты бітірген соң, сол жерден тракторшылар дайындайтын курсы тауысып, білдей механизатор болып бірақ оралды. Аяғының ептеген сылтығаны білінгенімен еш кемдігі жоқ. Өсе келе таралып, сырықтай жігіт болған. Бірден гаражға жұмысқа кірді. «Тындырымды, еңбекқор, қақ-соқпен жұмысы жоқ»,— дұрыс адам болып өсіпті десті жүрт.

* * *

Бұл күндері «Жаңа жолдағы» көше-көшенің бойына қатарластыра салған шатырлы көп үйлердің бірінен алды жоғары кластарда оқитын, арты әлі жас, үйелмелі-сүйелмелі алты-жеті қара домалақ бала шығып, мектепке барып жүреді. Кейде Берден ауылына келгенде үйінің жанынан өтіп бара жатқан оларды тоқтатып, алдымен үлкенінен:

— Фамилияң кім? — деп сұрайды.

— Ниязов.

Онан кейін екіншісінен сұрайды.

— Ниязов.

Сөйте-сөйте бәрінен сұрап шығады. Сонан соң:

— Нияз деген кім ол, көрген кісің бе? — дейді біріншіге барып жүрген ең кішісінен.

Бала қайдам дегендей нығын қиқаң еткізіп, бұның өзіне қарайды.

— Танымасаң неге Ниязов боласың,— дейді бұл күлкі қысып, жыбырлай бастаған тамағын кенеп.

— Папамның фамилиясы ғой,— дейді ересегі мұның өзін кінәлағандай.

— Нияз папамның папасы,— дейді тұрғандардың тағы бірі.

— А-а, солай ма, онда жөн,— дейді бұл. Көз алдына қара шапанды, қара тымақты Нияз шал елестейді.

«Бейшара осыны келіп бір көрмейді-ау,— дейді бұл болмайтын қияс, аусар қиялға беріліп,— Шіркін-ай, кеткендер сәл сәтке болса да қайтып келіп, өзінің артын көрер ме еді. Қаншасы тірліктегі істегенінің өкінішіне өртеніп, санын соғып, қаншасы шүкірлігін айтып, қуаныштан көзіне жас алар еді.

Нияз шалда бұдан артық тілек, үміт, арман болды дейсің бе?! Көкірегін сүйретіп жүргенде аңсағаны осы болар да».

Берден демалыс алып, ертең бала-шағасымен аулына жүрмек. Кешкісін үйіне келген соң, жолға жиналды. Қағаздарын реттеп кетпек болып жазу столының тартпаларын ақтарыстырып отырған. Бір кезде суырманың түкпір жағында жатқан әлденеге көзі түсіп кетіп, қалт тоқтай қалды. Ұстап отырған қағаздарын стол үстіне тастап әлгі затты қолына алды. Бұл бір үлкендігі сіріңкенің қорабындай ғана, көгілдір түстес, жез тығынды шыны құты еді.

Ішіне аз толмаған сұйық құйылған, бүйіріндегі жез түймедей жарқыраған таңба қағазында «Духи» деген жазуы бар осы құтыны әрлі-берлі айналдырып қарап, әлдене есіне түскендей ойланып, отырып қалды.

Осы сәт көз алдына өзі оқуға аттанардағы құм ішінде отырған ауылы, сол ауылда қалған қара күпәйкелі, қоныр орамалды, жайдары қабак, жылы жанарлы, қараторы келіншек келді. «Ол да бір қызық кез екен-ау»,— деп ойлады әлденені аңсағандай. «Кісіге жастық шақтағының бәрі қымбат қой деймін. Өткен күннің бәрі арман деген осыдан шығар»,— деп бір толқыды...

Сол кезді есіне алса болды өткеннің тәтті елесіне еніп кетеді. Көңіліне сағыныш ұялайды. Басқаны былай қойғанда; жалғыз жүргенде жалғыздықтан құлазып, қашып кеткісі келетін сонау иен даланың төбешіктері мен бұталарына дейін қаншалықты ыстық болып елестейді десеңші қазір. Иә, әркімнің туған топырағы өзіне киелі ғой.

Берден құтының тығынын бұрап ашып, алақанына тигізді де қайта жапты. Танауына жусанның дәміндей қышқылтым иіс келді. «Жабық тұрған соң, иісін еш жоғалтпайды-ау, ә, бұрқырауын»,— деді құтыны уысына қыса, мұны қайтсем екен дегендей ойға кетіп.

«Әй, осыны неге өзіне апарып бермеймін,— деді әлден соң, шешімге келгендей.— Несі бар, бөтен адам емес, жақын жеңгем. Қайта қалай алғанымды, қашаннан бері сақтаулы жүргенін айтып берейін, күлсін бір. Өткенді әңгімелеп, мәз болып қалайық».

Осы тоқтамға келген ол қолындағы иіс суды жолға алатын заттарының ішіне қосты.

* * *

Берден он жылдықты бітірген жылы талай уақыттан бері қой бағып келе жатқан әкесі пенсияға шықты. Бірақ пенсияға шықтым деп малдан бірден қол үзіп кеткісі келмеді. Үйренген ата кәсіп, әрі мал іші береке, соны қимайды білем:

— Сақырлап орталыққа көшіп барғанда не бітіремін. Атқа міне алмай отырғаным жоқ. Әрі онда барғанда қолдағы мына азын-аулақ қара-құраны қайда сыйғызамыз. Шырағым, сен осы малға қарайласаң қайтеді. Қолымызға келсейші,— деп жоғары оқу орнына түсу үшін екі жыл «стаж» жинамаққа ауылда қалып, гараждың төңірегінде жүрген Берденді қоярда-қоймай күзге қарай шақырып алып, малға жеккен.

Сөйтіп Берден қой соңында бір қысты өткізіп салған. Осыдан бірер жыл бұрын көрші отырған екі колхоз қосылып, совхозға айналды да, бұлардың колхозының бастығы, жақын ағайындары, Жақып деген жас жігіт өздеріне ферма меңгерушісі болып қалған. Жақып келер жылы екі жылдық оқуға баратын болды. Өзінің алғашқы алған әйелі тұңғыш баладан қайтыс болып, сонан біраз салт

бас жүрген ол, өткен жылы Созақ жағынан келін түсірген. Әкесі ертеректе ауыл көлемінде атқа мініп, қызмет істеген, бертін келе мал бағатын. Қазір де қойшы. Сол Жақып оқуға жүрер алдында үйін мұның ауылының қасына көшіріп алып келді.

— Мен жолға жүріп бара жатырмын. Үйді қасыңызға қондырамын. Қолыңызда Берден бар ғой, біздің шалдың шаруасына да қолғабыс ете жүрер. Әрі бір-біріңізге серік болыңыздар,— деді.

Жаз бойы екі үйі қара көрінер жерде қатар отырды да, күзге салым бірге қонды. Қырқын мен күйек өткенше шабындық сазда болып, қысқа таяу құм жиегіндегі қыстауға көшіп келді.

Қаратаудың теріскейінде алыстан жон көрсетіп, ұзына бойына жарыса созылып, көсіліп жатқан үлкен құмның бір бүйрек шығып, Көсегенің көк жонына таяу жатқан тұсы Шоқат аталатын быжырқай, құмдауыт төбелер мен құмақша болып келеді. Жері мәйек. Топырағына құм атаулыға тән өсімдіктің шықпайтыны жоқ. Қысы жылы, малға жайлы, шұрайлы өңір. Шоқаттың шығысын ала үлкен құмға дейін жететін кең жазық басталады. Көктемде тасыған тау өзендерінің бәрі осы жазыққа құяды да, жазға қарай бұл аймақ айдын көл, шалқар шабындық, қорық болып жатады. Шабындықтың Шоқат пен шектелген жиегінің ұзына бойына әр жерден қыстау жайлар салынған. Етектегі осы қораларға шөп шабылып алынған соң, күз өте ел қоныстанады. Соған көктеуге шыққанша осында отырады.

Бұлар биыл қыстауға ажырықты жазықтың майда құмға кіріңкірей жатқан тұсындағы төбесін қамыспен жапқан, қос балшық қораны таңдады. Қорадан әріректе бір-біріне жанастыра салынған қос мая бар. Екі аралықта жатаған қоржын там тұр. Ауылдың қарасы осы.

Бұлар көшіп қонған. Екі үйі ортасында дәлізі бар қар-

сы есік екі бөлмеге кірді. Келген күні Берденнің үйі мал сойып көршіні ерулікке шақырған.

Екі шал шаруа жайын ұзақ тәжікеледі.

— Қазір күн жылы, жер қарада қыс қамын мұқият қамдап алған жөн,— деп қайта-қайта мақұлдасты.

— Екі бала ертеңнен бастап осы шаруаға кіріссін,— деп қорытынды жасады Берден мен Тынымкүлге естірте.— Қыруар жұмыс бар. Қора-қопсыны бүтіндеу керек. Жинаулы шөптің сыртынан бейсеубет мал жеп кетпеу үшін жыңғылдан ірі қара бұзып кіре алмайтындай шалы тұрғызу керек. Қоралардың ішінің өткен жылдан қалған қиы бар екен. Оны да сыртқа шығарып тастайтын... Ой, шаруа көп,— деп екеуі бірінің сөзін бірі қуаттап, бұларға тапсырманы берді-ай келіп.

— Сендер де азаннан кешке дейін шай ішіп, әңгімені ғөйте бермей бір мезгіл тірлікке шығындар. Балаларға қолғабыс тигізіңдер,— деп екі кемпірді де ықтияттады.

— Бізді қоса сүйрете жүрмесендер ішкендерің ас болмайды ғөй екеуіңнің.

— Өле-өлгенше қырсық тілі қалмайды бұлардың. Азаннан кешке дейін әңгіме соға бермей деуін қарашы. Біз бір ерігіп қарап отыратындай.

— Бір мезгіл ат үстінде мал қайырып қайтқанға тау құлатып, тас қопарып келгендей болады да жүреді. Біз болмасақ көрер еңдер...— деп кемпірлер де шамданып жатыр.

Берден мен Тынымкүл он шақты күндей таңның атысы, күннің батысы осы тірлікпен айналысты. Шоқаттан жыңғыл шауып түйеменен тасып, бір аптаның төңірегінде маяның айналасына биік албар тұрғызды. Қыстаудың кем-кетігін жөндеп, бір екі-күн демалған соң қолдағы жүк артуға жарайтын түйелерді жадылап, тұз әкелуге орталыққа жүруге жиналды. Қайта-қайта қатынап әуреленбеу үшін екі үйге керекті қаит-шай, ұнды да осы жолы ала қайтпақ болды.

Таң алагеуімнен жолға шығып, бүлкілмен отырып орталыққа сәске түсте ілікті. Қажет заттарын тауып, тиеп қайтқанша күн кешкіріп қалды. Түнгі ұзақ жүріске дайындалып, артылған жүктерді мұқият тағы бір қарап алып, бұлар жолға түсті.

Түйелердің жүгі едәуір. Енді келердегідей қатты жүрісті қойып, жай, сары аяңға салды. Бұлар ауыл қарасынан ұзап шыққанша күн ұясына қонып үлгерді. Артта баған бастарында жанған орталықтың шамдары жұлдыздай жымыңдап, жарқырай түсті. Ай қорғалап туатын кез еді. Алдыңғы жақты қою қараңғылық тұмшалап, төңірек меніреуленіп, түнгі жолдың ауыр бір тылсым тауқыметі басталып келе жатты.

Екеуі екі атанда қара жолдың қараңғы болса да сайрап жатқан кең сорабында қатар келеді. Бірақ бір-біріне тіл қатулары сирек. Ара-тұра Берденнің жетегіндегі боталы інген онсыз да көңілсіз, жым-жырт төңіректі құлазыңқы үнге бөлеп, төбе құйқаларын шымырлата ұзақ боздайды.

— Берден жол қысқарсын, әңгіме айтсайшы,— дейді Тынымкүл.— Бүйтіп үн-түнсіз отыра берсек ауылға жете алмайтын шығармыз.

Жаратылысынан тұйық, аз сөйлейтін Берден үндемейді. Табан астында не айтпақ. Бірақ сол үндемеген ғұрлы өзі де қиналып, қысылып отыр. Басқа істер лажы жоқ.

— Түнгі жолдың кісіге әсер ететін түс сияқты тылсым бір құпиясы бар осы,— деді Тынымкүл өзімен-өзі сөйлесіп отырғандай.— Кісі өзін күндізгідей еркін сезіне алмайтыны несі екен. Түнде, жалпы, белгісіз әлденендей күш иелік ететін тәрізді адамға. Соған еркіңнен тыс бағынышты сезінесің. Оған қарсы жасар еш қайратың жоқ. Дәрменсізсің. Қандай қиын, ә.

Берденнің жон арқасынан құмырсқа жүгіріп өткендей денесі тітіркенді. Айнала қараңғылыққа елегізі қара-

ды. Жаңағы Тынымкүл айтқандай күйді өз бойынан да байқағандай сезімде еді.

— Мен, тегі, түнгі жолды ауыр сезінемін,— деді Тынымкүл бір әңгіме бастайтын сыңаймен.

— Түнде жол ұзарады дейді ғой,— деді Берден де әңгімеге араласқан боп. Оның сөзіне өз ойымен болып отырған Тынымкүл мән бере қоймады.

* * *

— Онда төртінші класқа барған жылым еді,— деді жадының үстіне салған аяқ жібi қысқа болғаннан екі тізесі бүктетіле шоқиып отырған күйі алдындағы қою қараңғылықтан көз алмай.— Әкем мен іште жатқанда соғысқа кетіп, сонан оралмапты. Маған тете апам бар, шешем үшеуміз ғана. Ауылдағы мектеп бастауыш класқа дейін. Жетінші оқитын апам аудан басындағы интернатта жатады. Тек қысқы, көктемгі, жазғы демалыста ғана келеді. Үйде шешеммен екеуміз.

— Өзің мектепті қайдан бітірдің, аудан басынан ба? — деді Берден оның сөзін бөліп.

— Жоқ, ауылдағы мектеп кейін сегіз жылдыққа айналды. Сонда оқыдым. Сегізді бітірген соң, әрі барғаным жоқ. Үлкен апам ұзатылып кеткен. Шешем жалғызілікті. Енді оқуды қойып, соған қолғабыс жасадым,— деді Тынымкүл мұның сұрағына жауап беріп. Сонан соң айтып келе жатқан әңгімесін қайта жалғастырды:

— Күздің орта кезі еді. Таудағы диірменшіге барып ұн тарттырып келмекке апам колхоздан демалысқа қарсы бір күнге өгіз арба сұрап алды. Түнде барып қона жатып, ертең бидайды тарттырып алып, қайтып келмек боп мен сабақтан шығысымен кештете жүріп кеттік. Түн сондай қараңғы болды. Бұрын бұлай далаға шығып көрмегенмін. Ауылдан ұзаған соң-ақ көңіліме бір түрлі қорқыныш кіріп, пұшайман күйге ендім. Онымды сездіргім

келмей апамды сөзге тартам. Ол кісі әңгіме айта бастаса кішкене жеңіл сезінемін. Өзіне тығыла түсіп отырмын. Мына жол таусылмайтындай, мына түн сейілмейтіндей көрінеді. Енді қайтып шыға алмайтындай, басқа бір қараңғы дүниеге еніп кеткендей үмітсіз сезімдемін. Мұнымды байқағандай апам да бауырына тартып, шапанымен орап, қайта-қайта қымтап қояды. Айналага қарауға дәтім бармайды. Құмдақ жолда ара-тұра шиқылдап қойып, сықыр-сықыр айналған арба дөңгелегінің дыбысына құлақ түріп, сауырына қайыс қамшысы сарт-сұрт тиген қос өгізден көз алмаймын. Мына айналадағы үрейлі дүнненің ішінде бұл екеуі таныс тіршіліктей жанымға жақын сезіледі.

Бір кезде апама назар аударсам, әлдеқайда қарап отыр екен.

«Бұл кісі неге қарап келеді»,— деп сол жаққа мен де көз тігіп едім, сонау алыс қараңғылықтан жылтырап жінішке от көрінді. Айдалада, шымқай қараңғы түнде көрінген жарықтың өзі кісіге әр түрлі әсер етеді ғой. Мен әлгі отқа үрейлене көз тастап отырмын.

— Апа, анау үйдің оты ма? — деп сұраймын.

— Қайдам, қалқам. Ол жақта ел жоқ болатын еді.

— Онда ненің жарығы? — деймін көңіліме күдік қіріп. Шайтанның жарығы шығар деген суық ой қанша қашсамда сумаң-сумаң етіп соңымнан қалмай.

— Білмеймін, қалқам,— дейді ол менің елегізіп отырғанымды сезіп тыныштандырғандай үнмен.— Әулиенің оты болар. Бұл жақта, жарықтық, әулиелердің зираты көп қой. Түнде әулиелердің басынан шырақ жанып тұратын әдеті.

— Апа ол неге жанады?

— Қасиеті ғой, жарықтықтардың.

— Апа, мен қорқамын.

— Қой қалқам, оның не?

— Ол от бізге келмей ме?

— Жоқ, алыста ғой. Ол оттан қорықпа? Оның көрінгені жақсы. Үлкен сауап қой. Кез келген адамға көріне бермейді. Оны көрген кісінің күнәсі азаяды, сендей жас балалар көрсе өмір жасы ұзақ болады. Сен онан қорықпа. Қайта келимаға тілінді келтіріп, аруақтардан: «Өмір жасымды ұзақ қыла гөр. Әкемді аман-есен тезірек келтіре гөр»,— деп тіле,— дейді шешем.

Шешем қанша бәйек болып, тыныштандырғанымен менің көңілімнің қобалжығаны кетпей-ақ қойды. Бір кезде бүрісіп, тығылып жатып ұйықтап кеткен екем, шешемнің тұр-тұрлаған даусынан шошып ояндым. Көзімді ашып алғанда дүниені шайқалтып тұрғандай қатты сарыл-гүріл еткен дыбыс құлағымға шалынды. Қорыққанымнан аяқ-қолымды қимылдата алмай қалдым. Тыпыр етуге шамам келмей жатқан күйім төңірекке көз салсам, қараңғыда не екенін ажыратып болмайтын аспанмен тірескен абажадай сұмдықтар айналаны қоршап алыпты. Жаңағы гүріл жерді солқылдатып әкетіп барады.

— Апа! — деп шыңғырып жіберіппін.

Менің даусымнан шошығандай асып-сасып, абыржып шешем жетті бір жақтан.

— Қорықпа, қалқам, қорықпа. Мен мұндамын. Кел тұра ғой,— шешем қолымнан тартып, сүйеп көтере бастады. Оның даусын естіген соң ес жияйын дедім.

— Апа, бұл не, біз қайдамыз?

— Тау ішіне кірдік, қалқам, диірменшінің үйі жақын енді. Өзеннен өте алмай тұрмыз. Арбаның дөңгелегі қайырлап суға тоқтап қалдық.

Мен айналама зер салып, жағдайға енді-енді қаныға бастадым. Арба гүрілдеген тау өзенінің ортасында тұр. Өзеннің екі қапталындағы биік жартастар төбеден төне қарайды.

Шешем шешініп, түрініп алған екен. Суға қайта түсті. Екі өгіздің алдына шығып жетек жібінен сүйреп:

— Ал ұр,— деді.

Мен арбаның үстіне тұрып алып, айқайлап, әлімнің келгенінше кезек-кезек қамшының астына алдым. Ақыры тас табандап тұрған өгіздер мықшындап қозғала бастады. Сол-ақ екен сықырлап арба да жылжи жөнелді. Әзер дегенде арғы бетке өтіп, тоқтап, апам үсті басының суын сорғытып қайта арбаға отырғанда табан астынан найзағай ойнап, жаңбыр төгіп берсін. Үйден ала шыққан ескі шекпен, киізбен қаптарды жаптық. Өзіміз диірменшінің үйіне жеткенше малмандай болдық. Тісім-тісіме тимей жаурап ұшып кете жаздадым. Үйге кіре құлап едім, сонан екі-үш күндей тіл-аузымды қойып жатыппын.

Көпке дейін түзеле алмадым. Жатсам болды, бір қап-қараңғы дүниеге еніп кетемін де, кілең алыстан жылтырап жанған от көремін. Сол отқа жетемін деп жүгіре беремін, жүгіре беремін. Шаршап, қара суға түсемін. Сонан соң әлгі жарық бұлдырап, мың сан бөлініп кетеді де төңіректің бәрі балқыған от ағынға айналады. Енді сол от ішінде жанталасып, жүзіп жүремін. Есімді жиып көзімді ашқанда «Бейшарам-ау, не болды саған. Енді қайтемін. Не істеймін»,— деп жылап отырған апамды көретінмін.

Мұндай ұстамадан кейін қу сұлдерім қалады. Бір қыс осылай азап тарттым. Апам аудан басындағы дәрігерге де көрсетті, молдаға да үшкіртті. Әулиенің басына да алып келді. Әуресі аз болған жоқ. Әйтеуір, жаз шыға тәуір болып, бірте-бірте кеселімнен айықтым. Ал сонан бері түнде жолға жүрсем бір түрлі елегізіп, үрейленіп отырғандай сезінетін әдетім бар.

Тынымкүл әлдене ойға беріліп кеткендей өзімен-өзі үнсіз қалды. Түн тып-тыныш. Жел де жоқ, ызғар да жоқ. Күзде сирек кездесетін мінезбен май тонғысыз маужырап тұр. Төңірек сәл бозаңытқандай болып, артынша шығыс көкжиектен жұқалтаң қызғылт сәуле сызаттады.

— Ай туып келеді,— деді Берден үнсіздікті бұзып.

— А-а, кәне. Иә, туып келеді екен,— деді Тынымкүл де солай қарай бұрылып. Сонан соң қошуақ алғандай серги түсіп: — Мынадай қараңғы ұйықтан гөрі айлы түнде жүру көп жеңіл ғой,— деді.

Бірте-бірте жер бетіне себелеген күлгін сәуле ұлғайып, дала ақшулан тартып, жол жиегіндегі қарасын бұталарға көлеңке ұялады. Маңайдағы қырат, белдер құба жонданып, көзге шалынып жер бедері айқындалды. Диірмен тасындай дөңгеленген дүние төңкерілген аспан астында сүттей ұйып, тұншыға тыныстап жатты.

— Ай батқанша ауылға жететін шығармыз. Жап-жарық болып туды ғой, жарықтық,— деді Тынымкүл. Даусында жаңағы әзірдегідей емес көңілділік бар.

— Ой қайда, ай таң ата батады. Біз қазір-ақ жетеміз. Түйелердің жүгі ауыр, әйтпесе, манағыдай біраз желдіріп алсақ, жол өніп қалар еді.

— Қой, обал болады. Асығыс не, жетеміз ғой. Берден, онан да өлең айтсайшы, қарап отырғанша.

— Не айтам, білмесем. Ондай өнер маған бітпеген.

— Әй, сен білсең де айтпайсың,— деді серігі мұның сөзіне шүбә келтіріп. Сонан соң аз уақыт үнсіз отырды да бір кезде сыңғырлаған әдемі, жіңішке дауыспен ел арасында көп естіле бермейтін қоңыр сазды халық әуеніне салып, жайлап ән бастады.

Балапанның қанатындай дірілдеп, нәзік көтерілген ән ырғағы бірте-бірте ширап, қатайып, әуелей берді. Берден ә дегенде елең етіп, қалт бұрылған қалпы серігінен көз алмай қарап қалды. Мұндай әсерлі, ашық дауысты бұрын естіген емес-ті. Жүрегі езілердей болып, елти, елжірей тыңдады. Мына дүниені ұмытып, өзге бір сырлы әлемге еніп кеткендей, өңмен-түстей күйде еді. Егіліп, әлденеге ағыл-тегіл жылағысы келеді. Біресе кеудесіне шым-шымдап жылы шуақ құйылып жатқандай, сол шуақтан көңілі шаттыққа толып, қуанышқа бөленгендей. Бар ықыла-

сы сағыныш сазды әнге ауып, ән айтып отырған келіншекке сүйсіне, қызыға қарай берді. Қараған сайын толқыған сезімнің ыстық ағыны тұла бойына тарап, денесін жалын шарпып, діріл биледі.

Көкке әбден көтеріліп, толысып алған ақ сағым ай алтын шарадай жарқырайды. Ай астында күміс сәулеге малынып, Сортаңдыңың жазығы көсіледі. Қара жолдың кең сұрлеуінде маң-маң басқан желмаяның үстінде отырған қағылез келіншек ең даланы мұңды бір әуенге бөлеп, шымырлата ән шырқайды. Төңірек түгел ұйып тыңдап қалған. Тіпті, ботасын іздеген боз інгеннің де, түнгі далада тынымсыз шақыратын жылқышы құстың да даусы естілмейді.

Осынау сурет Берденнің көз алдында мәңгі қалыпты. Есіне алса болды, бояуы солғын тартпайтын, көнермейтін әлгі елес, қаз-қалпында тіріліп тұра қалар еді.

* * *

Тышымкүлдің жасы мұныменен қатар болатын. Бірақ өмір көріп ысылғандікі ме бұған қарағанда көп ересек, басалқы кісі тәрізді-тін. Өн бойында кісіге бауырмал үйірсектік бар. Ашық-жарқын, елгезек. Үлкенді де, кішіні де биязы мінезімен өзіне үйіріп алатын жайдарылығынан болар, жаратылысынан тұйықтау Берден оған тез бауыр басып кетті.

Ауылға келген соң, екеуі бір апта бойы үй іргесіндегі құмнан түйеге артып сексеуіл тасыды. Сөйтіп қыстық отынды қамдап алды. Қар түскенше қос атамен күнара ауыз су үшін арнадан мұз теңдеп әкеліп тұрды. Бәрінде де екеуі егіз жандай бірге жүрді. Келіннің ата-енесі қалай жүріп, қалай тұрдыңдар деп қадағалап жатпайды. Күдігі, секемі жоқ. Қайта Берденді өзімсініп, осы үйдің баласындай көреді. Сонан соң да ол күндіз демей, түн демей қолы боста, іші пысса осы үйге жетіп келеді.

Екеуі «хан талаппай», «ауыз түртпек» ойнап, кемпір-шал жатқан соң да түн ортасына дейін отыра береді.

Тынымкүл көңілі келсе әңгімешіл-ақ. Әрі-бері жүргенде, жол бойы Берден ықылас қойып тындайды да отырады. Көбіне-көп ауылып, ауылында болған бір қызық той, жиындарды есіне түсіріп, соны аңсай, сағына әңгімелейді. Айтып отырған адамдары, ел-жұрты бейтаныс болғанымен Берден тапа бір сол той-думанды қазір көзімен көріп, ішінде жүргендей беріле, қызыға тыңдайды. Жүзі нұрланып, бал-бұл жанып, өз әңгімесіне өзі рақаттанып отырған серігінен көз алмайды.

Қыс ортасына таяу екі отардан да малдың арық-тұрағы мен ертерек іші біліне бастағандарын ауылға іріктеп алып қалып, бөлек баға бастады. Өріске шығатындарына шалдар не. Қорада тұратындарын бұларға тапсырды.

Қамыстан екі бөлек шалы тартып ауылдағы малды күндіз соған қамайды. Шөп, жемін сонда әкеп жатады. Ақыр сыртта жүрген соң, көбіне екі үйінің де жаман малдарын Берден жайғайды.

Қариялар күндіз өрістегі малдың соңында. Азанда кетіп, кешке келеді. Кемпірлер сәскелік шайын ішіп алған соң, ұршықтары белдеріне қыстырып, көрші ауылдарға қыдырыстап кетеді. Ауылда екеуден екеу қалады. Кейде Берден сырттағы шаруасын жайлаған соң, Тынымкүлдің қасына келеді. Ол өмірі қарап отырмайды. Не жүн иіріп, не кір жуып, не нан ашытып, тоқаш қуырып жатады. Бұл төрдің алдына шығады да жастыққа жантаяды.

Пештің аузында шоқта тұрған шайнекті көтеріп:

— Шай жасайын ба? — дейді келіншек.

— Жоқ, рақмет, жаңа үйден ішіп алғанмын.

— Жалғыз өзіңе қалай ас батады? Неге осында келіп бірге іше салмайсың? Сенің-ақ сыпайылығың қалмайды екен, — дейді ол зілсіз реңіш білдіріп.

Бұл ештеңе деп жауап ката қоймайды. Сонан соң екеуі де біразға дейін үнсіз қалады.

— Тынымкүл ән айтшы! — дейді бір кезде бұл өтініш жасап.

— Ой, қойшы. Ән айтатын мен, немене, шілдеханада отырмын ба? — дейді ол күліп.

Бұл өтініп қоймайды.

— Әй, қой, ән айтқан не сәнім, мазам болмай отыр өзімнің. Онан да мына шаруамды тындырып алайын. Апам келген соң «Әлі бітпегенсің бе, шырағым-ау», — дейді ғой.

— Тынымкүл, айтсайшы, — деп қиылады бұл. Жұмысты аузыңмен емес қолыңмен істейсің ғой.

— Әй, қой енді, — дейді ол жеңіл қарсылық білдіріп. — Сен сияқты ерігіп отырғаным жоқ.

— Ал жарайды. Сонша пәлдендің ғой, — дейді бұл өкпе арта, орнынан самарқау көтеріле беріп.

— Отыра тұрсайшы, келгенің жаңа ғой. Қайда барасың асығып, — деп ол енді шынында ренжіп қалды ма дегендей мұның жүзіне барлай қарайды.

Берден қайта жантаяды. Сәлден кейін «ал, қоймадың ғой» дегендей бұған бір қарап алып, әсем даусымен тұла бойды шымырлата ән бастайды. Үзілдіре баяулатып, шырқай көтеріп, нәзік бір сазды әуенді құбылтады-ай келіп.

Берден жастықта шынтықтап жатып үздіге тындайды. Тындап жатып қиялға беріледі. Әлденені армандайтындай, іздейтіндей беймәлім күйді басынан өткізіп, тебірене толқиды. Келіншекке егілген бір сезіммен үзіле қарайды. Қараған сайын оны қимас көңілмен жақсы көріп, жақын тартып, елжірей түседі.

Аңғарымпаз келіншек жігіттің күйін зерделейді. Бір кезде әнін тоқтатып:

— Әй, маубас, малыңа шықпайсың ба? Өзіңе не болған, терең ойға батыпсың ғой. Көп ойлай берме, қияли болып кетесің бір күні. Өзің де тұйықсың оның үстіне, —

дейді табан астынан ойнақы қалыпка еніп, әзілмен. Сонан соң артынша байыпты түрде бұған жәудірей қарап:

— Бірақ, айтшы-ей, жаңа не ойладың сонша? Мен сені жылайын деп отырма екен деп қалдым... Айтсайшы не ойладың? Мен білсем сенің бір ғашық қызың бар. Сұмдық жақсы көресің оны. Айтсайшы ол кім? Суреті барма өзінде, көрсетші? — дейді шынымен өтініп.

— Мен саған қанша рет айттым ешқандай қызым жоқ деп. Сен қайдағыны қайдан тауып аласың осы.

— Ал мен сенің қызың бар деп ойлаймын. Соны көргім келеді. Қандай өзі. Әп-әдемі шығар, ә? Мен қазір көзіме елестетіп, қандай екенін айтып берейін бе?

Берден лажсыздан күледі.

— Сен кейде бала сияқтысың, Тынымкүл.

— Әулие сияқтысың де.

— Жоқ адамды қалай елестетесің.

— Бар. Бар деймін. Бір жерде жүр, әйтеуір. Мүмкін сен әлі кездеспеген шығарсың.

Берден онан сайын күледі:

— Осың дұрыс болар түбі. Бірақ көрмеген, әлі кездеспеген адамды маған қазір қалай телісің?

— Сен әйтеуір біреуге ғашықсың, мен білсем,— деп келіншек дөңгелек жүзі алабұртып, мұның көзінен көзін айырмай қадала қалып еді, Берден екі беті ду етіп, қызарып төмен қарады.

— Ә, бәлем, мойындадың ба? — деді ол әлденеге мәз болып.— Әлі кім екенін де айтқызамын. Менен жасыра алмайсың.

Берден басын көтеріп еді, келіншектің ойнақы, отты жанарына жанары ұшырасып, сол сәтте жүрегі дүрс-дүрс соғып кетті.

— Сонымен мені қалайда біреуге ғашықсың дейсің ғой. Кім екенін айтайын ба онда? — деді толқыған күйі әлдеқандай батыл шешімге бел буып.

Келіншек әлденені сезгендей күлкісін тыя қойды.

— Жок, жок қазір айтпай-ақ қой. Кейін өзім сұраймын. Сонда. Жарай ма? — деді бәйек болып. Көзі жәудіреп, бұған жалына қарады. Сонан соң:

— Малыңды суаратын уақыт болды ғой, негып тұрсың? — деді ақырын ғана жылы, жанашыр үнмен.

Көңілі алай-түлей Берден үйден үн-түнсіз шыға жөнелді. Мал қораның алдындағы тау боп үйілген кәшекке жантая кетіп, дел-сал күйі біраз жатты. Өзін қылмысты жандай сезінді. Көңілінде бір өкініш тұрған тәрізді ме, тамағына түйіліп келіп, қайта-қайта өксік тығылды. Өз күйін өзі ұға алмай дал болды. Бәрін тастап, тап қазір, осы бойы, көз көрмес, құлақ естімес әлдеқайда кетіп қалғысы келді. Айналаны қоршап жатқан Шоқаттың өркеш-өркеш құмақшаларымен, шоқыларынан, безерген құм жоталарынан көз алмай, көңілі құлазып, көп отырды.

* * *

Ауылда бағылатын арық малдарға шөпті маядан күнделікті арқалап таситын. Екеуі алдымен маяның үстіне шығып, тапталып қалған пішенді екі жақтап босатып, жерге түсіріп алады. Айырды табан астарына көміп жіберіп, ащы, кермек дәмі мен тозаңы қолқаны атқан көкшулан ажырықты қопара көтеріп, бұрқырата, жарыса лақтырады.

Тынымкүл талдырмаш болғанымен қарулы, мұнан қалыспайды. Айырды бірдей сілтеседі. Шарт буып алған қалың орамалының астындағы жазық маңдайы мен тәм-піштеу мұрнының ұшы шып-шып тершіп, күпәйкесінің жоғарғы түймесі ағытулы омырауынан, тамақ астынан жеңіл бу көтеріліп, екі бетіне қан ойнап, жүзі алабұртып, тығыншықтай кеудесі көтеріліп басылып, алқына енгізіп, ара-тұра бір сәт дем алып алады да: «Ал қане», — деп қайта жарыса жөнелді.

Екеуі босатылған пішен жетерліктей болды-ау дегенде айырды жерге лақтыра шаншып, маяның үстіне отыра, отыра кетеді. Демалып терін басады. Сонан соң Берден жерге алдыменен секіріп түседі де, Тынымкүлді демеп, қолтықтап, көтеріп алады.

Бірде маяның үстіндегі келіншекті демей бергені сол еді, төмен сырғып келе жатқан ол жерге таяп қалғанда мұның мойнынан тарс құшақтай, денесін бос тастап, салмағын сала үстіне құлай түсті. Аяғы жерге тиген соң да құшағын жазбай тұрып қалды. Беті-бетіне дөп келіп, ыстық демі шарпып кетті. Сол шарпудан жігіттің денесі дір етіп, тұла бойы ысып қоя берді. Сол сәт от қызу сезімнің жетегінде кеткен бұл өз ісіне есеп беріп жатпай, құшағында тұрған жанның етшең, толық ерніне қалай қадала кеткенін байқамай қалды. Тер мен кепкен шөптің кермек дәмі аралас кісі тоймас бір шырын сезімді жұта берді, жұта берді. Келіншек кенет бұлқынып қалды. Бұл есін жигандай селк етіп, басын көтеріп алғанда ол құшағынан сытылып шыға берді. Тәттінің дәмін енді тата бастағанда біреу аузынан жұлып әкеткендей сезімде алас ұрып қалған жігіт қайтадан өзеурей ұмтылып еді. Келіншек шегініп, ұстатпай, сабырлы қабақпен.

— Тентек болма, қой, — деді.

Бұл оны тыңдағысы келмеп еді.

— Айналайын, қой енді, мұның не? Сен ақымақ емесің ғой, — деді жалынғандай.

Берденнің лажы таусылып, тоқталып қалды. Енді оған қарап еш нәрсе айта алмады. Сонан кейін бір-біріне қатысқан жоқ. Үн-түнсіз тірліктеріне кірісті. Екі-үш қатынап, маядан шөп арқалап тасып, малға шашты. шеден қалған кәшекті жинап қораның сыртына үйді. бардың ішіндегі астаулардың тұзын жаналады. Сөй шаруаларын жайлаған соң, үйлеріне қарай келе жатқан кенет. Тынымкүл бұған бұрылып.

— Берден, мен сені бірге туған бауырымдай жақсы көремін,— деді.— Сонан соң әлдене айтқысы келгендей оқталып тұрды да, бірақ еш нәрсе айтпай кідіріп, ойла-нып қалды. Сол үнсіз қалпы мұның жүзіне қимастықпен, мұңая мөлдірей қарады.

— Оқуға қашан жүресің?

— Келесі аптада. Ертең орталыққа барып, жол қара-жат, оны-мұны реттеп келемін.

— Сөйтіп кететін болдым де. Оқуға барған соң бізді ұмытасың ғой, ә?

— Неге? Ол не дегенің? Сені қалай ұмытамын.

— Рас айтасың ба?

— Рас!

— Мен саған сенем. Сен жақсысың ғой,— деді ол ри-за болғандай, бала көңілмен ақтарылып: — Оқуға бара-ды дегелі мен сені қимай жүрмін. Әбден бауыр басып, үй-реніп кетіппін. Білесің бе, кейде маған дүниедегі ең жа-қын адам бір сен ғана тәріздісің. Рас айтамын... Сен кет-кен соң, әбден жалғызсырайтын шығармын.— Даусы мұңайып, құлазып шықты,

— Қысқа қарай Жақан: «оқу бітеді, практикаға шы-ғамыз, келіп жұмысқа кірісемін»,— деген еді ғой. Ол кісі қызметіне тұрса, орталыққа көшіп бармайсыңдар ма? — деді бұл қиян далада жас келіншекке айта-айтпаса да қиын-ау деп шын жаны ашып, қамқорси.

— Қайдам ол келгенімен малдың ішінде жүретін шы-ғармыз. Жұмысының реті солай ғой... Жарайды, пешене-ге жазғаны болар... Иә, өзің енді қайда жүрсең аман бол, абыройлы бол. Бізді есіңе ала жүр, — деді, даусы тебіре-не толқи шықты. Берден еш нәрсе айта алмай қолындағы шумақтаулы жіпті сығымдап, ширата берді.

Екеуі қатар жүріп келе жатқан, таянғанда қоштас-қандай:

— Ал, жарайды,— деп еркелете мұның иығынан қақ-ты. Жүзінде мейірім толы еді.

Берденнің жүрегі сыздағандай. Көңілі қобалжыды. «Қандай жақсы жан едің, сау болып тұр, Тынымкүл», — дегенді іштей егіле қайталады.

* * *

Бұл үш айлық дайындау курсында оқып, қабылдау емтиханын тапсырып, институтқа түстің деген хабарды естіген соң, сабақ басталғанша төрт-бес күнге, асығыс, ауылға барып қайтуға жиналды. Көңіл алып-ұшады. Қуанышта шек жоқ. Көз алдына сары ала күздің пісікшілігіне кіріскен, қарбалас науқандағы ауылы елестейді. Жора-жолдас, ағайын-тумалармен қауышатын сәттерін ойша топшылайды. Осы бір көңілді ойлардың ағыны қайта-қайта келіп Тынымкүлге тіреле береді. «Ол қазір не істеп жүр екен? Оқуға түскенімді естігенде қалай қуанар екен? Ауыл қазір қай жерде екен? Екі үй әлі бір отыр ма екен?! — Тағы, тағы сұраулы ойлар таусылмайды...

«Үлкен қаладан бара жатырмын ғой, базарлыққа не ала барсам екен..» — деп толқиды. Кешкі поездға билет алған соң, орталық универмагқа келіп, аралап көрді. Қалта жұқарған... Жолға ғана жетерліктей тиын-тебен қалған. Жоқтық жомарт көңілді күпті етеді. Көз тартар заттарға қол соза алмайды. «Арзанның дәмі татымайды». Ойлана келе «Қаладағы, оқудағы кісінің жағдайын түсінеді ғой, менікі тек ниет емес пе, осы біреуді-ақ апара берсем болмай ма?» — деп кішкене көгілдір құтыдағы иіс суды таңдады.

Бұл келгенде үйі арпасы орылып алынған таудағы аңызға мал жайып, жонда отыр екен. Жақып ауылға қайтып оралып, қызметіне кірісіпті. Жаз бойы жайлауда бірге болып, жақында үйімен ойдағы ферма орталығына орналасқан қырқын басына көшіп кетіпті. Берденнің қанша көңілі соққанымен жолы бұрыстау, барып қайтуға уақыт тарлық етті. Ақыры бұл сапар кездесудің сәті түс-

педі. Сөйтіп кішкентай құтыдағы иіс суды өзімен бірге қалаға қайта ала кеткен.

Оқып жүргенде бір-екі рет ағасының үйіне жол үсті, асығыс болса да арнайы соғып сәлемдескені бар. Бірақ жан қалтасына салып барған осы бір кішкене «базарлығын» тапсырудың есебін таба алмай-ақ қойған. Қанша оқталса да әлденеден жасқанғандай тартыншақтап, бөгеле берген.

Адам уақыт озған сайын өткенге есейген көзбен қарап, әр неден сақтанып, тайсақтай бере ме қалай, бұл қарадан-қарап ағасынан қуыстанды ма, әйтеуір, өзінен-өзі ыңғайсызданып, сары майдай сақтап жүрген сыйын табыс етуге тәуекел етпеді. Ал лақтырып тастауға қимады. Өзіне керек бір қымбат бұйым тәрізді. Жоғалтқысы келмейді. Сонан бері сандықтың түбінде сақтаулы.

Енді міне ойда жоқта қолына алып, көңіліне қай-қайдағы сағыныштың сызаты түсіп, өткеннің елесін ақтармалап отырғаны.

* * *

Бұл демалысын шілденің басында алған-ды. Біраз уақыт әр түрлі шаруалармен қалада жүріп қалды да, ауылға жаз ортасына қарай жеткен. Ыстықтың әбден кемеліне келген шағы екен. Ар жағынан поезбен қиналмай түскен еді, облыс орталығынан бері қарайғы автобус соғып тастады. Сәскеде шығып, кешке қарай шаршап-шалдығып, үйіне әзер жетті.

Хабарын естіп, күтініп отырған аға-жеңгесі келе-ақ шашыла бастап еді:

— Еш нәрсеге әуре болмандар. Қазір жеңіл-желпі шай ішейік. Сонан соң жатып дем алайын, ыстық ұрып тастады, — деп тоқтатты.

— Әй, қойшы болғаныңды ұмытып кеткен жоқсың ба? — деді ағасы ертеңіне азанда жұмысына кетіп бара жатып. — Қорада үлкен қара марка тұр. Жеңгең екеуің

сойып, жайғап қойындар. Қешке көршілерді, ағайындарды шақырып жіберейік. Бірге отырып дәм татсын, сені келді деп естіді ғой.

Шифрлы үлкен тамның алдына тігілген үлкен қоңыр үйдің іші-тысын жеңгесі күн еңкейе қайта-қайта су сеуіп, сыпырып тап-тұйнақтай етіп құнттап, дайындап қойды. Ыстықтан қорғанып күні бойы қаранғы тамда жатқан Берден көлеңке ұзарған соң, есіктің алдына шығып, орындық қойып отырды. Далада күннің қызуы әлі қайтпаған, көлеңкенің өзі қапырық. Алайда түс ауа тымырсық тартып кететін үй ішінен гөрі тынысқа жеңіл. Аңызак болса да ара-тұра желпіп өтетін соқпа леп және бар.

Біраздан бері жиналып, дәліздің терезесінің алдында үйіліп қалған газет бумасының ішінен аудандық, облыстық газеттерді теріп алып, қарап отырғанда уақыттың қалай өткенін байқамай да қалды. Күн батуға таяп, ыстықтың демі қайта бастапты. Қонақтардың алды шап берді. Қиіз үйге кіріп жайғасқан кісілермен әңгімелесіп отырып әлдекімді күткендей елеңдеп, сыртқа құлақ түрген Берден бір таныс дауысты естіп, есікке қарап еді, Жақып көрінді. Түрегеліп сәлемдесті. Артында келе жатқан Тынымкүл жеңгесімен әңгімелесіп далада тұрып қалды. Жақаңмен есен-саулық сұрасқаннан кейін сыртқа шықты. Асхана жақта жүрген Тынымкүл мұны көріп:

— Ой, Берденді қара. Денсаулық жақсы ма? Үй іші, бала-шағаң аман-есен? Сені де көреді екенбіз-ау,— деп ашық-жарқын қабақпен амандасты.— Көрген жерде ауыл бар деп келіп қалдың?.. Дұрыс... Кісіге үлкейген сайын туған жері қымбат тарта береді деуші еді, сен жылдан-жылға ауылға сирек қатынайтын болып алдың, бұл қалай? — деп жеңіл қағытып жатыр.

— Онда сол үлкейе қоймағанымыз шығар.— деді бұл күліп.

— Ол не дегенін? Бұдан артық қандай үлкендік керек. Өзің болсаң...— деп келе жатыр еді, Берден оның сөзін бөліп, әңгіменің бетін аударды:

— Иә, өздеріңіз осы орталыққа көшіп келген екенсіздер, қоныс құтты болсын...

— Айтсын. Балалардың оқуы дедік, алды есейіп қалған, кісі үйіне жатқысы келмейді. Оның үстіне өзі денсаулығы болмай жеңіл жұмысқа тұрсам деді. Жақаң фермалықты тастап орталыққа ауысты, екі жылдай болды осындамыз. Жаңадан там салып алғанбыз. Былтыр кірдік. Сөйтіп городской болып жатырмыз, өстіп қол ұстасып қонаққа барамыз,— деп күліп қойды.

Тынымкүл көп өзгеріп, қартайып кеткен тәрізді көрінді. Бұрынғы талдырмаш сұңғақ бойы еңкіш тартып, тығыншықтай, жеңіл, жинақы денесі еті қашып, сүйегі шығып, қатпаланған. Күнге күйіп қара жарғақтанған жүзінен жан дүниесінің жайдарылығынан нышан беріп жарқын қабақ, жылылық табы сезілгенімен, өңін әжім торлап, ажары тайған. Бір кездегі кісіні өзіне үйіріп әкететін ерке, жұмсақ, жұғымды үнінде де жарықшақ бар.

Берденнің бойына кенет аяныш тәріздес бір ауыр сезім ұялап, көңілі пәс тартты. «Бейнеттікі шығар. Тым елгезек, еңбекқор, қарап отырмайтын жан сияқты еді. Сонан болар. Тіршілік, шіркін, кісіні қалай мүжіп жібереді, ә», — деп ойлады.

Түн ортасында қонақтарды шығарып салып, үйге кірмей есік алдындағы жоңышқалықтың ішіне барып, таза ауада ұзақ тұрды.

Осы кеш өзін бір түрлі көңілсіз сезінді. Әдетте ауылға алғаш келгенде баурап алатын қуаныш тақылеттес алып ұшпа сергек күйді бүгін өз бойынан таба алмады. Қайта көңілі ортайып, елегізгендей, әлденені іздегендей ілікжармаланып түсініксіз өгей сезім иектей берді. Кенет қалтасына қол жүгіртіп еді, алақанына кішкене шыны құты ілінді. Әрлі-берлі айналдырып, қысып ұстап тұрды да,

қайтадан сала салды. Сонан соң бойын жазып жоғарыға қарады. Жұлдыздары жиі жымыңдаған түнгі аспан мөлдіреп төбеге төніп тұр екен. Дәл маңдай алдынан жарқырап жеті жұлдыз көрінді. Орталықтан құмдағы қыстауға қарай шығатын қара жолдың тура осы жеті қарақшының астына қарай тартатыны ойына оралды. Көз алдына жиектегі ауыл, ауыл жанындағы Шоқаттың бұйра-бұйра құмдары елестеді.

Өкпар Толқынға институттың соңғы курсына жүргенде кездесті. Жазғы демалыстан ауылына барып келген беті еді. Бірге оқитын балалардың әлі ешқайсысы келе қоймапты. Жатақханадағы бөлмесінде жалғыз өзі түнеп шықты. Түске дейін өзін қоярға жер таппай дөңбекшіп, әрі жатты, бері жатты да: «Бүгін алды қалай да шаң беріп қалар, кешке дейін көшеге шығып, қыдырып қайтатын», — деген.

Жалғыз өзі ешқайда ұзағысы келмей жақын маңдағы кинотеатрлардың біріне келді. Күн демалыс. Театрда жаңа фильм жүріп жатыр екен. Тарс жабық тұрған қасаның алды ығы-жығы адам. Жуық маңдағы сеанстарға билет жоғын хабарлаған бір жапырақ қағаз ілінген тесіктің көзіне телміре тықыршып, әрі-бері тұрды да бұл сыртқа шықты. Көше жақ шеттегі көлеңкеге барып, қолдан билет сататындар кезікпес пе екен деп аңди бастады. Далада да бұл тақылеттес ғайыптан күтушілер бірсыпыра тәрізді. Келе жатқандардан әрқайсысы бұрынырақ жетіп билет сұрап қалуға асығады. Осындай зыр қағып жүргендердің ішінде жас шамасы жиырмаға енді келген, сұңғақ бойлы, талдырмаш, ақ сұр өнді, қарақат көз бойжеткен де бар еді. Әкпар оны бірден байқаған. Қыз жалғыз сияқты.

— Қарындас, сізге билет табылады. Бірақ сонда мені ұмыта көрмеңіз. Маған да қоса іздей жүріңізші, — деген бұл әзілдеп.

— Өзіңіз не бітіресіз? — деген қыз мұның әзіліне оңша ыңғай бермей.

Сонан қайтып екеуі тіл қатыса қойған жоқ-ты. Алайда Әкпар әрлі-берлі жүрген оған қайта-қайта қарағыштай берген. Мұны қыз сезгенімен қасақана байқамаған сыңай танытқан.

Екеуі таяу тұр еді. Араларынан қолына портфель ұстаған жас жігіт өте берді. Қыз алдын орап:

— Ағай, артық билетіңіз жоқ па?— деді. Жігіт тұра қалды:

— Қанша билет аласыз?

— Маған бір билет керек еді.

— Біреуін кімге берейін, менде екі билет бар.

— Ой, ағай, маған бере көріңіз, қалған біреуін мына кісі алатын шығар.

— Онда, қалған сыңар билетіңізді маған беріңіз, мен де жалғыз едім, — деп Әкпар қастарына жетіп келді.

— Оһо! Өне айттым ғой, — деп қыз қуанып кетті.

Билет өткізуші қуақы, көңілді жігіт екен. Екеуіне кезек қарап алды да:

— Жарайды, сіздерге берейін. Тек бір ғана шартпен, — деді.

Ол не дегендей қыз аңтарылып қарай қалды.

— Екеуіңіз танысып, бұдан былай киноға бірге барып жүретін болсаңыздар ғана берем.

— Жарайды, жарайды. Беріңізші енді,— деді қыз күліп, осы кезде төңіректі қоршап «маған», «маған» десіп шуылдаса бастаған көптен қауіптенгендей оп-оңай келісімге барып.

— Онда, мә алыңыз,— деп жігіт екі билетті Әкпарға ұстатты.

Екеуі сағатқа қарап еді, кіруге әлі біраз уақыт бар екен. Қыз балмұздақ сатып жатқан жерге қарай беттеді. Өзінің бейқамдығына іштей «әттеген-айып!» айтып, қыздың артынан бұл да келіп тұрды. Сонан соң:

— Қарындас екеуіміз бірдей кезекке несіне тұрамыз, мен алып шығайын рұқсат етсеңіз,— деді.

Қыз жігіттің шын көңілмен айтып тұрғанын сезген соң, ізетті қолқасына қарсылық білдіргісі келмеген тәрізді. Соны байқаған Әкпар енді қызды өзімісіне ығыстырып:

— Сіз анда — көлеңкеге барып тұра беріңіз,— деді театрдың алдындағы үлкен ағаштың саясын көрсетіп. Қыз үнсіз көнген қалыпта ақырын аяндап, талдың түбіне барды да, жарнама-суреттерге қарағыштай бастады. Кезегі жетіп, екі балмұздақты ұстап Әкпар қасына келгенде бұрылып, қарақат көзін төңкеріп, жігіттің басына зер сала қарады.

— Рақмет,— деді сыпайы ғана жымиып, ұсынғанын алып жатып. Екеуі қатар тұрып жарнамаларға қарап қойып балмұздақ жей бастады.

— Атыңыз кім, қарындас?

— Толқын.

— Толқын, Толқын... Қандай әдемі есім.

Кісінің кейде әдетінен тыс жеңілденіп, елгезектеніп, алып-ұшып кететіні бар. Әкпарға да табан астынан бір пысықтық пайда болып, сөзуарланып алған тәрізді.

— Толқын, онда таныс болайық, менің атым — Әкпар. СХИ-да бесінші курста оқимын.

Қыз қошуақ қабақпен басын изеді. Сонан соң көзін төңкере тағы бір қарап қойды.

— Өзің қайда оқисың, Толқын?

— Медучилишеде.

— Нешінші курс?

— Төртінші.

— Соңғы курста екенсің ғой. Биыл бітіремін де. Қыз үнсіз жымиып, ерке, жеңіл қимылмен басын шұлғыды. «Тегі үйі осында тұратын біреу-ау. Әйтеуір, жасынан қалада өскен жан екені даусыз»,— деп ойлады Әкпар оған көз тоқтата.

— Осында тұрасыз ба?

Қыз бұған бұрылып күлді:

— Оһо, сіздің сұрағыңыз таусылатын емес қой.

— Толқын, бас сап тергей жөнелді деп сөкпеніз. «Мыңның атын білгенше, бірдің жөнін біл», деген бар. Танысып, жөн айтысқанның айыбы жоқ,— деді Әкпар ақталғандай.

— Олай болса,— деді Толқын жүзінде сол жаңағы күлкі ойнаған күйде, жадырай түсіп.— Үйім осында. Мамаммен бірге тұрамын.

Бұлар кинодан шыққанда күн ауып, көлеңке ұзара бастапты. Аспанға ала бұлт ұялап, жел лебі білініп, ыстықтың беті қайтыпты. Көшеде көлеңке қуып қорғалақтамай еркін тыныстап жүрердей алғау болып қалыпты. Сыртқа шыққан соң Әкпар Толқынға жағдайын айтып, өтініш білдірді.

— Жазғы демалыстан қайтқан едім. Ауылдан кеше кешкісін түстім. Жолдастарымның әлі ешқайсысы келе қоймапты. Жатақханада отыра-огыра жалыққан соң шыққан бетім еді. Жалғыз кісіге қыдыру да жараспайды екен. Көшеде келе жатып елегізесің. Үнемі жолдастармен бірге болып жаман үйреніп кетіппіз. Сізді маған құдай кездестірген шығар...

Осы сәт қыз:

— Ой, сіз де айттыңыз-ау,— деп сықылықтай жөнелді. Өз сөзіне өзінің де күлкісі келіп, тамағына бір толқын лықсып барып кідіріп еді, бірақ ұстамдылық жасап, әлгі сабырлы қалпын сақтап қалды:

— Мейлі күле беріңіз, менің шын өтінішім. Таныс болып қалдық, менен жатырқамауыңызға болады. Жүріңіз, паркке бірге барып, серуендеп қайтайық. Күн демалыс, паркте бүгін жақсы ғой.

— Ой, мамам іздеп қалар,— деді қыз жеңіл қарсылық білдіріп. Ар жағынан онша кет әрі емес сынайда. Даусында қобалжу бар. Шақырғанға бірден келісе

салуды ыңғайсыз көріп, шешесін жай сылтау үшін ауызға алып тұрған тәрізді. Соны сезген Әкпар қалайда қыз көңілін тауып, келісімін алғысы келіп:

— Онда үйіңізге барып шығыңыз, мен күте тұрайын, — деді.

Қыздың енді жалтарар жері қалмаған тәрізді. Бұл ұсынысқа жоқ демеді.

Кешке паркті армансыз аралап, қайық теуіп, соңында су ортасындағы ресторанға кіріп, кеш қайтты.

— Оһо, сағат он екі болыпты. Мамам ұйықтамай күтіп отырған шығар, — деді қыз үйінің жанындағы аялдамаға келіп түскенде.

— Сіз мектепте оқитын қыз емессіз ғой, анда-санда бір кешіккенге еш нәрсе етпейтін шығар, — деді Әкпар жайма-шуақтанып. Бойында жаңа әзірде ішкен шампанның ептеген қызуы бар ол қызды жібере қойғысы келмей, сол маңайды төңіректеп, әр нені әңгімелеп біраз жүрді. Толқын қайта-қайта:

— Ой, мен енді үйге қайтайын, — деп сұранып қоймаған соң барып қош айтысты. Бірақ ертеңіне қайта кездесуге уәделесіп тарасты. Сонан кейін-ақ екеуінің жұбы жазылмады. Жаңа жылға қарсы бұлар шақыру билетіне суретке түсті.

Қыздың әкесі бұдан бірер жыл бұрын дүние салған екен, енді шешесімен бір өзі ғана. Той өткен соң, жатақханадағы қара чемоданы мен жол қапшығын көтеріп, күйеу бала осында көшіп келді. Көңіл тоқ. Тіршіліктің бәрінің орайы келіп жатқандай. Ендігі мақсат оқу бітірген соң есебін тауып қалайда осы қалада қызметке орналасу. Онан арғының бәрі оңай тәрізді. Оңай болмай қайтеді. Оқу бітсе, қызметке кірсе. Ел сияқты баспанның тауқыметін тартпайды. «Әуелгі байлық ақ жаулық» деп ер жігіт отау құрып, от жағуды алдымен парыз санаған ғой. Бұл да сәті түсіп, көгершіндей бір күлім көзді қолға қондырды. Шаруаға бас-көз болып, ас суын даяр-

лап, күтініп кемпір отыр алдарында. Тек көңілдегі бір жұмыстың орайы келсе...

Ол дегеніне де жетті. Елді-күнді әйелі екеуіне де жұмыс табылды. Әкпардың мамандығы агроном еді, сыналап жүріп министрліктің саласына орналасты. Толқын қалалық ауруханалардың біріне тұрды.

* * *

Толқын қыз күнінде бой-бітімі түзу келгенімен, денесі қағылездеу, бір көрмеге елеусіздеу, ақ сұр өңді, кара көз бойжеткен болатын. Ерге шыққан соң, бірер жылдың ішінде-ақ жауыннан кейінгі қызғалдақтай құлпырып жүре берді. Талдырмаш денесі тамырына нәр барған шыбықтай ажарланып, солқылдап, балғындана түсті. Ақ құба өңіне қызыл шырай жүгіріп, жанары нұрланып, шарасы үлкен кара көздері кісіні өзіне үйіріп тұратын болды. Қайың балтыр, қаз мойын, құмырсқа бел, қыран кеуде — бір-бірімен жарастық тапқан құлын мүше қас шебердің қолынан шыққан суреттей мінсіз сымбатымен көз тартар еді. Осы артықшылығын сезген соң, болған үстіне болып жарқырай түскісі келгендей, бой түзеп, сыланып, күтініп, өз басын көбірек күйттейтін әдет тапты. Мінезі де ашылып, ширап, ақ жарқын райы кісі жатырқамайтын, көңілді жанның қалпын таныта бастады. Тілдескен жанды осы жайдарылығымен баурап әкетіп: «Қандай жақсы келіншек еді», — дегенді еріксіз айтқызатын.

Әкпар алғашқыда келіншегінің ажарланып, құлпырған кейпіне қызыға қараған. Еркелетіп, қамқорсып, салиқалық танытқан.

Үйленген соң бір жылдан кейін тұңғыш перзенттері — Арман дүниеге келді. Нәрестенің уақтылы емізуі болмаса басқа бағып-күту тауқыметін кемпір көтерді. Бұл екеуі әке-шешеміз деп алаңдаған жоқ. Жұмыстан келе-

ді де тамағын ішіп алып, қол ұстасып киносына кетеді. Бұрынғы сол салт басы, сабау қамшылы жүрістері әлі. Осымен үш-төрт жылды артқа тастап үлгерді.

Не көп, қалада қатар оқыған жолдастар көп, не көп, қалада қызметтес таныстар көп. Қонақ шақырып, қонаққа барған да бір мәртебе. Үлкейіп үй болғанның жөні осы деп ұққан бұлар да жанағы салтқа үйірсектеп, талайлармен араласып-құраласып жүрді.

Қарайлап жатқан үй тірлігі шамалы болған соң ба, әсіресе, Толқын жиын жер, бас қосу, шақырысу десе құрақ ұшып тұрады. Барын киіп, бой сылап, жайнап кетеді.

Көпшілік жиылған жер кеу-кеу әңгіме, қошаметсіз бола ма? Біреу біреуге сұғын қадап, аңдып, арбап отырған жұрт. Әзәзіл де бар, әпенде де бар. Біреу бар шынын ақтарса, біреу астармен айтады. Мынауы ақ көңілділік танытса, анаусы арамзалық жасап, ақымақ етсем дейді. Оның бәрін таразылап, түсіну үшін сезімтал түйсік керек кісіге.

Толқынның жасынан тіршіліктің ағысына ой көзімен қарауға әуестігі аз-ды. Неге болса да бас ауыртып әуреленіп жатқаннан гөрі көп қиналмай көңілді, сергек жүруге ықыласты еді. Осы әдетіне басып, көп ортасында да төңірегін зерделей бермейді.

Тәуір келіншектерге түлкіше жылмаңдап, жылтыраған жылымшы сөздермен қарық қылып, көлгірсіп отыратын «ақ жарқын» жігіттердің тегін көңіліне елігіп, мақтағанына, маз болып, әжептәуір желігетіні бар. Әр сөздің, әр көзқарастың байыбына барып, түп-төркініне үңілейін деген пейілі жоқ. Әкпар Толқын бойынан әлдеқандай бір жадағайлықты байқайды. Әлгідей жиын, бас қосулардан кейін, үйге келген соң, әйелінің әңгімесінің тақырыбы үнемі былай болып келеді: «Әлгі жігіт қандай эрудированный, культурный. Аймашка (әлде Жайнашка, бұл енді шақырған үйдің әйелінің есіміне қарай өзгеріп

тұрады) бұрын да сондай деп айтып жүр еді. Ничего. Шақырып, араласып тұруға болады, ә. Солай емес пе?».

Мұндай әңгімелердің тұсында Әкпар көбіне қалыс қалады. Сондықтан оның тарапынан «иә» не «жоқ» деген жауап естілмейді. Толқын бірақ оған мән беріп, алаңдап жатпайды. Әрі қарай сыдырта береді:

«Ана бір жігіт бәлен жерде істейді екен, ә. Өзі жап-жас әлі. Қандай бақытты. Жұрт бәле, қалай теп-тез бара қояды. Өзі де қабілетті болу керек, энергичный екені көрініп тұр ғой — қызмет қой кісіні тәрбиелейтін, өзін-өзі қалай ұстайды, как король. Бірақ әйелі өңсіз екен. Үсті-басы да олпы-солпы. Почему то, күйеуінен үлкен тәрізді көрінеді.»

«Ана бір қызыл көйлекті келіншек маған ұнамады. Тәкаппар ма қалай. Тіпті танауын көтеріп, өзінен басқа адам жоқтай, кергіп, болып отыр. Ну и смешно. Күйеуінің мойнындағы галстукті көрдің бе? Кеше үлкен универмақта сатылыпты. Бізде де жігіттер тағып жүр...»

«Тамада болған жігіт сондай көңілді екен, ә. Жақсы жүргізді. Былтыр жаңа жылда да сол үйде бірге болып едік қой, есінде ме? Ой, жаңа маған сөз бергенде мақтап тұрып алғаны несі. Өзім ыңғайсыздандым. Елдің бәрі тесірейіп маған қарап қалыпты. Тіпті, не айтқанымды білмеймін. Не дедім өзі? Сен неге үндемейсің? Көңілсізсің ғой өзін. Осы сенің-ақ бабыңды адам білмейді. Жаңа анау үйде де қабағың ашылған жоқ. Қонаққа барсаң күлмес хан боласың да отырасың. Түсінбеймін осы.»

Айтса-айтпаса да мұндай әңгімелердің тұсында Әкпар көңілсізденіп әлденеге терісі тарыла бастайды. Мұның осы көңіл күйін сезбей ме, әлде сезсе де ерегісіп, не өзіне ғана белгілі ішкі бір есеппен әдейі істей ме, күйеуінің қыжылын келтіретін осы әдетін тастаған емес. Бұл неге ашуланады, мұнысы несі екен деп өз ісіне есеп беріп, ойланайын деген пейіл танытпайды.

«Мыналарың маған ұнамайды деген» әңгімені өз та-
рапынан бастап айтудың бұл да есебін таба алмай-
ды. Әлде ыңғайсыз, әлде қисынсыз сезіне ме, әйтеуір, он-
дай әңгіме бастауға батылы бармайды. Не де болса іші-
нен тынады. Кейде ашық сөйлескісі келіп оқталғанымен
әлде сыпайылықтың шегінен шыға алмай ма, әлде бір
жалған намыс жібермей ме өзіне-өзі тоқтау сала береді.

«Иә, кісіге ойындағының бәрін айтып отыру қажет
пе? Сыйлас жандар бірін-бірі іштей түсініп, ұғысуы ке-
рек емес пе? Бір-бірінің ыңғайын сәл емеуіріннен көріп,
танып отырмай ма? Сыйластықтың бұйрыққа, шартқа
көнбейтін тек көңілмен ғана дәнекерлейтін қыл
сезімдеріне кісі қалай иелік ете алады?» Әкпар мұндай
кездерде дәрменсіздігін сезініп, тұйыққа тірелетін. Көп
ойдан қорытынды шығара алмай шырғалаңға түсетін.
Сонан соң өзін-өзі алдап, өзін-өзі тұншықтырып, өз та-
биғатына өзі қарсы әрекет етіп, самарқаулыққа баса-
тын. Түкті елемеген сыңайда: «Әй, бас қатыратын еш
нәрсе жоқ. Өмір деген осы. Оны ала-бөтен уайымға ай-
налдырып, әуреге түсіп керегі не?»— деп шешім жасап,
шаруасы түгелдене шырт түкіретін. Сонан соң лебіне
нан пісіп, кеудесін соғып жүретін көптің бірі болып ке-
те барады.

Кісінің ішінде бұғып жататын бір ала мысығы бар.
Тәрізі, табиғат пендесін жаратарда, сорына бола, салып
жіберген сияқты. Осы беймаза мақұлық кей-кейде ба-
сын көтеріп, мияуға басып, төңірегін тырналап, кісінің
көңілін құйып тигендей алай-түлей күйге түсіреді. Жа-
нын жай таптырмай, әбігерге салады. Сонан соң іші удай
ашыған жан қабағы қарс жабылып, ұрынарға қара із-
дейді.

«Жақсыны да жаманды да адам өз пейілінен табады,
бәрін өзіне өзі жасап алады» дейміз. Кімнің тыныш, ұр-
ыссыз, уайымсыз жүргісі келмейді. Тек жүріп, тоқ жүр-
генді ешкім де теріс көрмесе керек-ті. Бірақ соған әлгі

антұрған ала мысық көнбейді. Бәленің басы сонан шығады.

Әйелінің өзіне оғаштау кейбір мінез-құлқына көбірек үңілген сайын Әкпардың да ішінде ала мысық жиі мияулайтын болды. Оны тұншықтыру қолынан келмеді.

Ойына «осының өзі менің иелігімнен шығып бара жатқан жоқ па?»— деген қауіп кірген ері енді тіршіліктің бұл бет алысын өзгертпек болып, шұғыл ширғып, әйелін қолға алып көріп еді, Толқын бірақ құрыққа үйренбеген асаудай жатып кеп тулады. Мұның өктемдігіне ырық бермейтін қалып танытты.

Не құлынды өлтіріп, не құрықты сындырып алудан қауіптенген жандай бұл енді райдан қайтуға мәжбүр болды. От басының тыныштығын күйіттеп: «Жарайды әріге барыспай-ақ қояйық»,— деген мәміле сездірді. Алайда осы шегініспен қабат көңілге де бір қыжыл кіргенді. Анда-санда ала мысық аунап түскенде осы қыжыл көпіршіп көтеріліп, тұла бойға ашудың уын жайып, Әкпарды безгекше буатын болды. Сөйтіп бара-бара арадағы салқындық сызы ұлғая берді.

* * *

Арман беске толды. Кемпірдің бауырында өсіп келеді. Онан кейін бұл үйде шыр еткен нәресте даусы естілген емес. Әкпар болмаса Толқынның балаға онша үйірсектігі жоқ. Кемпірге қарай сырғыта береді.

Тұңғыштарынан кейін екі-үш жыл өткен соң, Әкпар ойын-шыны аралас әзілдеген болып, көңілін байқатқан:

— Ау, Армашканы әжесі иемденіп кетті. Енді өзімізге де тән біреулер керек емес пе, сенің не ойың бар осы? — деп көрген.

Толқын ыңғай бере қойған жоқ:

— Әй, осы барын-ақ асырап қарық қылып ал,— деп өзіне тиісе кеткен.

Бұл әңгіменің қорытындысы ақыры осыған келіп тірелді. Кемпірге арқа сүйеп кеткен бе, үй тірлігіне де ат үсті, тиіп-қашып қана қол қатады. Жұмыстан келіп асын іше сала телевизордың алдына отырады. Не Аймашканың әлде Жайнашканың немесе бір тігінші әйелдердің үйіне барып келейінші деп жөнеледі. Кісінің өз санасына бермеген соң айтқанмен болмайды. Қайта әңгімеге қаласың. Осыны түйген Әкпар кей-кейде болмаса қалай жүрдің, қалай тұрдың деп шаужайлай бермейді.

* * *

Жұма күні болатын, жұмыстан келе сала бұлар шақырған бір тойға баруға қамданды. Үйге ертерек келіп жиналған Толқын тап-тұйнақтай болып дайын отыр екен. Екі-үш шыны аяқ шайын ішіп, үстіндегі жұмыс киімін шешіп, бір киерлерін алып, реттеп жатқан Әкпар ақ жібек көйлегінің жағасына үтіктің табы өтіп, сарғайып кеткенін көріп:

— Ой, мынау киюге келмейді ғой,— деп келіншегіне бұрылды.

— Не боп қапты?

— Мынаны қарашы.

— Мамамның істегені ғой. Байғұстың қас қылғандай тура жағасын бүлдіргенін қарашы. Мама!...

— Әу! — Келесі бөлмеден сүйретіліп бері қарай келе жатқан кемпірдің дыбысы естілді.

— Мына, Әкпардың көйлегін күйдіріп жіберіпсіз ғой.

— А-а-а! Қайдам, мен күйдірген жоқ едім ғой.

— Мен өз киімімнен басқаны үтіктемеймін. Осы үйде сенен басқа кім енді қолына үтік ұстайтын.

— Қай көйлек, қане?

— Міне, мына көйлек.— Ерінің қолындағы көйлекті жұлып алып, кемпірдің танауына тақады.

— Кеше бір қара көлеңке кезде кір үтіктеп едім. Қап, байқамай көбірек ұстап тұрып қалдым ба екен? Ә, мына жері ме, қайтадан жақсылап жуып жіберсе кететіндей екен. Күйген емес қой,— деп кемпір кінәлі кісідей күйбектеп тұр.

— Бір нәрсе істесең өмірі өстіп жүресің.

— Әй, бұл кісінің неге апшысын қуырасың? Өзің жуып, өзің үтіктесең біреу қой деді ме? Көзі көрмеген шығар, қарт кісі.

— Онда менің неге көз алдыма көлденең тартып тұрсың, басқа біреуін алып кие бермейсің бе?

Әкпар киім ілгішті әрі қарап, бері қарап ыңғайлы ештеңе таба алмады. Тойға киюге ретті деген көйлектердің бірі үтіктелмеген, бірі жуылмаған болып шықты. Енді әйеліне не айтасың дегендей сыздана қарады.

— Неге сонша сүзілесің, мені жаңа көріп тұрсың ба?

— Толып жатқан көйлектен үстімізге ілетін біреуі жоқ, енді кімге қараймын.

— Өз киіміңді өзің үтіктеп алсаң хандығыңнан тайып кетпейсің.

— Үйде әйел бар деп жүрміз ғой. Әйтпесе бір тіршілігін жасар едік.

— Әйел, әйел... Сонан басқа айтарың бар ма? Біз де осы үйден сенімен бірге шығып, бірге келеміз жұмыстан. Мұрнына су жетіп жүрген жоқ, өз басыңа қарасаң ештеңе кетпейді.

— Елдің әйелі қызметін де істеп, күйеуінің, балашағасының бас-аяғына қарауға да уақыт табады. Сенің өзіңнің күйеуім бар-ау, балам бар-ау, үйім бар-ау деген ниетің жоқ қой. Сылаң-сылаң етіп, боянып-таранудан басқа жұмысың жоқ.

— Әне, шықты, бар аңдығаны менің жүріп-тұрғаным. Енді киім киіп, шаш тарам ауымыз керек пе? Бүйтіп еркек болғаныңа... Екі сөзінің бірі — елдің әйелі. Елдің әйелі болса, сондай әйел тауып ал, кім ұстап отыр

сені. Қит етсе сен бұл үйдің әйелі емессің бе? Неге еңкеймейсің, неге кір жумайсың? Неге қарамайсың... Әйтеуір кінә арту, тиісу. Осы үйге келгелі сенің кір жуып, от жаққан күнің жоқ қой. Не шаруаң бар.

— Әй, айналайын,— деді жүйкесі жұқарып, ашу нектей бастаған Әкпар тырс-тырс етіп.— Мен көйлек, дамбалымды кір жуатын жерге-ақ өткізе берем. Оны уайымдап тұрғаным жоқ. Есінде болсың, әр от басының, әйелдің көңіл-күйі, ықыласынан, саусағының ұшы, алақанының табынан тарайтын жылылығы болады. Үйдің әр затының әйел қолының меірімін күтіп тұратын киесі болады. От басының берекесі, қызығы осы жылылық пен киеге байланысты. Дүнненің бейнеті мен рәті бірдей болғанда жарасымды. Сен, айналайын, мына шаңырақтың ыстық-суығына күйіп, жан ауыртып жүрген жан емес, командировкаға келіп, қонақ үйде жүрген әйел тәріздісің. Әйелі керек етпеген босаға кімге дәрі? Қызықсыз жиналған дүние кімді қуантады? «Суық үйден жылы көр артық» деген. Осы үйдің әйелі ғой деп білетін жөнінді айтсаң қозысына жоламаған тасбауыр саулықтай қақшып шыға келесің. Бұл бетіңмен ешқайда ұзамаймыз.

Әкпар айтарын айтты да есікті тарс жауып, төргі үйге кіріп кетті. Долданып не істерін білмей терезенің алдында қалшып тұрып-тұрып, Толқын шешесінің бөлмесіне кіріп шешініп, жатып қалды.

Пейілін қанша кеңге салайын дегенімен Әкпар жұбайының кей ісіне ықтияр бола бермейді. Осылай тарылып, тарс кететін сәттері бар. Мына тіршілігінің кейбір ағымына көндіге алмай-ақ қойды.

Бұл жасында көп балалы, үлкен шаңырақтың астында тәрбиеленді. Үлкен-кішісі бар қоралы жан әкенің қабағын бағып өскен-ді. Даладан оның өңі сынып келген күні шешесі әлденеге кінәлі жандай аяғының ұшымен басып, бұлар да жалтақтап төр жаққа қараумен болатын. Балалы үйге тән әдеттегі дабыр-дұбыр тыйыла қа-

латын. Қашан бірін еркелетіп қасына шақырып, әке жүзіне жылы шырай жүгіргенше бұлардың да күлкісі келіспейтін.

Әкесі аса ашушаң, қытымыр кісі емес-тін. Бірақ бұлар өзі шақырып, мейірлене бастарынан сипағанда болмаса, көңілдері соғып тұрса да, батып еркелей бермейтін. Мұның бәрі шешенің «Әке» деген сөзді жастайынан құлақтарына құйып, шегелей бергенінің салдары болса керек. «Әй, ол жерге әкең отырады ғой», «Алдымен әкең ауыз тисің, балам», «Ой, әкеңнің заты ғой қайдан алдың, орнына қой», «Әкең біледі», «Әкеңнен сұра», «Әкең айтты». Шешесінің сөзінің тұздығы үнемі осылай болып келетін. Осы тәрбиеден бойға сіңген бір әдет Әкпар семьяда еркектің үстем, өктем тұрғаны жөн деп санайтын. Мүмкіндігінше өзі солай болуға әрекет ететін. Сүтпен сіңген осы өзімшілдіктен ақыры біржола қол үзіп кете алмады.

* * *

Шілденің іші болатын. Әкпар демалыс алып біраздан бері бармаған ауылына келген. «Биыл ауылда алаңсыз жатайыншы»,— деп алып-ұшып келгенімен қарқыны бірер аптада-ақ басылып қалды. Демалысы орталаған шақта қалаға қайтқысы келді. Байқаса мұны күтіп тұрған оны-мұны шаруасы да бар екен, енді еске түсе бастады. Қайту керек-ау деп жүргенде бұған тағы бір жағдай түрткі бола қалғаны.

Жеңгесі, өзіне тете ағасының әйелі, інісі биыл мектеп бітірген екен, соны қалаға оқуға алып жүрмек болды. Қалада институтта сабақ беріп жүрген күйеу баласы мен сіңлісіне апарып табыстамақ.

— Үйінді сағынған жоқсың ба, тетелес, бізбен бірге қалаға жүрсейші. Келіншегіңді көріп қайтпайсың ба? — деп қолқа салды жеңгесі бұған. Осыны сылтау етіп ол жолға біржола жиналды.

Бұлар мінген поезд қалаға сенбі күні түсте келді. Өзіміз-ақ барамыз ғой деп ешкімге хабар салып әурелемеген. Вокзалдан такси ұстай салып, алдымен Әкпардың үйіне түсті. Есікті кемпір ашты.

— Әу, демалысың бітіп қалды ма, ерте қайттың ғой. Келетінінді неге хабарламадың? — деп жатыр ол.

Қонақтарды ішке кіргізіп жайластырған соң, ас үйдегі кемпірден:

— Толқын қайда кеткен? — деп сұрады.

Кемпір күйбектеп қалды.

— Осы біраздан бері жұмысындағылар жиналып тауға «майөкпеге» баратын болдық деп жүрген. Бүгін азданда соған кетті. Өздері үлкен автобус жалдап алыпты. Көп кісі көрінеді,— деп жөнін айтты, сонан соң.

Әкпардың қабағы күрт түсіп кетті. Осыны байқаған кемпір:

— Сенің келетінінді білген жоқ. Демалысы біткен соң қайтады деп жүрген. Бәрі бірге жұмыс істейтін кісілер ғой, бармай қалуға болмайтын шығар. Сенің келетінінді қайдан білсін. Қап, кеше келмегенің-ай, бірге баратын, қыдырып қайтатын едіңдер,— деп жұбатқансыды.

— Қашан қайтамыз деді?

— Онысын маған айтқан жоқ. Келер, кешке дейін. Кісілерге өзім-ақ ас дайындап күте берем ғой.

— Жоқ, олар қазір кетеді,— ашуменен не айтқанын өзі де байқамай қалды. Артынан барып аңғарды. Сонан соң: «Не айтып тұрмын, мұны неге айттым»,— деп бір сәт ойланып қалды. Ойлана келе осы дұрыс деген шешім жасады.

— Қайда кетеді?

— Басқа үйге, осында келген жері бар.

— Ойбұй, құдағи біздің үйден ас ішпей аттанбақ па?

— Қайтып келеді ғой. Осында ғой әзір,— дей салды кемпірді тыныштандырып. Өзі, «Сол дұрыс болар,— деді

ішінен тағы да әлденеге ойланып.— Сонда бара берсін. Менің мына жағдайымды сезбей-ақ қойсын. Ол қашан келеді... Қайда кеткен деп сұраса не айтамын? Білсе бетін шымшыр мынау несі деп. Не де болса өз ішінде болсын. Солай, жігітім»,— деді әлденеге қиястана. Сонан соң кемпірге тапсырды:

— Мен бір жерге барып келемін. Жеңгем келінін қайда деп сұраса, жұмысында, бүгін кезекші болатын күні еді, сонда деңіз.

— Жарайды. Шай жасай берейін бе?

— Мейліңіз.

Көшеге шығып телефон автоматқа келді. Қойын кітапшасын ақтарып, жеңгесінің сінлісінің үйінің номерін тауып алды да соған звандады. Апасының келіп отырғанын айтты. Артынша-ақ күйеуі мен екеуі жетіп келді. Шай ішіп алған соң, сінлісі:

— Қайтып соғасың ғой, ақыры келінің де үйде жоқ екен, кезекшілікке кетіпті, жүр біздікіне,— деп, алды-артына қаратпай апасын алып жөнелді.

Әкпар оларды шығарып салған соң, жалғыз өзі үйге сыймады. Бір жатып, бір тұрып, сенделіп не істерін білмеді. Ашумен, бір таксиді ұстап алып, артынан қуып барайын ба осы»,— деп те ойлады. Сонан соң: «Таудың қай қуысынан іздеп таппақсың, ақымақ сорлы-ау»,— деп өзіне-өзінің ызасы келді.

«Әй, коллективімен кім тауға шықпай жатыр. Онда тұрған не бар, несіне сонша таусыламын? Бүгін келемін деп хабарымды айтқаным жоқ. Елмен бірге барып демалып қайтпақ болған шығар»,— деген ой көкейіне келгенімен бір қияс ашу ырық бермей иектеп алды.

«Жарайды, мен үйде болмай-ақ қояйын, менің келетінімді білмеген шығар. Ал қасында ерген күйеуі жоқ, салт басты, сабау қамшылы жандай жұрт қайда қыдырса сонда ілесе беруі лайық па? Жөні түзу әйел болса жал-

ғыз жүруге ұялмай ма?» — деп кінә артады. Қалай ойласа да айналып келіп, Толқынды қаралайтын, теріске шығаратын көңіл күйге тіреле берді.

Күн батып кеткен. Жарық жағылмаған қараңғы бөлмеде дөңбекшіп, тұманды, қарау ойлардың тұңғығында малтығып жатыр. Жаңа әзірде жанында ойнап жатып, ұйықтап қалған ұлының кекіл шашына алақаны тиген сайын, ой салмағы ауырлап, қинала түседі. Кемпір кешкі асқа шақырып еді, зауқы жоғын айтты.

Қоңырау шыр ете қалғанда бетіне дәліздегі жарықтан сәуле түсіп тұрған қабырғадағы сағатқа қараса он бірден өтіп барады екен. Кемпір ұйықтап қалған ба тұра қоймады. Есікті өзі барып ашты.

Үстінде денесімен дене болып жабысып қона кеткен спорт костюмі бар Толқын мұны көріп, табалдырықтан аттай бере кідіріп қалды:

— Ой, сен қашан келгенсің?!

Әкпар үндеген жоқ. Самарқау қозғалып, кейін қарай бұрыла берген.

Оның артынан ілесе ішке беттеген әйелі күйеуінің түйілген қалпына аса мән бере қоймай салдырлап сөйлей кірді:

— Ауылыңа барып хабар-ошарсыз жатып алдың ғой. Мен бізді ұмытқан шығар деп жүр едім. Телеграмма да салмайсың келе жатырмын деп.

— Иә, соны уайымдап, қатты зарығып, жүдеп жүрген тәріздісің. Көрдік.— Толқын мұның лайланып, қабарып тұрған жүзіне жаңа зер сала қарады.

— Оho! Ауылыңнан ашу ала келген тәріздісің. Алғашқы амандық-саулықты осыдан бастайын дегенсің ғой. Рақмет ықыласыңа. Қандай сыпайы, сезімтал күйеу.

Толқынның жүзінде кекесін табы білінді. Оны байқаған Әкпарды ашу қыса бастады. «Тіпті шімірікпеуін тікбақай неменің. Осымен қай ұшпаққа жетемін деп әуре боп жүрмін»,— деп ойлады бір сәт.

— Иә, бұл не жүріс түн ортасына дейін?

— Мамам айтқан жоқ па?

— Сол таудан жаңа қайттыңдар ма?

— Сен не сонша сүзілесің. Мен бір көшеде жүр деп пе едің... Таудан түскен соң, бірге істейтін келіншек үйіне шақырды, сонда әңгімелесіп отырып қалдық.

— Күні бойы қыдырғаның жетпегені ғой. Байы бар, баласы бар әйел шырмалып үйінен шыға алмаушы еді. Сенің есіл-дертің далада, әйтеуір.

— Мен сенің үйде екеніңді қайдан білейін. «Шөлдедік, әңгімелесіп отырып шай ішейік, жүрсейші барасың ғой, ақыры күйеуің демалыста екен, үйде бүгінге қарап тұрған шаруаң жоқ шығар»,— деген соң соғып едім. Сенің нең кетті сонша бұлан-талан болатындай.

— Мен жоқ болсам келмеуің керек пе сонда. Сен кімсің осы, қонақпысың бұл үйге.

— Сен өзі ұрысқа сылтау іздеп отырсың ба? Неге қазбалай бересің? Мен енді бетіме пәренже жауып, үйде отыра алмаймын.

— Саған пәренже сал дедім бе? Пәренжені сен түгіл шешем, шешемнің шешесі де салған жоқ. Бірақ әйелдің бір әйелдік жіңішкелігі болуы керек.

— Ендеше сондай адам тауып ал, қой демеймін. Мен саған тордағы тоты бола алмаймын. Үйретілген мысық құсап қас-қабағымды аңдып, қозғалып отырса екен дейсің ғой. Оның бола қоймас. Мен саған көлеңке емеспін. Көрдің бе мұны... Қеліспейсің бе, жүре бер жөніңе, алдыңнан жарылқасын!

— Өзі де солай болатын шығар.— Әкпардың даусы қорғасындай ауыр шықты. Сонан соң, алысқа қарап ойланып отырған кісідей еш нәрсемен жұмысы болмай үнсіз қалды.

— Мейлі,— деп Толқынның есікті тарс жауып шыға жөнелгеніне де көңіл аудармады.

Осыдан көп ұзамай Әкпар жаңадан ашылған астықты ауданға қызметке баруға келісім алған.

Арада едәуір жылдар өтті. Үйлі-жайлы болған. Қазір ол шаруашылық басшысы. Арман шешесінің қолында жетінші класта оқып жүр. Анда-санда орталыққа жиналысқа келгенде, әлдеқалай жолы түскенде, әкесі мектепке соғып, ұлын көріп кетеді. Кемпір дүниеден қайтқан, бұрынғы үйде Толқын баласымен екеуі ғана.

* * *

Қарашаның қара суық шағы. Күн бұлт. Теріскейден соққан ызғарлы лепте бүгін ептеген бүрку бар тәрізді, даладан сыз демі сезіледі. Үйінен кеудешесін жамыла салып, желең шыққан Толқын ауа райын байқағанымен қайтып кіруге ерініп: «Мына тұрған жер ғой»,— деп екі көшенің қиылысқан бұрышындағы телефон-автоматқа қарай жылдамдата басып жеткен. Қас қылғандай телефон бос емес екен. Онымен қоса сөйлесуге кезек күтіп тұрған екі-үш кісі және бар.

Бұл да келіп, суықтан тітіркенген денесіне кеудешесін қымтана түсіп, екі иығы құныса, мойынын ішіне алып, бүрісіп ықтай тұрды. Тұрған құрлы жақ жүндері үрпиіп, ерні көгеріп, жаурап берекесі кетті. «Құрысыншы үйге қайтайын, жайшылықта бос тұратын телефонға да қасақана бүгін топырлай қалған екен, жұрт»,— деп ойы бұзыла бастағанда мұның да кезегі жетті. Жаң-жағына қараса өзінен кейін сөйлесейін деп тұрған ешкім жоқ екен. Будканың ішіне кіріп алған соң, енді асықпай: «Кімге зваңдасам екен» — дегендей ойланып қалды. Жазық маңдайына құлап түскен бір уыс шашын саусағымен ширатып, бойын кербез түзеп, кеудесін кере шалқақтаған қалпында жаңағы жүдеу күйден гөрі жасынан бойға сіңген тәкаппарлықтың нышаны аңғарылады. Қеліншектің шырадай жарқыраған жанары жалт-жұлт етіп, бұрын-

ғыша ойнақы сергектік танытып, қимыл-қозғалысы да жеңіл, жинақы икеммен майысып, үзіліп тұрғанымен бір кездегі солқылдаған шыбықтай тал бойына уақыт өз белгісін салып үлгерген. Опа мен бояу ақ жем етіп тастаған өңінде жұқалай шашыраған әжім іздері білінеді. Еті қашып, таралып, ептеп босаң тартқан денесі сидаланып, кекселене түскендей. Зер салып қараған көзге оның болмасынан күнге киілген ақ сұрыптай өңі түсіп, солғын тартқан көнелік байқалар еді.

Толқынның демалыс алғанына бір аптадай болған. Алғашқы күндері үйін әктеп, қыс қамын жасап, есік, терезелерінің саңылауын бітеп, ешқайда шықпаған-ды. Кешелі бері зерігіп кетті. «Бүйткен демалысы бар болсын. Мұнан жұмыста жүргенім артық екен ғой»,— деді. Бір жаққа кетуге баласы оқуда, әрі үйде жалғыз, оған қарайлады. Сөйтіп амалсыз байланып қалды. Жалғыздан-жалғыз құлазып, тықыршып отыра алмаған соң, бүгін таныстарына хабарласпақ болды. Телефонға келгендегі мақсаты сол еді.

Осыдан біраз жыл бұрын ұшырасып, көңілдері жарасып кеткен, өзі шағын ғана мекемеде бастық болып істейтін жақсы танысы бар еді. Бірақ кейінгі кезде әр түрлі себептермен кездесу, жолығысулары сиреп, анда-санда ғана жүз көрісіп, аралары суып бара жатқан тәрізді. Алдымен соған телефон шалды. Ар жақтан:

— Алоу, алоу! — деген еркектің үнін естігенімен бұл әзілге айналдырып жауап қатпай тұра берді. Сөйткенше ар жақ трубканы тастай салды. Келіншек мұны күтпеген, дереу жан қалтасынан екі тиындық алып, қайта звандады.

— Ал-оу! — деген дауыс қайта естілді.

— Сәлем. Таныдыңыз ба?

— Ә, сен бе? Сәлематсың ба? Неге танымайын.

— Даусымды да ұмытып қалған шығар десем.

— Неге олай ойлайсың?

— Кім біледі, адамның өзгеруі оп-оңай ғой.

— О не дегенің. Иә, қайдан сөйлесіп тұрсың? Не шаруа, жайша ма?

— Өзің асығыссың ғой, тіпті. Жаңа трубканы көтерер-көтерместен тастай салдың. Енді амандаспай жатып, шаруанды айт дейсің. Шаруасыз жай звандауға болмай ма сізге?

— Е-е, әлгі звандаған сен бе едің, қайдан білейін оны. Асығыссың деп кінәлайсың, асықпағанда қайтейік, жұмыс қой. Тіршілігіміз осы. Мұрнымыздан шаншыламыз да жатамыз. Осы кейінгі кезде шаруалар қауырт болып кетті өзі. Жә, құрысыншы бәрі. Күнделікті күйбің тірлік қой. Өз жағдайыңды айтшы, қалің қалай? Денсаулық жақсы ма?..

Толқын өкпе-назын араластыра біраз бастырмалатып алғаннан кейін, жөнін айтты. Ар жақтан:

— Демалыста жүрмін дейсің бе? Қандай тамаша, міне бақытты адамдар. Біздің күніміз мынау, жұмыстан басымыз айналып отырған. Осы өзіңменен хабарласа алмай жүргенім де сол, қол тимейді..— деп маңырап бара жатыр еді:

— Ой, сен, мұңыңды шағатын жан таппай отыр екенсің де. Ақыр замандатып кеттің ғой. Басқа айтарың бар ма? Не дейсің жаңағыға? — деді Толқын оның сөзін бөліп.

— Ой бүгін уақыт жоқ қой. Қазір бір жиналысымыз бар. Түстен кейін бастық шақыртып отыр. Одан қашан босайтынымыз белгісіз. Кешке қарай қонаққа баруға жиналып қойған едік...

— Онда...— деп келе жатыр еді келіншек.

— Толқын,— деді ар жақтағы дауыс,— осы аптада реті келмейді-ау. Мен өзім қалай мүмкіндігім болады, солай хабарласайын кейін, жарай ма?

Келіншек біреу маңдайынан қойып жібергендей қалшынып, аңтарылып қалды:

— Жақсы, онда,— деп тұлданып, трубканы тастай салды. «Мынаның пәлденуін қара. Қап... Жымысқы неме, көрген жерде көзін сатып, соңымнан қалмай қойып еді. «Әттең, қызмет, бала-шағаға қарайлап байланасың, әйтпесе, сенің қолыңнан ұстаған күйі қаңгып кетсем арманым болмас еді»,— деп мүләйімсіп, мөңтедегенін қайтесің, имансыз... Бәсе, кейінгі кезде сырғақтап жүргені осы екен ғой... Қап, бекер сөйлестім-ау. Ізімді андып, көлеңкеше ілесіп жүруші еді, енді өзім звандап тұрғанда «уақытым жоқ» деп шалқақтауын...»

Толқын ызадан жарылардай болып, бір сәт не істерін білмей тұрып қалды. Сонан соң әлденеге ерегіскендей шұғыл шешімге келіп, бойын тіктеп алды. Сол бетінше өзімен қызметтес басқа бір танысына телефон соқты. Бүгін жұмыс аяғына қарай онымен кездесуге уәде жасасты.

Кешке таман баласының тамағын пісіріп, стол үстіне жасап, даярлап қойды да, өзі киініп, есікті жауып, кілтін көрші тұратын кемпірге қалдырды.

Күн бата сабақтан келген Арман есік жабық тұрған соң, көрші кемпірдің қонырауын шылдырлатты. Үйге кіріп, смукасын, аяқ киімін тастаған ол әдетінше бірден ас үйге беттеді. Стол үстіндегі жабулы газетті көтеріп, астындағы табақты алдына алды. Тамақ ішіп болған соң жарығы жағылмаған қара көлеңке белмелерге кіргісі келмей, ас үйдің терезесінен далаға қарап көп отырды. Сонан соң сыртқа беттеді. Есіктің алдына шығып жан-жаққа көз жүгіртіп еді, әріректегі шоқ талдың ішіндегі орындықта бір топ ересек бала темекі шегіп, гитар тартып, дуылдасып отыр екен. Барсам ба, бармасам ба дегендей екі ойлы күйде әрлі-берлі қарайлап тұрды да, кенет солар жаққа жүгіре жөнелді.

Бешеден бері қытығып жата-жата жалығып кеткен соң, түс ауа есік алдына шығып еді. Сол бұрынғыша көңілінің хошы болмай ұнжырғасы түсіп, сенделіп әрлі-берлі біраз жүрді. Өзін қоярға жер таппағандай төңірекке елегзи көз жүгіртті.

Бәрі таныс көрініс. Жиырма үш жыл бойы қарап өскен, талай сезімін сергітіп, қиялын қытықтаған, өзіне жылы, таныс суреттер аз емес төңірек қой бұл. Бірақ бүгін айнала шаңытып, сұрғылттанып тұр екен. Өз көңілінің алай-түлейінен бе, сондай сұрықсыз көрінді. Батысындағы жықпыл-жықпыл құмайтты, толып жатқан ірілі-уақты төбелер, шоқатшалар өзінен арғы дүниені қымтай түсіп, бұлыңғыр қарауытады. Шағылдар да күнге қыздырылған жыланның жонындай құбылып жарқырайды. Шығыс жақтағы ұшы-қиырсыз, кең жазықты сапырылысқан сынаптай жылымшы сағымдар жайлап алыпты. Әлденеге тоқырап, меселі қайтып қалғандай болды. Даланың мына сұрқы зеріктіріп жібергендей. Көңіл құйынының алау-жалауына медет тұтар кара таба алмай ішқұста болды. Тұрып-тұрып бір кезде «Қорық аралап қайтайын, ат үстінде бой сергіп, жеңілденермін»,— деген оймен үйге кіріп, керегенің басынан ілулі жүгенді алып, ауыл жанында жайылып жүрген жылқыларға қарай аяндады.

Аңсаған Бәкір шалдың ең кенжесі еді. Мінәш кемпір құрсақты аз көтермепті. Мұнан бұрын да ұл-қызды болған. Оның үшеуі жастай дүние сапты. Ингеннің өркешін-

дей қатар келе жатқан екі ұлы енді жеттім деп тұрғанда соғысқа аттанған да, қайтып оралмаған.

Аңсаған мұны айтылған әңгімеден естиді. Ал өзі ес білгелі әкесі совхоздың «Бәкірдің қыстауы» атанған шөп жинайтын базында бірсыдырғы тіршілікпен күн өткізіп келеді. Жаз шөп шабысады, қыс қыстаған малға көмекші болады. Әрі осы төңіректің қарауылы. Енді бұл кәсібі Аңсағанның үлесіне тиді.

Он жылдықты бітірген соң, Аңсаған үш жылдай әскер қатарында болып, міндетін атқарып қайтты. Сол жақтан оқып үшінші кластық шофер болып оралған. Ауылға келген соң совхоз орталығына барып шофер болмақ ойын Бәкір қария қошуақ ала қойған жоқ.

— Ер жігітке қай жерден болса да нан табылатын заман ғой, орталыққа тасымалданып, жолаушылап қайтесің,— деді.

— Сонда тап осы жерде мен не істемекпін,— деген бала сөзіне:

— Қолға күрек табылмай қоймас,— деп қысқа ғана қайыра салған. Бірақ осы қысқа жауаптың өзін мінезі ауыр, сараң сөйлейтін Бәкір «онан әрі көп сөздің керегі не» деген зіл сездіре айтқан еді. Баласы да қайтып тіл қатпады. Аңсағанды жасынан жалғыз бала еді деп еркелеткен кісі болған жоқ. Момын, бұйығы өсті. Әлі күнге әке бетіне келіп, айтқанын екі етіп көрген жан емес. Өз дегенімді істеймін деп қасарысуға қазір де сол сүйекке сіңген әдетінен аса алмады. Дегенмен әке шешіміне ықтияр да емес. Осы наразы күймен теріс қарап, тоң-торыс жатып алған.

«Армияда әскери училищеге түсіп кетпеген екем. Осыларға қарайладым ғой. Екеуден-екеу қалай отырады екен деп. Енді міне жалғыздықтан жабы болып жүргенім. Мына құлазыған айдалада несі қалды екен? Не қимасы бар? Қит етсе: «Бұл бір құт қоныс, шаруаға ыңғай-

лы, берекелі жер ғой», — дейді де отырады. Осы жерде көшсе аштан өлетіндей» деп іштей әкесін кінәлайды.

Аңсаған атты ерттеп қойып, сусын ішіп шықпаққа ішке кірген еді:

— Қайда жиналып жүрсін? — деді шешесі.

— Қайда жиналушы едім мен. Қорық аралап қайтамын, — деді өкпелі кісідей қабақ бермей тұнжырап.

Әкелі-балалы екеуіне жалтақ-жалтақ қарағыштап әлдене айтуға оқталғандай қозғалақтап отырған шешесі осы кезде шалына бұрылып:

— Әлгі шаруаға барып қайтпай ма? — деді.

Асып-саспайтын өзінің бағзы самарқау қалпы, ашы есіктен алыс далаға қараған беті жантайып жатқан Бәкір есіне бір нәрсе түскендей басын көтеріп алған.

— Көлеңке ұзарып қапты, күн қайта бастаған-ау кемпір, биені саудың ба? — деген. Тұқырайып, ойлағандай біраз үнсіз отырып қалып, сонсоң әлденегі өзінше келісіп алғандай шешімді түрде Аңсағанға бұрылған.

— Өсербай екеуің «Қызыл көлге» барып қайтасыңдар. Кешкі салқынмен шығып кетіндер, қоналқаға «Құм кентке» баратын болып. Ертең азанғы салқынмен әр қарай күн ысымай жетіп қаласыңдар деген.

Өсербай — совхоздың жылқышысы. Жасында сер Өсербай, сылқым Өсербай атаған ол Аңсағанның нағашысы болатын. Жасы жер ортасын шамалағанмен жалғанның жазғанына тоқтала қоймаған жан, бойдағы боз бала желігін әлі тастай алмай келеді. Күні таянған кәрілікке жағаласпай жай берілмен деп жүрген жан. Біреу онысын қызық көріп «сері-сері» деп қошуақ алса, енді біреуі «сақалы ағарғанша сайтаны қалмаған немені қойшы сол» деседі. Дегенмен ниеті адал, ер көңілді. Аңсаған сонысы үшін жақсы көреді.

Аңсаған осы Өсербайдан әңгімеге сырттай қауып болатын.

...Өсербай «Құмкент» совхозындағы бір жылқышы жекжатының үйінен көріпті оны. Біраз күнге қонақ болып келіп жатқан әйелінің сіңлісі екен. Қыздың аты-жөніне әбден қанған соң, Бәкір шалды ертіп «Қызыл көлдегі» оның үйінен бір-ақ шығыпты.

— Балалар бірін-бірі көрсін, өзді-өзі ұнатып мақұлдаса, біздің басқа айтарымыз жоқ,— депті қыздың әкешесі...

...Аңсаған бұл сапарға шығарында бәлендей тоқтамға келіп толқи қойған жоқ-тын. Мұнда келгенше жол бойы да «несі бар, барып қайтайын, бірденем кете ме» дегендей самарқау бір сезімде болатын. Қыз үйіне келген соң, ыңғайсызданып, әлденеге қысыла түскендей болды. Ұзақ сораптаған шай үстінде де әрең шыдап бақты. Сырттан біреу келіп түскен үйге базаршысы келгендей жиналатын ауыл адамдарының әдеті емес пе. Тегін де отырмайды. Түп-тамырынды қазбалап, бақайшағыңа дейін шағады. Әсіресе сұрақ шаруа жайына тірелгенде өкпесі аузына тығылғандай болады. Әйтеуір бірде ду күлкіге батырып, бірде елең еткізіп отыратын Өсербайдың әңгімесі ғана жұрт назарын өзіне аударып, көп жанардың оғынан қалтарыс отырғанына шүкіршілік еткендей.

— Бар, аттарды жайлап кел,— деді Өсербай мұның осы күйін сезгендей.— Отқа қоюға әзір ерте ғой, суарып көлеңкелеу жерге байлай тұрарсың.

Аңсаған орнынан көтерілді.

— Аяулы! Қонақ балаға қауға шелек алып бер-ай,— деді шай құйып отырған, орта жастардағы, қызыл қоңыр өңді, шырайлы, толықша келген әйел.

Жаңа ғана өзі шыққан үлкен киіз үйге іргелес тігілген қараша қостан шелек сылдырлады. Артынша-ақ көк ала шыттан қысқа жең, кең етек көйлек киген орта бойлы, талдырмаш қыз көрінді. «Осы екен ғой»,— деді ол ішінен. Мана өздері келген кезде шыны аяқ тасып бір-екі рет кіргенде анықтап қарай да алмаған.

Аңсаған үйді айнала солай қарай аттай берген еді, табан астынан ырылдап қоя берген ит даусынан селк ете түсті. Дәл жанында көлеңкеде жатқан үлкен қара ала төбет ырылдап тұра келгенде сасып қалып, кейін қарай шегініп кетті. Енді қайтер екен дегендей аңтарылып қалып еді, төбет жарықшақ даусымен бір-екі рет маңқ-маңқ етті де, жата кетті.

Мына көрініске қыз оқыс мырс етіп күліп жіберді. Аңсаған жалт қарады. Қыздың жанары жылы, қоңырқай көздері шарасына күлкі толып жәудіреп тұр екен. Бір қолында шелек, бір қолымен өріп алдына қоя берген жуан қос бұрымының ұшын сығымдап ұстап алыпты. Тосын қарастан тайсақтағандай сопақша келген ақ сарғыш өңі қызыл күреңденіп, төменшіктеп кетті.

Алғашында ыңғайсызданып, қызарақтап қалған Аңсаған оның риясыз бала күлкісін көрген соң, абыржуын қойып, тез-ақ көңілі орнына түсті. Текке қорыққанына күлкісі келді.

— Мына, шіркін, қатты састырды ғой!

— Ол адам қаппайды, кәрі төбет қой. Көзі көрмейді, тісі де жоқ. Маңайына бір нәрсе таянса, жасқана ма, алдын-ала өстіп айбат шегіп жатады бейшара.— Қыздың үнінде әлі де күлкі табы бар, даусы сыңғырлай шықты.

Ертеңіне кешкі салқынмен ауылға бет алған Аңсаған әлдеқандай бір сезім құшағында аттанды. Бұл өлкеге де бір түрлі бұрыннан таныс адамдай бауыр басып қалыпты. Жеңіл келіп, ауыр аттанып бара жатқандай. Жол бойы қыздың жеңіл де, жинақы тұлғасы көз алдында көлбендеп тұрып алғандай.

— Жігітім, қалыңдығың қалай, ұнай ма? Қалың ойға кіріп кетіпсің, тәйірі, сезімінді шымшылаған бірдеңе бар ма деймін,— деді Өсербай оның жауырынының ортасынан қамшы саппен қағып қалып. Қапсағай болғанмен әлі етсіз арбиған, тарамыс тұлғасына, бас-аяғына жүгірте көз тастап.

Аңсаған ағынан ақтарылмай ойын бүгіп, екі ұштылау, немқұрайды жауап қайтарды.

— Кім біледі қандай екенін, көзге жуақтау, сыпайы адам сияқты... Өз көңіліңізге қонып қалыпты ғой, сіз емес пе қолды аяққа тұрмай сүйреп жүрген, несін сұрайсыз.

— Көмекейің көрініп тұр ғой қу бала, өп-өтірік сырт орайланғаныңмен.— Өсербай айызы қанғандай қарқылдап күліп алды. Сонсоң атын тебініп, үзеңгілесе жүрді. Еңкейе беріп еріндегі үлкен атымды бармақтың басымен қағып жіберді. Саусағын айғырдың жалына әрі-бері сүйкеп тастап, қайта түзеліп отырды.

— Мен айттым ғой, қыздың төресі деп. Бешенеңе жазса, сәтімен кездескен адам болады.

Аңсаған сөз араластырған жоқ, үнсіз тыңдады да отырды.

— Жақсы қыз, жақсы ат, жақсы құмайдан көзім жазып көрген емес бұл тіршілікте. Танимын ғой.

Өсербай әулеттене атын бауырға тартып жіберді. Күрең бір ытып түсті де, ақпа жорғасымен төгілте жөнелді. Арқан бойы алға шығып алып «Абайкөкті» шырқап кетті.

«...Абай көк,
Өтесің жалған-ай...»

Аңсаған нағашысының әнші екенін білетін. Бала кезінде ойын-той, жиындарда талай тыңдаған. Бірақ көптен бері ән салғанын естімеген-тін. Орта жастан асса да сақалшашына қылау түспеген, қайратты, тіп-тік, сұңғақ бойлы, шапшаң қимылды Өсербайдың даусы әлі қайтпаған екен. Әуелете биік бастаған күйі қысылмай, қиналмай кең тыныспен еркін шырқап келеді. Тіршілікке наз қыла бастан өткен бір баянсыз дәуренді аңсай, армандай еске алатын ән сазы сай-сүйекті сырқырататындай еді.

— У-ай, нағашы-ай!..— деді Аңсаған толқып. Бір

сәтке көңіліне: «Мүмкін, оның дәл осындай сапары көз алдында көп сағымның ішінде жеткізбей, көктей тұңғық түпсізге түсіп бара жатқан болар»,— деген ой келіп, нағашысын аяп кеткендей болды.

Күзгі мейрам өтісімен келісім бойынша Аңсаған қызды алып келуге жүретін болды. Күйеу жолдасқа Өсербайдың өзі ілесті. Аңсаған ферманың бастығынан машина сұрап алып қыз аулына сонымен барайық деген еді, Өсербай:

— Ой, тәйірі, осы машинасыз тұяқтарың қыбырламайды екен. Ол не сән? Екі төбенің астында отырған ауылға бару үшін орталықтан салдырлатып машина шақыртып жүрмекпісің? — деп қайырып тастады.

— Енді ыңғайсыз емес пе, қалай атқа мінгізіп алып кайтамыз? — деп көріп еді:

— Әй, қойшының қызы атқа мінбей өсті дейсің бе? Ол не дегенің. Ерге сенен тәуір отыратын шығар. Әлде атқа мінгізгенді намыс көріп отырсың ба? Ой, әдіреқал. Нені білесің сен? Өзің біздің қаракерді мін де сұр жорғаны жақсылап ерттеп, жетекке ал,— деп кесіп айтты. Өсербайдың жайын білетін Аңсаған «Жарайды, мейлі...»— деп қайтып сөз қозғаған жоқ. Нағашысының машинаға мінбейтін әдеті барын білетін. «Соныңмен баратын жерге осы күреңмен де жетемін. Үстіне мінсем басым айналады иісінен. Отыра алмай ығырым шығады. Ел әйтеуір әуес. Әйтпесе, күреңге не жетсін»,— деп сәл серпіп сөйлегенді тәуір көретін ол шыны сол ма, әдейі айта жүрсін деп мақтан үшін істей ме, әйтеуір машинадан ат тонын ала қашып отыратын. Өзі совхоз орталығына болсын, ауданға болсын дайын, жүріп тұрған машинаға кезіксе де мінбей, алыс-жақын демей атпен қатынайды.

Таңертеңгі шайды ішкен соң, екеуі сұр жорғаны жетекке алып жүріп кетті. Қыздың үйі күзгі мейрамның алдында Бәкірдің қыстауына жақын майда құмның ішіндегі қоралардың біріне көшіп келіп орналасыпты деп

естіген. Өсербай бір-екі рет түстеніп те қайттым деп жүрген.

Қозы көш жердегі қыздың ауылына сыдыртып отырып түс болмай-ақ жетіп келді. Олар да хабарланып күтінген күйде екен. Маңайдағы малшылардың екі-үш үйінің қатын-баласы осында жиналыпты. Өздерінше абырсабыр, кіріп-шығып, дүрлігіп жүр. Кіре беріс дәлізден басқа бір-ақ бөлмелі қойшының төргі тамы үпір-шүпір.

Есікке арқан керуден басталатын жол кәде таусылар емес. Ол аз болғандай күйеу жолдас деп Өсербайды қаумалап, желігіп алған әйелдер сүйрей тартқа салуда. Бірі бетіне ұн жағам деп жүрсе, бір қойын-қонышын тінтуде. Кесеге ерітіп тұзды су ішкіземіз деп жүргендер тағы бар. Соның ешқайсысына ренжіп қабақ шытатын Өсекең жоқ. Әйелдермен алысып-жұлысқанға кет әрі емес. Ентігіп, тершіп, қызыл шырайланып, мәз-мейрам күйде. Нағашысының осы баладай көңіліне Аңсаған да риза.

Біраз алысып-жұлысып, ырым-сырымы жасалған соң, екі-үш әйел той бастар айтты. Сонан соң домбыра мен ән кезегін Өсербай алды. Жұрт көңілді гу-гумен күннің кешкіргенін де байқамай қалыпты.

Отырған үлкендердің бірі:

— «Жол ақысы жүрсе бітеді» деген. Бұларды көп ұстамандар енді. Кеш түсіпті. Ауылы да қашан келедімен күтіп отырған шығар. Қойыңдар енді, рұқсат етіңдер. Той жарықтықтың тамашасы таусыла ма қызықтай берсе,— деп жөн айтты.

— Ата-ау, барады да, түн ұзақ. Айында-жылында көрген бір тойымыз. Әзір жібермейміз Аяулыны. Кетеміз десе, өздері кете берсін,— деп әйелдер ықтияр берер емес.

Сонымен күн бата әзер дегенде босанып атқа мінді. Қара суық күздің салқын түні. Өсербай арқан бойы алда. Семіз, жарау аттар ауыздығымен алысып, еріге басады. Олардың еркіне қоя беріп бірауық шоқытып-шо-

қытып алды. Енді бір сыдырғы суыт аяңдап келеді. Ай түн ортасы ауа қорғалап туатын кез. Құм іші қаранғылық ұйып, мүлгіп тұр.

Қыздың аяғында құрым етік, үстінде қима бел, күздік қызыл пальто. Ерге отырған соң тізесіне шығып кеткен етегін, балтыры жаурай ма, қайта-қайта төмен тартқылап, қымтана береді.

— Аяулы, жаураған жоқсың ба?— деді Аңсаған таяна түсіп.

— Жаурағанда не істейсіз?— деді қыз күліп. — Шыдаймыз ғой енді, ауылға жеткенше.

— Сәл тұра тұр,— деп Аңсаған тізгінін ірікті. Аттан түсіп, ерінің тартпасын ағытып төрт бүктеп салған көрпешені алды да қыздың екі тізесін, балтырын қоса орай бастырып берді.

— Ой, рақмет, тізем жаурап еді. Жылынып қоя берді,— деп қыз ризалық білдіре, еркелей қарады. Оған Аңсаған да қуанып қалды.

— Ауыл енді қанша жер?

— Жақын.

— Көңілім бір түрлі болып қобалжып келеді.

— Неге?

— Білмеймін.— Қыз әлденені уайымдағандай, ойлы қалыпта үндемей қалды.

— Ой, ол не дегенің, Аяулы.— Жігіт жұбатқанысыды.

— Білмеймін, сіздің үйдегілерге ұнар ма екенмін. Шешем: «Тым еркелеусің, мен сенің қасыңда өне бойы өбектеп отырмаймын ғой, барған жерінде қандай болар екенсің?»— дей беруші еді. Соны ойлап келемін.

Ат үстінде жаурағаннан бір уыс болып бүрісіп отырған қыздың талдырмаш тал бойына көз жіберіп, іші жылып, елжіреп, аяп кеткендей болды.

— Ондай еш нәрсе ойлама. Менің шешем бауырмал, мейірімді кісі.

— Солай ма?— деді қыз бұрылып, қараңғыда мұның жүзіне жасқанбай, барлай көз тоқтата қарап. Сонан соң ұяң, биязы бір үнмен:

— Аңсаған, айтыңызшы, мен өзіңізге ұнаймын ба? Сіз маған әлі күнге бір ауыз сөз айтып көрген жоқсыз. Үндемейсіз. Мінезіңіз ауыр, жақсы көргеніңізді сездірмейсіз,— деді.

Жігіт қысылып сасқалақтап қалды. «Не десем екен? Әй, өзім де тым бұйығы, кісіге жанасымым аз-ау. Менің ішімдегіні ол қайдан білсін»,— деп өзін-өзі кінәлап алды.

— Ұнатпасам бүгін келер ме едім.

— Қайдан білейін. Әйтеуір, келе салған шығар деп те ойлайсың.

— Олай ойлама, Аяулы. Мен сізді жазда алғаш көргенде-ақ ұнатқанмын. Бір көргеннен «Сізді ұнаттым» деп қалай айтып жатарсың. Сонан соң үндемей кеткенмін. Шынымды айтсам сонан бері сіз туралы ойламаған бір күнім жоқ.

— Рас па?— деді қыз қуанып кеткендей жанары ұшқындай жаутаң-жаутаң қарап.

— Рас,— деді жігіт білегіне қамшының өмілдірігі ілінген оң қолымен қыздың тізгін ұстаған саусақтарын қысып. Аяулы өзімсінген жақындық сезіммен баянана еркелей қатар келе жатқан жігіттің иығына басын сүйеді.

— Өзім де солай ойлап едім,— деді құлағына сыбырлай. Сол сыбырдан жігіттің бойына қуаныштың ыстық ағыны құйылғандай болды. Кеудесін шаттық кернеп, көңілі алып-ұшып, жүрегі лүпілдей соқты.

Құм шетіне шыға келгенде алдан, әріректен от жылтырағандай болды. Үйде жанған май шамның терезеден сығырайған болар-болмас сәулесі өлеусіреп әрең-әрең жетіп тұр. Сәлден кейін қарауытып Бәкір қыстауының қоғамы көрінді. Зілсіз маңқ-маңқ үрген екі-үш иттің даусы естілді. Сөйткенше таянып қалған аттылардың

алдынан қарбаласа жүгіріп бір топ бала-шаға, әйелдер шықты. Бір-біріне:

— Келді, келді! Алып келіпті,— десіп даурығып жүр. Барлығы Аяулының төңірегін қоршап алған. Аттан сүйеп түсірген біреулері:

— Ойбүй, айналайыным-ай, жаурап қалыпты-ау. Әй, далада көп тұрғызбандар, үйге кірсін, жылынсын,— деп қамқорсып жатыр.

Төңіректегі сиыршылар тайлы-таяғы қалмай келіп, бас қосып күтіп отыр екен. Бәкірдің қарсы есік екі тамылық толы кісі. Гу-гу. Үй айналасы ұйқысыз дүрлігіп мәзмейрам шапқылап жүрген балалар. Той осылай елеусіз басталып кетті. Қарсы есік екі үйдің үлкендері бір жағына, жастары бір жағына бөлініп алып ел кеу-кеу әңгіме, қызды-қызды ән-күйге басты. Майда балалар да тойдың дүрмегіне риза көңілде өздерімен-өздері. Олар ауыл қасындағы жинаулы маяға барып жасырынбақ ойнауға кірісті.

Екі-үш күннен соң той қызығы тарап, тіршілік қалыпты сабасына түсті. Үй іші өзара ендігі шаруа жайын ақылдаса келе Аңсаған Өсербаймен бірге жылқы бағатын болып бекіді. Совхоз жылқысы қысы-жазы осы төңіректе жататын. Көші-қоны жоқ. Әрі бұрынғы бағатын кісі пенсияға шығып, басшылар жылқышы іздеп жүр еді. Енді ыңғайлы кісі деп мұны қолайлапты. Бәкір мен Өсербай да осыны жөн көрді.

Аяулы елгезек, жайдары мінезімен жұртқа жаққан жұғымды келін болып келе жатты. Үй ішіндегілердің де, ауылдас отырған көрші-қоландардың да оның жүріс-тұрысына іші жылып қалды.

«Сондай ізетті жан. Жастардың ішіндегі бір мейірбандысы. Сәтімен кездесе қалған, жазғандарға»,— десті сыртқы ел.

Шілденің іші. Шабындық саздың ажырық, бидайығы әбден мәйектеніп піскен шақ. Сәске түстің самалымен

төңірек көк теңіздей толқып жатыр. Өрістегі малын түгендеп қайтқан Аңсаған ер үстінде еңсесін көтере айналаға көз тастап, сергек көңілді отыр. «Әкесінің топырағы май, түгі береке жер ғой бұл» дейтіні есіне түсіп: «Жаз шабындық, қыс жайылым, шұрайлы мәйек өңір-ау айтса-айтпаса да» деп қояды шаруақор пейілмен көңілі толып.

Қаракер бір қалыпты жайлы, еспе аяңмен төгілтіп келеді. Құлағына ат тізесіне соққан шалғынның суылы шалынады. Бір түрлі жайлы естілді. Еміс-еміс әлдеқандай таныс үнді қайталап келе жатқандай. Аңсаған елеңдеп, шұқшиып есіне түсіре алмай келеді. «Қайтқан құс тізбегінің шуылы ма, әлде көлдегі... Жоқ. Ә... Сол. Айнымайды. Япыр-ай, табиғатта ұқсас нәрселер көп-ау. Аяулының өрмек қылышының суылы ғой дәл мынау. Түрулі іргеден жатып алып талай тындаған еді-ау, бәсе». Аңсаған осы сәт жазықта отырған өз үйі жаққа көз салды. Есік алдындағы самаурынға от салып жүрген Аяулы мұны көріп сонадайдан еркелей қол бұлғады. Басындағы бір тартар сары шәйі орамалы сырылып, желкесіне түсіп кетіпті. Орамал астына, желкесіне түйіп жүретін қос бұрымы да тарқатылып беліне түсіп жүр. Үлбіреген ақ шәйі көйлектің етегі ауық-ауық соғып өткен кезбе самалмен ойнап бұлаң-бұлаң етеді. Таянып келгенде алдынан шығып атының шылбырын алды.

— Әй, көкемдер қайда?— деді Аңсаған Аяулының емін-еркін жүрісіне қарап, «үйде кемпір-шал жоқ-ау» деп.

— Көрші ауыл дәмге шақырып кетті,— деді ол ерке әрі жайдары қалыпта жәудірей қарап.— Сен жуынып дем ала бер. Атыңды мен-ақ суарып, отқа жібере салайын.

Шай ішкен соң, көлеңке жақ іргені түріп қойып көрпеше салдырып дамылдауға жатты. Аяулы есік алдындағы құрулы өрмегіне отырды.

— Аңсаған төбеме күн түсіп кетті, күркені алға жылжытып берші, ерінбесең өрмекті де қайта тартып жіберсең, босап кетті,— деді ол.

Аңсаған далаға шығып айтқандарын жайластырып беріп, жаңағы орнына қайтып келіп жатты. Аяулы желі жіпке арқауды нығарлай қылыш қалақшасын құлаштай сілтеп қойып, жіңішке ғана жұғымды дауыспен ән бастады. Іште жатып Аңсаған да қосылды. Дауыстары жарасып шықты. Екеуі де көтеріліп мәз болып қалды.

— Аяулы, «Жеңешені» айтшы,— деді сонан соң. Келіншек өңі бал-бұл жанып, қошуақ көңілмен күлімдей түсіп, еркелей бір қарап алды да тамағын кенеп, даусын сәл көтере әсем әуенді шымырлата шырқады. Қайырмасына келгенде шыдамай жігіт те ілесті.

Іргеден жанға жайлы бір самал леп соқты.

Б ұл күз ерте түсті-ау»,— деді ат үстінде келе жатқан ол күпісінің желпілдеп көтеріліп кеткен қос шалғайын тақымына қарай қыса түсіп. Ойында әдеттегідей сары шуақтанып созбалап барып аяқталған жазды, онан кейін мизамы ұшып, көлеңкеге көбелектей қонақтаған қырауын көрсетіп, дайындықпен келетін салиқалы қоңыр күзді іздегендей сыңайы бар.

Осыдан аз бұрын ғана күн әлі жаз болатын. Ауа райы күрт салқын тартып, күздің күшіне енгенін бір-ақ күнде аңғартқандай. Құм жиегінде отырған түйешінің қараша үйі де «қыс әрідемен» қамсыз қалды. Тозған туырлықтың саңлаулы жерлерін сылбыр, жай қозғалатын Күлшара әлі жамап-жасқап та алған жоқ еді. Аптаға созылып қалған мына қара суықта бір мезгіл ықтап отырып, ыстық ішкенге болмаса панасы шамалы. Жел тұрса азынап кетеді. Құм ішіне көшуді әлі ертеге санап, нағыз өларадағы кірме суықпен жиекте ұшырасып отыр.

Таң қараңғысынан кетіп біраздан бері көзге көрінбей, шашау жүрген інген, тайлақтарды іздеп тауып, көп түйеге айдап келіп қосып, малының бас-аяғын жинап, түгендеп қайтқан Жотабек үйіне жаурап, қалжырап жетті. Ұшып келіп, дайын тұрған шайды алдына ала бергені сол еді.

— Өмірдің әкесі-ау,— деді көп сөйлемейтін Күлшара бұған қарап. Әлдеңе айтқысы келген кісідей өзінің толқып, тебіренген сыңайы бар.

— Ол не?— деді бұл елең етіп.

— Ферма баланы көрген жоқсың ба?

— Жарылқасынды ма? Қайдан көремін? Таңертеңнен бері құм-құмды кезіп, мал түгендеп қайттым. Ол қайдан кездеседі маған? Үйге келді ме?

— Иә, жаңа бір әзірде соғып, шай ішіп кетті. Құмдағы қой қашыртуға барады екен. «Жотакеңмен жолай кездесіп қалармыз» деп еді, ұшыраспаған екенсіңдер ғой.

— Иә, ол не дейді?

— Өмір: «Үйленейін деп жатырмын. Күзгі мейрамға қарсы ауылға барамыз»,— депті.

— Әй, мына ит не дейді?— деді Жотабек шұғыл бұрылып:— Табан астында, ойда жоқта ма?.. Бір ауыз айтып, ақылдаспай ма екен?.. — Әлде қуанғаны, әлде таңданғаны белгісіз, сасқалақтағандай қауқалақтап қалды.

— Немене, жас деп жүрсің бе? Жиырмадан асты. Енді бір жылда үнеститеттерін бітіреді. Ол қатарлылардың кейбіреуінің балаларының алды мектепке барайын деп жүр. Ақылдасатындай біз несін түсініп, несін біліп жатырмыз. Анда-санда қаражатын салғаннан басқа қай жай-жағдайын білеміз. Бір аллаға тапсырып қоя берген бала емес пе? Өз тіршіліктерін өздері біледі де.

Жотабек әйелінің сөзінің жаны бар екенін сезсе де, ыңғайына жығыла қоймай:

— Әй, оттап, сен де маған жөн айтпақысың. Не деп көсемсіп отырсың. Ата-ананың алдынан өту деген айып па екен?— деп іштей алып бара жатқан ашу шамы болмағанымен түсін суытыңқырай зеки сөйледі.

Күлшара басылып қалды.

— Келеміз деп жатқан көрінеді ғой, енді, жақында,— деп қорғаштай сөйледі.

— Хабары қашан келіпті.

— Екі-үш күндей болған-ау.

— Телеграмма салған ба екен? Онысы қайда?

— Өмір өзі ферме баламен тлифон арқылы сөйлесіпті. Ферме бала «қыстауға жайласып алындар, сонан соң машина жіберемін. Мейрамға қарсы орталыққа барып, сол жерден балалардың тойын өткіземіз. Жотакеңе айт, қамданып, дайындала берсін»,— деді.

— Алатын адамы қай жақтан екен, оны біле ме?

— Біледі. Осы өзіміздің ауылдан көрінеді,— деп әйелі сәл күмілжіп қалды.

— Өзіміздің ауылдан дей ме? Кім екен? Кімнің баласы?

— Ұлбаланың оқудағы қызы деді.

— А-а?!

Жотабектің сырттай сыр бермегенімен қуаныш сәулесі қылаңытып, елеңдеп қалған көңілі бір сәтке дір ете түскендей болды. Күтпеген оқыс жайға кезіккендей тосылып қалды. Баласының мына ісіне наразылық білдірерін де, құптап, мақұлдарын білмегендей тұқшиып ойланып отыр. Тап қазір көңілінде өкініш-реніш те, сүйініш-қуаныш та жоқ, бұл қалай деп дағдарған екі ұдай таңданыс сезімі ғана бар. Құлшара мұның қас-қабағын бағып, үнсіз қалған. Алдындағы бос кесені орамалымен қайта-қайта сұрткіштей береді.

Шайын ішіп болып, дастарқанның шетін қайырды да, күпісін иығына іліп түрегелді. Сыртқа шығып атын әрірекке апарып тұсап, жайылымға қоя беріп қайтып келді. Сонан соң ішке кірмей-ақ ық жақта үйдің іргесінде жатқан қомшаны қағып-қағып қайта салып, біраздан бері алқа-салқа болып жүрген ер-тұрманын жөндеуге отырды. Қомшаның үстіне жайғасып, үлкен күпіні қымтана түсіп, бір кез көкті тұмшалаған қалың бұлттан қара қошқыл тартқан айналасындағы мына дүниеге, бедері-бұдыры көп көне қыртысты кең даланың көз жетер қиырына ұзақ қарап қалды.

«Құдам Сәлмен болғаны ма? Ой, тооа! Бұл бұйрық дегенді қойыңыз»,— деді өзіне-өзі. Мұны айтқанда көңілінде ашу да, зіл де, таңдану да болған жоқ. Бейжай, немқұрай күйде еді. Тек тереңнің қайнарындай шымырлап шығып, жайылып бара жатқан ой тізбегіне қай-қайдағылар орала берген.

* * *

...Қолхоз бастығының кеңсесі, бір бөлмелі жатаған балшық үйдің іші толы кісі. Бастық жуастау, ұяң жүзді жас жігіт:

— Бұзауовтың ұсынысына қалай қарайсындар? — деп айналасындағыларға сұраулы жүзбен жағалай қарап шықты. Отырғандардың ешқайсысы үндей қойған жоқ.

— Меніңше, жылқыларды тауға шығару керек,— деді бұл орнынан сергек көтерілген бетінше.— Биыл етектің жайылымы жоқ. Жаз қуаң басталды. Көріп отырсындар. Қызыл шаңға қамап қырамыз ба қыруар малды.

Соңғы сөзін орынсыз жалтақтап, әлі кесімді еш нәрсе айтпай отырғанына назаланып, басқармаға тіктей қарап, зілмен айтты.

— Әй, таудың қалың қасқырының ортасына қай адам жылқы айдап барып бағады? Ертеңгі күні жазатайым қасқыр шауып мал шығын болса сотқа баратынында жұмысың бар ма? Кімнің басы екеу дейсің. Жылқыға жайылым іздеймін деп жүріп...

Басқарманың оң жағында таяу отырған қызыл сары өнді, толықша, тығыршық келген жігіт кекесінді түрмен бұған жерлей қарады. Көк пен қоңырдың арасындағы бояусыз бозғылт көз жанарынан астамшылық пен мұқату белгісін анық байқады. Қашаннан Сәлмен екеуінің сөзі бір жерден шыққан емес. Әйтеуір мұның айтқанын болдырмауға пейіл. Тағы да сол ниетпен көлде-

нендеп отырғаны анық. Жотабектің қаны тулап бетіне теуіп шыға келді. Артық айтылған сөзді басынан асырмайтын мен-мен жастықтың өрлігі кеудесін тіреп тұра қалды.

— Зар замандап жылана бермеші. Не қара көрінді, қарап тұрып үркетіндей. Жыртқыштан қорықсақ мал өсіріп керегі не?

— Айдандар ендеше,— деді тығыршық сары қыржия түсіп.

Отырғандар тым-тырыс. Сәлмен бастықтың орынбасары. Ұйымдасқанына бес-алты жылдың көлемі болған колхоздың әу баста азын-аулақ тұяқтан құралған жылқы табыны қазір бірер жүздің қарымына барып қалған. Мына әңгіме сол малдың жайы, жазғы жайылымы туралы еді.

— Мұнда күнелту қиын екені рас. Салкын ауа, соны жайылым, аяғы ұзын малға алыс жер емес. Тауға айдаған дұрыс-ақ болар еді... Бірақ, жылқышы қане. Кім бағуға келісім жасайды? Біраз кісіге сөз салып көріп едік, жаңағы Сәлменнің айтқанын айтады олар да,— деді басқарма дағдарып.

— Мен өзім барамын. Осындағы ересек балалардың бірін оқу басталғанша көмекке аламын,— деді бұл.

Бұл онда колхоздың мал бригадирі болатын. Қорытынды осыған тіреліп, ел тарай бастады. Далаға шыға бере жанынан өтіп бара жатқан Сәлменге көзі түсіп еді, ол да бұған қарады. Жай қараған жоқ, жауыққан иттей қапқысы кеп, аңди қарады.

Пәуеріне алған жоқ. Сәлменнің бұған деген күндегі қарасының бірі ғой.

Екеуінің бала күнінен бір-бірімен жұлдызы қарсы болатын. Оның үстіне жігерін жасытып кеткен сонау бір түнгі оқиға Сәлменнің жүрегіне беріш болып қатқан. Оған бері бойын өшпенділік пен қызғаныш буып, бұған тісін қайраумен келеді: Мұны өзі де сезетін,

Биылғы көктемнің іші болатын. Күн жылынса қыстауда отыра алмайтын қазақтың әдеті емес пе. Елдің бәрі бір-бір қараша үйін қоныстанудың сыртындағы құмақтардың ішіне сала көтеріп тікті. Жұрт аударса кәрінің де, жастың да жеңілденіп, қунақ сезініп қалатыны бар. Ауыл көңілді-ақ. Кешіне қарай жастар оңашалау жерге алтыбақан құрыпты. Өзі қатарлы жас жігіттермен бірге бұл да келді. Ай қорғалағанша ақсүйек ойнайтын болып жиналғандар екі топқа бөлінді.

Бір топтың ханы бұл, оған қарсы жақтың ханы Сәлмен болды. Бұл ойынның өзі жаяу көкпар іспетті дүние. Жастар жүгіруден де, додадан да жалығар емес. Бір кезде лақтырылған сүйекті іздеп жүріп Сәлмен екеуі тоқайласа қалды. Айдың жарығына шағылыса жарқырап жатқан асықты жіліктің сүйегін екеуі бірдей көріп, қатар ұмтылысты. Қолдары бірге тиді. Екі білек те жөпелмеде бір-біріне берісер емес. Басқалар да топырлап келіп қалды. Ерте жеткен біреулер додаға кіріп кетпек еді, енді біреулері: «Тиіспе, екеуі жеке айқассын қарап тұрайық»,— деп тоқтатып тастады. Бұл оңашалау екеуіне де қиын тиді. Жұрт сынға салып тұр. Көп алысты. Шаршадым деуге тіл жоқ. Кеудеде жан тұрып, намысты қолдан беруді екеуі де ойламайды. Бірде қатты жұлқыста қолдары төбеге көтеріліп, екеуі де омыраулап тіресіп қалды. Осы жақын келген сәтті пайдаланып, Сәлменнің оң жақ тобығынан аяқтың басымен іле тартып, кеудесімен алға құлай беріп, оң ыңғайға қайыра сілкіп қалды. Оқыс қимылға еш дәрмен қыла алмаған Сәлменнің қолынан шошаң етіп жіліншік шығып кетті де, өзі жерге аунап түсті.

Қоршалап тұрған жастар ду ете қалды. Сәлмен жерден сылбыр көтеріліп, шетке ысырылып кетті.

Ұлбала келіп аса бір разы, қуанышты пішінмен мұның қолынан ұстай алды. Ұлбала мұның тобында болатын. Иығына асылып, құлағына әлдене сыбырлап, Сәл-

менді табалағандай сыңғырлап күліп жіберді. Сәлмен байқамағандай теріс айналды.

Сәлмен де Ұлбаладан үміткерлердің бірі. Албардың ішіндегі жоңышқаға сыртынан өндірішегін созған түйедей айналшықтайды да жүреді. Мұнысы жақсы қыз көрсе делебесі қозатын бозбалашылықтың әуресі ғана смес...

«Екеуін үй іштері ертеден атастырыпты»,— деген сөз бар. Бертін келе заман өзгерді. Енді «Сен менің атастырған қалыңдығымсың. Байлаулы тоқтыдай өңгерем де кетем»,— деп айтуға бата алмайды. Сыпайылып сөз салса — қыз сырт орай. Үміт үзілмейдінің әуресімен жүрген ендігісі.

Ал мұның Ұлбаламен сөз байласып, алысқан уәдесі болмаса да екеуінің бір-біріне ниеті, ілтипаты өзгеше еді.

Ұлбала бұл түні әдеттен тыс көңілді еді. Екеуі бір-бірінен жұбын жазбады. Қайта-қайта тек мұнымен ғана бақанда тербетіліп, қосылып ән салды. Қандай жарасып тұрды екеуі. Жұрт тарай бастағанда құшағына оттай ыстық Ұлбаланы алып ауылға беттегенде жиналмаған бақанның жанында жұртта қалғандай жетімсіреп отырған Сәлмен көрініп еді.

Бұл бір керемет түн болған екен-ау. Адам баласына ғана тән шырын бақыттың, оның қайталанбас қысқа сәтімен бір ғұмырда ұмытылмас мәңгілігінің куәсі болған түн екен-ау.

Ой, дүние-ай! Ұлбала иығына сүйеніп сызылып өң салғанда, махаббат атты жұпардың өзі алғашқы сезген хош иісіне елтіп, толқып отырғанда бұл түннің өтіп кететінін, қайтып айналып соқпайтынын ойламапты-ау.

— Ой-хой! Салқынын-ай, ауасы қандай. Күзге дейін жылқылар семіздіктен жүре алмай қалар мына түрімен, Жотабек аға,— деді ат үзеңгісіне жармасқан қалың шал-

ғынды шаруақорлықпен құмарлана қарап келе жатқан Жарылқасын.

Өзі де тау ішіне кіргеннен бері тыныш, соны, мүлгіп тұрған табиғатына қарап қызықтап, сан алуан иісті жұпар ауасынан тояттап ғажап сезімде еді.

— Иә, Жарылқасын, бір тұяғын да шетінетпей, жонын күнмен шағылыстырып, құлындарын таймен таластырып күзге қарай ылдиға айдап барсақ ел алғысын жаудырар-ақ екеумізге. Ол үшін бір жазғы ұйқыны шала етеміз де, солай ма? — дегенде, бала:

— Әрине аға,— деп кәдімгідей-ақ жайрандап қалып еді.

Қас қарая тау ішінің тұяқ ізі түспеген мәуелі бір кең қойнауындағы бұлақ басына келіп, жылқыларды қайырды. Жуастау екі биеге бөліп теңдеген қосты түсіріп, лезде-ақ тұрғызып алды. Кешкі шайын ішкен соң:

— Жол соғып шаршадың ғой, жатып демал,— деді де қосқа Жарылқасынды тастап, өзі: «Жаңа келген жер сыры мәлім емес, мен малдың ішінде болайын»,— деп атқа мінді.

Ай қараңғы. Тау іші көзге түртсе көргісіз. Құлаққа ұрған танадай тылсым тыныштық. Бірақ жаңа қоныс, таза ауаның әсері ме өзін аса сергек, көңілді сезінді.

Тыныш түнде әлдеқайдан ауық-ауық ұшқан құс қанатының суылдаған дыбысын, жылқының пысқырғанын, жақын жерден шалғынды бырт-бырт жұлғанын алаңсыз ұзақ тындады. Бір түрлі әсерлі. Елегізбейсің. Осы бір қарапайым дыбыстардың өзінде жанына жақын жылылық бар тәрізді. Мұндай түн жалғызсыратпайды. Қиялыңды қозғайды. Ат үстінде шүйгін шалғында қаптай жайылған табынды қоғамдай түсіп, тәтті ой құшағында көп жүрді. Жалындаған жастықтың жай таптырмас алып ұшпа, тоятсыз, тәтті арманына елти өзінің болашағын қиялдап еді. Тәтті сезім құшағында тұрып Ұлбаласын

ойлаған. Осы күзге қарай екеуінің отау көтермек болған байламдарын есіне алған...

Жотабек жастайынан жетім, нағашысының қолында өскен жігіт еді. Ұлбаланың өзіне деген ықыласын сезгеннен кейін нағашысы Қентайды қыздың әкесіне жібермек болды. Әкесі рұқсатын берсе биыл оған үйленбек ойын аңғартқанда қыз қарсылық білдірмеген. Әні-міне деп жүргенде мына шаруа килігіп қалды. Енді күзге дейін елге орала алмайтын болып отыр. Сонан соң осылай қарай аттанарда жолығып кетпек болып, қыздың оңаша сәтін аңдып жүріп, кезіккен.

Елдің бәрі жұмысқа кеткен соң, сәске түсте, ескеруісіз болып үйге кіріп келсе өзі жалғыз отыр екен.

— Ой, қайдан жүрсін, тапа-тал түсте мұның не?— деп әрі қуанған, әрі танданған ол ұшып тұрып, қарсы жүрді. Сұңғақ бойлы, талдырмаш, шыбықтай солқылдаған қыз денесін бауырына басып, тілерсегіне түсетін жуан, қос бұрымын алақанымен еркелете сипалап, ыстық демі шарпып балбырап тұрған от ернінен, қалам қасты қара көзінен, айдай жарқыраған ақ маңдайынан кезек-кезек сүйді. Сүйген сайын ынтығы артып, күйіп-жанып барады.

— Ой, жетер, болды енді. Қойсайшы, біреу келіп қалар,— деп қыз сергектік жасап әрең тоқтатты.

— Ел көзінен ыңғайсыз емес пе, мұның не, неге келдің?— деді қыз жігіт аптығын басып, сабасына түскен сәтте.

— Ұлбала, ауызба-ауыз жолығып кетейін деп едім. Күзге дейін жылқыны алып тауға шығатын болдым.

— Жалғызбысың, серіктерің бар ма?

— Бір көмекші бала бар.

— Қім?

— Жарылқасын.

— Ой, ол әлі жас емес пе? Қыруар малмен елсіз тау-

да... Қайдам, өзің білесің.— қыз уайым білдіргендей үндемей қалды.

— Оқасы жоқ. Мал болғанда жылқы емес пе. Тәуекел.

— Күзге дейін ауылға келе алмайды екенсің ғой онда.

— Соға алмайтын шығармын. Нағашыма айтып, тапсырып кетемін. Әкеңмен сөйлесіп, әңгіме жүргізе берер. Уәдеміз уәде ғой. Күзге қарай той жасаймыз. Жарай ма?

Қыз менде не тұр, өзің білесің де дегендей келісімді ыңғайда ақ жүзі алаулап, төмен қарады. Бұл қоштасып, бауырына тартып, мандайынан сүйді.

Ұлбала:

— Аман-есен барып қайт,— деп үзіле сыбырлап, жып-жылы алақанымен қос қолын жібермей қайта-қайта қысып, қимай айырылысқан.

* * *

Бұл күні айғыр қуып жіберген екі саяқты табамын деп жылқыны ауылға кеш қайырған еді. Жарылқасын оқу басталатын кез жақындаған соң қайтып кеткен. Өзі жалғыз қалған. Табынды есік алдындағы саздау табаншаға айдап әкеп, ыстық істеп ішпек боп қосқа беттеді. Күн желдеу, ай қараңғы, атын байлап, тақымындағы мылтығын сыртқа сүйей салды да ішке кірді. Жарық тұтатпақшы болып жан қалтасынан оттығын ала бергенде әлдекім ту сыртынан қапсыра бас салды.

— Әй, бұл кім?— деп босануға әрекет жасап жұлқына бастағанша тағы екеуі кеп жабыса кетті. Жабылып етпетінен түсірді. Жан дәрменімен жұлқынып, кеудесіндегіні көтере тізерлей тұра беріп:

— Әй, кімсіңдер, нелерің бар менде?— деді. Мойнын үзіп жіберердей жаншып бара жатқан ауыр салмақтан қайта құлап түсті.

— Байла қолын!— деді бірі. Қол-аяғын тас қып буып, аузына орамал тығып, тірі жәндіктей домалатып тастады да үшеуі шығып кетті.

Сырттан біреуінің: «Мылтығын тастамаңдар»,— дегені құлағына келді. Елең ете түсті. Сәлменнің даусы сияқты. Әлде өзіне солай көрінді ме, дүдәмәл күйде қалды.

Бауырымен сүйретіліп қостан шықты. Жылжи-жылжи үй жанындағы жартасқа жетті. Көп жақпарлардың бір қырына білегіндегі қыл арқанды егей берді. Қолы дал-дал болды. Шып-шып қан шығып удай ашыды. Оған да қараған жоқ. Бұл қолын босатып алғанда шығыстан бозарып таң білініп келе жатыр еді.

Ұрылар мініп жүрген атын ер-тоқымымен, мылтығын алып, жылқыдан бір бие, екі байталды ұстап әкеліпті.

Кездескендерден ауылға болған жайдың хабарын айтып, жылқыны айдап, ылдига құлағанда соттан шақыру қағазы келді.

Бұл қолхоздың төрт жылқысын ұрлап сатып жіберген, ешкімнің пікірімен келіспей, бар жауапкершілігін мойнына алып, жылқыны тауға айдағанда осы арам пияғлы үшін істеген болып шықты. Ұрланған жылқы таптырмады. Өзін ақтар еш дәлелі жоқ. Ақыры көрсеткен кісінің дегені болды. Бұл бірер жылға бас бостандығынан айрылды. Онан босаған соң, әлдекімге өкпелегендей ауылға қайтпай алыс аудандағы шахтаға барып, жұмысқа кірді. Салт басты, сабау қамшылы саяқ тіршілікті бастан өткізіп, осы жерде біршама тұрып қалды. Келекеле ашу, өкпе тарап, ақыл сабасына түскен сайын елжұртты сағынған көңіл алып-ұшып, елге барсам деген ой санасынан шықпай қойды.

Шілденің аяқ кезі. Күн шағырмақ болатын. Үстінде жүгі жоқ автомашина жеңіл зымырап, жотадан түсіп келе жатты. Бір жақ иығына шағындау жол қапшық асын-

ған, ерте келген кәрілік күзінің табын аңғартқандай етсіз сопақша самайына ақ қырау араласып қалған жүдеулеу жігіт ашық машина үстінен айналаға аса бір құштарлықпен, қалдырып кеткен жоғын іздеп елегізгендей жаутаң-жаутаң қарап келе жатты.

Бұл өзі еді.

Ұзақ көрмеген туған жердің танымал ауасынан тыныстаған сайын, суалып бара жатқан тамырына су жүгірген ағаштай, құлазыңқы көңілте тіршіліктің толассыз жылы үміті шым-шымдай еніп, аңсап кел көрген кең даласына ыстық ықыласпен қарағанда қуаныштан жүрегі лүпілдеп қоя берді.

Бұл кеткелі қай заман. Ауылдың кісі танымастай өзгергенін көз жетер қырымнан-ақ көріп келеді. Нағашысы Кентайдың жатаған балшық үйін іздеп табу да қазір бұған оңайға түспес. Тіпті ол өзі бар ма екен! Мына шағаладай аппақ үйлердің бірі соның орнына тұрғызылмады дейсің бе? Көп өзгерген. Мына келе жатқан кең тас жол да ол кезде мұндай сайрап жатпайтын. Бұрылыс-бұраланы көп, ойлы-қырлы болатын.

Таянған сайын әр жота, әр жазығы көзге оттай басылды. Әрқайсысы көңілінде жатталған көне суреттердің куәсі тәрізді. Қараған сайын қай-қайдағыны қозғайды.

Жол мына бір құмақ жанынан өте бергенде осы жерге түсіп, мәңгі қалып қойғысы келді. Зулаған машина үстінен қимастықпен жалтақтай берді. Оның қонырқай сауырына қараған сайын Ұлбаламен кездескен соңғы түнгі ғажайып шаттығы, ең тамаша жастығы ойына орала берді.

Ой! Орны толмас сағыныш не деген көп еді!

Машина тоқтай қалды. Кабинадан басын шығарған шофер бала:

— Қайда барып түсесіз?— деді.

Бұл дағдарып қалды. Нағашысын сұрамақ еді, бар ма, жоқ па деген дүдәмал сезімде тұр.

— Кентай шалдың үйі қайда екен?— деді аз үнсіздіктен кейін.

— Қария қайтыс болған, осыдан біраз жыл бұрын,— деді шофер бала бұған аңтарыла қарап.

Үнсіз тұрып қалды. Осы кезде іштен кабинада отырған біреудің: «Кентай шалдың үйін сұрай ма?»— деп күбірлегені естілді. Есікті ашып сыртқа шыққан толықша жас жігіт:

— Несі болатын едіңіз, Кентайдың?— деді де бұған ұмсына қарап, кенет:

— Жотабек, Жотабек аға,— деп ұмтыла берді. Тани кетті. Жарылқасын еді бұл.

Тап осы жұрт болатын. Онда да жалғыз үй отырған. Келгеннен кейін ағайындарының айтуымен жуастау, үйінде отырып қалған біреудің қызына қосылып, өз алдына шаңырақ көтерген. Сонсоң совхоздың түйесін бағып, осы құмға шығып кетті. Күлшара аяғы ауырлаған соң, қасында болсын деп Жарылқасынның шешесі Кәшім кемпірді шақыртып алдырған еді.

Азанда шай ішіп отырған Кәшім:

— Бригадир-ау, ол мұны бала кезінен осылай атайтын, бүгін бір жақсы түс көріп, қуанып тұрдым. Күлшара аман-есен бір жаман неме босанады-ау деп жорыдым,— деді.

— Бір бұйырғаны болар, жеңеше,— деді. Өзі де кейінгі кезде іштей толқуда еді.

— Бұл да бір жүрген жалғыз тұяқ бишара,— деді Кәшім естілер-естілмес күбірлеп, шайын ұрттай түсіп. Оның да көңілі алаң болып отырған сыңайы бар.— «Жалғанда көрген қиындық ақиретке кетпейді» деуші еді ғой, әр пендеге жазған бір қызығы бар шығар. Кім біледі, дітің адал жігіт едің, жақсылығына бастар,— деп қойды.

Онан кейін үшеуі де өзімен-өзі болып, қайтып тіл қатысқан жоқ.

Шайды жинар кезде Кәшім:

— Өңің сынық қой, мазаң болмай отыр ма?— деді ашандау жүзі боп-боз боп сұрланып кеткен Құлшараға.

Бұл атына мініп, құм ішіндегі малына кетті. Құм-құмды кезіп кеткен түйелерді түгендеп, бір-біріне қосып, қоғамдап кеш оралды. Ақшам жамырап қалған кезде жықпыл-жықпыл шоқатшалардан шоқыта шығып, жиекте, жазықта отырған үйге жақындай бергенде алдынан ағарандап бір нәрсе көрінді. Таяна түсті. Байқаса Кәшім екен. Жалп-жалп етіп, бұған қарай жүгіріп келеді. Тұла бойы дір ете қалды. Әлденеге қарадай алқынып, өкпесі аузына тығылғандай болды. Кәшім дауыс жетер жерден айқай салды:

— Сүйінші! Туды... Жаман неме... Естимісің? Сүйінші, аман-есен босанды! Өзі жаулығының ұшымен екі көзін кезек сүртеді.

Мұның жүйке-жүйкесі босап кеткендей болды. Көз алды бұлдырап, басы айналғандай. «Сүйінші, сүйінші»,— деп құлағы шыңылдап барады.

Өткен өкініштің өксігі, запыраны ма, әлде ес танды-рар қуаныштың құдіреті ме, ыстық түйір тамшылар ытқып шығып, құранды ердің басына тырс-тырс тамды.

Өмірлі болса екен деген жалғыз тілекпен атын Өмір қойды. Аз, көп демей, бергеніне шүкірлік етті. Алдымызда қарайып жүрсе дейтін. Ерлі-зайыпты екеуінің жалғыз үміт-тілегі соның үстінде-тін. Енді міне үйленем деп хабар салып жатқан сол Өмір.

Осы бір алдан күткен арманының қашан көрінер екен деген көкжиегі бұл.

* * *

Ол үй іргесінде, жаңағы бір көп ойдың әсерінен арыла алмағандай, дел-сал күйде әлі отыр. Даланың шуылы

бәсендей түскен тәрізді. Туырлықты сілкілеп, үйді сықырлатып өтетін ішін тартып соққан ұрма жел де саябырлаған. Батысқа қарай асыға жөңкілген түйдек-түйдек қара қошқыл бұлттардың арасынан ара-тұра бозамықтанып күн көзі көрініп қалады.

«Жә, солай де. Әлі күнге дейін тура сәлемдесіп көрмеген, қарсы келе жатса бір-бірінен бұрылып кететін Сәлменмен құда болуға жазыпты. Тағдырдың ісіне өкпе жоқ-та». Манағыдай емес енді ешқайда қаша алмасын, шегінер жері жоғын сезгендей мойынсұнған күйде көңілі жуасып қалыпты.

«Өмірмен бірге оқып жүрсе кіші қызы болғаны ғой. Қыз шешесіне тартады деуші еді, тәйірі, Ұлбалаға тартса жаман адам болмас,— дейді өзін-өзі жұбатқандай.— Мейлі де, қайырлы болсын, бақтары ашылсын».

Жотабек орнынан сергек көтеріліп, етегін қақты. Ертоқымын есік алдындағы жинаулы жүктің үстіне қойып, көкке көз жүгіртті. Аспанда күзгі бұлттар жөңкіліп барады, жөңкіліп барады. Сонымен бірге бүкіл дала қосыла көшіп жатқандай еді.

Қаратаудың теріскейіндегі Қоянды жотасының кең жа­зығында көршілес жатқан «Қауынгент» пен «Жаңажол» ауылдарының күнкөріс қаракеттерінде де, әдет-салттарында да бір-бірінен едәуір өзгешілік бар. Әкімшілік жағынан екеуі Оңтүстіктің екі облысына қарасты. Сонан соң ба, аралары жақын болғанымен көрші ауылдай сапырылысып қатынасып жатпайды. Алайда алыс-беріс, араласып-құраласу жаз айларында біршама жиілей түседі.

«Қауынгент» диханшы ел. Бұл ауылдағы жасыл желекке малынған тал-теректің шоғыры осы төңіректегі көңіл тоқтатар көрініс. Мына аңыз­ақ пен аптабы ерекше сары далада берекелі тіршілік белгісіндей болып, мұнар­та толқып, әрдайым көз шақырып тұрады.

Бұл ауылдың кетпені қолынан түспейді. Күзге салым қауын-қарбызы, асқабақ, қауағы төңкеріліп жатады. Екі арада ат ізі жиілеп, қара жолдың шаңы көтерілетін тұс осы кез. Ал іргелес жатқан «Жаңажол» тұрғындары қолға кетпен ұстауды кәсіп етпеген, диханшылыққа қыры жоқ, дала мінезділеу ел. Бұл колхоздың қоныстануындағы қатар түскен үш-төрт көшенің бойынан шаншылған шыбық көрмейсің. Көкегіске де кемтар. Бір ғана малға қараған жұрт. Кейде көрші ауылдың ағын-төгін пісікшілігі сөз бола қалса мұндағылар әлдекімнен ақталғандай «біздің жақтың суы тапшы» дегенді сылтау ете сөйлейді.

Уақтысы келгеннен кейін әуес асқа құмартпайтын кісі жоқ. Жаз шыға-ақ «Жаңажолдықтар» «Қауынгентке» қатынап, тамыр-таныс, жекжат-жұрат іздестіре бастайды. «Алаған қолым — береген». Ол жақтан да, бұл жақтан да келім-кетім кісі болып, қатынас-қарымта басталады.

Жаз шаруа айы, пісікшілік кезінде әрлі-берлі жүріп тұруға үлкендердің қолы тие бермейді. Бүйірлеріне теңкітіп қап, қоржын теңдеген түйе, есектердің иелігі балашағаларда болады.

«Қауынгенттен» мұндай қап тиеген жүргінші келген үйдің ол күні түтіні көтеріңкі шығады. Елдің бәрінің назары сол жаққа ауады. Ауылдың әйелдері бір-бір кіріп шығады. Кешкісін жұмыстан келген күйеулеріне: «Бәленшенің үйіне бүгін екі қап қауын келді»,— деп жаңалықты жария етіп отырады.

Әсіресе балалардың ансары сол үй болады. Бүгін олар үшін көрші ауылдан сәлемдеме келіп түскен үйдегілерден бақытты жан жоқ.

Бұл ауылда «Қауынгентпен» осындай көбірек араласып-құраласып тұратын үйлердің бірі Әбендікі. Әбеннің әйелінің төркіні сол жақта. Жаз шыға-ақ інілері, сінділері кезек-кезек келіп, апталап, айлап жатып кетеді.

* * *

«Жаңажол» шаруашылығы шағын ғана колхоз. Мал біткенде жаз Көсегенің көк жонына, қыс құмға айдайды. Жаз айларында мұнда орталықта отырғандар мен пішеншілер үшін сауынға Серәлі шал бағатын бір қора ешкіні қалдырады. Жазға салым Серәлі көктеуден көшіп, қоныстанудың сыртындағы жазыққа келіп қонады. Пішеншілер де, орталықтағы қолдарына бірен-саран майда тұяқ ұстайтын басқалар да тамының есік-терезесін тас бітеп, қараша үйлерін осында әкеп тігеді. Содан қоныр күзге дейін жұрт аудармайды.

Әр күні кешке қарай бүкіл қоныстанудың әйелдері, бала-шағалары ешкі саууға осында жиналады. Жаз мезгілінде жиі болып тұратын елдің той-томалақ, қызығы да осында өтеді. Сөйтіп ешкілі ауылдың әрдайым ду-ду болып жатқаны.

Әбен шөп шабатын машина айдайды. Серәлімен ағайындас, көңілі жақын жігіт. Жазда үйлері үнемі қатар отырады. Өзі балажан. Әйелі құрсақ көтермеген. Екі-ақ бас. Бала десе ішкен асын жерге қояды. Бір жаққа барып келсе өрік-мейіз, кәмпит әкеліп, ауылдың балаларына үлестіріп қарық қылып жүргені. Әйелінің іні-сіңлілеріне де жаны қалмайды. Айналып-толғанып, құрақ ұшып тұрғаны әрдайым.

Әйелі мен екеуінің балаға деген әлгіндей райынан болар, Серәлінің Бөкені осы үйге үйірсек. Биыл жетінші класқа өткен Бөкен зерек, пайымды. Оның тындырымдылығына қызығып Әбен ат суару, ат тұсау тәрізді барып кел шаруаға көп жұмсайды. Ол да бұл үйге өз баласындай еркін-ақ.

* * *

Қоныстануға келіп, үсті лаймен жабылған, қамыс бұғатының қалыңдығы бір құлаш, басқа үйлерге қарағанда еңсесі биік аумақты там — колхоз кеңсесінің артқы көлеңкесінде асық соғып жатқан бір топ балалардың ішінде Бөкен де бар еді.

Шаңқай түстің шағы. Көлеңке қысқарып, күн ыси түскен. Шөпшілер көліктерін отқа қойып, күн қайтқанша дамылдауға үйді-үйіне тараған. Жан-жануар ыстықтан тасаланып, көлеңке қуып кеткен. Қоныстанудың жатаған тамдарының төңірегі ыр-ыр еткен ешкі, лаққа толы. Ауыл шетіндегі шаңдақта жайрай түсіп түйелер жатыр. Шеген құдықтың басындағы астаудан аққан сарқынды суда бырдай болып боз торғайлар отыр. Тілі салақтап аласұрған иттер киіз үйдің іргесіндегі жарты-

кеш, болымсыз көлеңкеге іштегілердің қайта-қайта қуып жібергеніне қарамай келіп, қойып кетеді. Осы кез қарны ашып, шөлдегендері есіне енді түскен балалар да үйлеріне қарай бет алған.

— Қауын әкеле жатыр,— деді кенет бір бала.

— Қане? — Барлығы елең ете түсті.

«Қауынгентпен» екі арадағы бидайықты үлкен сазды қақ жарып өтетін қара жолда бері қарай келе жатқан жолаушы көрінді. Ауылға таяп қалыпты.

Жолаушылар — үстіне теңестіріп қап тиеген қара есекті алдарына салып айдаған бірі бойжеткен, бірі онан гөрі кішіректеу екі қыз киіз үйлердің өкпе тұсына жеткен соң, үлкен жолдан бұрылып, төтелей жүрді.

— Ал, қане, табындаршы кімнің үйіне барады бұлар?

— Кімнің үйіне барса да қауынға бір қарық болады.

Әркім әр түрлі жорамал айтып дабырласып тұр. Біреулердің көңіліне «біздікіне емес пе екен» деген үміт сәулесі ұялайды.

— Қазір қарап тұрып қай үйге түссе — біз сонда барайық,— деп біреу ұсыныс жасады. Осыған мәмле болып, шеткі тамның көлеңкесінде жатқан ешкілерді үркіте, ығыстырып, балалар кенереге қатар-қатар отыра кетті.

— Бөкен, сіздің үйге қарай бара жатыр,— деді отырғандардың бірі.

— Әбеннің үйіне баратын шығар. Әбеннің әйелінің тәркіндері «Қауынгентте» ғой,— деді екіншісі.

— Әбен ағамдікіне,— деді Бөкен сенімді түрде. Әрі оған өзі ықыласты қалыпта. Келе жатқан екі қыздың ересегін танып отыр.

Сусылдаған қызыл ала шайыдан бүрмесін кеудесінен салып «өзбекше» көйлек киген, ұзын шашын екі бұрым етіп артына тастаған, сұнғақ бойлы бойжеткен — Әбеннің туған балдызы Шәйім. Ол бұл ауылға жиі келеді.

Өткен жазда да апасының үйінде бір-екі айдай болып кеткен. Бөкен сонан жақсы таниды.

— Ой, анау «жаужүрек» құдаша ғой.

— Иә, сол ғой! — десіп басқа балалар да танып, шуылдасып жатты.

— Менің көкем айтады. «Біздің ауылдың жігіттері шетінен ынжық, әйтпесе осы құдашаны қолдан шығармай, бірінің үйіне кіргізіп алатын реті бар» дейді. Мүмкін биыл ауылына қайтармай қайсысы алып қалар, — деп қоңырсытты біреу.

Шәйім ер мінезді, ашық-жарқын, сөзуар, әзілқой қыз. «Құдашалап» тиісіп, қалжыңдасқан ауыл жігіттеріне сөзден дес бермейді. Еркін, ерке мінезді онан қайта жігіттердің біразы ығысады. Тілінің шоғы бар қайсысы «жаужүрек құдаша» деп ат қойып, ел оны бірден іліп алып кетті. Қазір бұл ауылдың үлкені де, кішісі де Шәйімді осылай атайды.

Бөкенге оның бауырмалдығы, ақ жарқын мінезі ұнайды. Әсіресе, ертегішіл-ақ. Өткен жазда әбден бауыр басып кетті. Кешке қарай «ертегі айтыңызшы», — деп Әбеннің үйіне жетіп келеді де тұрады. «Осында менің қасыма жататын болсаң кешегіден де қызығын айтып беремін», — дейді ол жарқылдай күліп. Бұл келіседі. Сонан кейін-ақ неше түрлі шытырман жайлардың ішіне кіреді де кетеді. Зарығып барып қосылатын ғашықтар, сиқырлы жылан, қайырымсыз мыстандар туралы ғажайып хикаяға беріліп жатып, қалай ұйықтап кеткенін білмей қалады.

Өзін бірде туған інісіндей айналып, толғанып баурап алатын, кейде «құда бала» деп қажап, қалжыңдап, ойнап отыратын Шәйімге Бөкеннің ықыласы бөлек. Алдында құрақ ұшып тұрады.

— Жүдә, осы құдашасы десе жаны қалмайды өзінің, — деп Әбеннің үйіндегі жеңгесі зілсіз ажуалап күліп отыратын. Қазір де Шәйімді таныған соң, көптен көрме-

ген бір жақыны келе жатқандай елендеп қуанып қалды.

Жүргіншілерді түрүлі іргеден сонадайдан көріп, танып отырған Әбеннің әйелі үйге таянғаннан-ақ алдынан шығып, екі қызды кезек құшақтап сүйіп, қара есектің жетек жібін қолына алды. Олар есік алдына келген соң, Әбен далаға өзі шығып, көлігін байлап, үстіндегі қабын түсірді. Келгендер үйге еніп, жайласты-ау деген кезде балалар орнынан көтерілді. Бұл сәтте көрші әйелдер кіріп-шығып, Әбен үйінің төңірегіне қыбыр еніп қалған.

Бөкен басқа балалар тәрізді босағада қорғалақтамай өзімсіне алдымен кірген. Төрде отырған Шәйім бірден танып, орнынан тұрып, мұның қолын алып, бауырмал ашық-жарқын раймен арқасынан қақты.

— Ой, өзің дәу жігіт болып кетіпсің ғой. Кел... кел... Мұнда отыр. Кел, мына Зибаштың қасына. Зибаш, бұл Бөкен деген құдаң болады. Екеуің осы құрдас шығарсыңдар,— деді, әзіл араластыра жарқылдай күліп.

Қарақаттай көздері мөлдірей, қымсына, жәудірей қараған, жас шамасы өзі құралпы, талдырмаш қара торы қызды бұл енді байқады. Бөкен жалт қараған сәтте қыз назарын төмен аударып, бойын жиып ала қойды. Жаңағы бір әзірде оның көзіне көзі түсіп кеткен кезде Бөкен әлденеге өз-өзінен қысылып, аңтарылып қалған. Сол сәт екі беті ду етіп, ысып қоя бергенін сезді. Сасқалақтаған осы күйін елдің бәрі аңдып, біліп отырғандай көріп, ешқайсысына қарауға батылы бармай қарадан-қарап қуыстанып, терлеп кетті. Төменшіктеген күйі есікке қарай сырғақтай берді.

— Кіріндер, кіріндер,— деген Әбеннің жайдары, ықыласты даусы шыққан соң, есік алдындағы балалар ішке кіріп шүпірлей отырып жатыр еді, бұл да соларға барып қосылды. Сонан кейін бойы жеңілдей еңсесін көтерді. Енді байқады, мұнда ешкімнің жұмысы жоқ, өзімен-өзі гуілдесіп отырған ел екен. Көңілі орнықты. Шү-

қыласып балалардың күбір-сыбырына араласып кетті. Әбен орталарына қарай бір әңгелек пен төңкерілген тор-ламаны дөңгелетіп кеп жіберді.

— Қолдарыңды кесіп алмай өздерің жарып жеңдер, — деп бәкісін ашып берді.

Бұлар құнжыңдап, көңілді қозғалақтап, ортаға келген олжаны қаусырмалай түсті. Қатардан қалмай, таласа-тармаса уылжыған ақшулан тіліктерді жытырып жатып бір кез, келген құдашалар жаққа көз салып еді, Зибаш мұның қауын қарбытысын қызықтағандай қарап қалған екен. Жанарына жанары ұшырасқан сәт ернін тістеп, сәл жымия түскен күйі тез бұрылып кетті. Бұл оқыс кідірді. Жүрістен жаңылғандай қарқыны қайтып қалды. Қішкене құдаша бұрылып алып, қайтадан қарап отырғандай көрінді. Бір түрлі ыңғайсызданып, енді алдындағы тілікке қолды самарқау созды. Өздеріне тиесіліні тауысып, балалар орындарынан көтерілген.

— Бөкен, сен қайда барасың, бері кел, асықтарыңды әкел, хан талапай ойнайық, — деді Шәйім.

Есікке қарай аттай берген күйі кідіріп қалды. Қас қағым сәт не кетерін, не қаларын білмей екі ұдай күйде тұрды да төрге бұрылды. Батылсыздау, самарқау қимылмен жандарына келіп асық қалтасын ортаға тастап, ұялшақтай отырды.

— Өзің жатырқап қалғансың ба, кісіге жоламайсың ғой, — деді Шәйім, мұны еркелете әрі ажуалай күліп. — Әлде үлкейіп кеттің бе?

Әбен де оның сөзін мақұлдап жатыр:

— Есейгені ғой, кісіден ұялайын дегені, «ертегі айтып бер» деп жаныңнан шықпаушы еді бұрын.

Бөкен ойнаған құрлы мазасызданып бітті. Ұтыла берді. Қолы икемсізденіп, атқаны дәл тимейді. Зибаш та ойыншы емес екен. Бір екі рет хан алшы тұрғанды талапай үстінде байқамай екеуі бір-бірінің қолын ұстай қалып, бір-біріне айыпты адамдай қызарақтай қарағыш-

тап алған соң, енді оны қайталамау үшін сақтанып, талас үстінде де тартыншақтай ойнады.

Оның үстіне Шәйім:

— Ой, екеуіңнің ойындарыңның мәнісі жоқ қой өзі. Осы кішкене құда Зибаш құдашасынан ұялып отыр, мен білсем,— деген сайын мұрнының ұшы шып-шып тершіп қоя береді.

Ара-тұра Зибашка көзі түссе бұған күлімсірей қарап отырады. Мұны бала көретін, қызық көретін тәрізді, өзі бір салдарлы, үлкен кісі дерлік. Даусы майда, биязы, жай сөйлейді. Оның өзінде анда-санда бір тіл қатады. Хан талапай кезінде Шәйім үлкендігін жасап асықты молырақ жинап алса:

— Ой, тәте, қолыңыздың ұзындығын көрсетесіз, менің алдымда жатқан асық қой бұл,— деп ренішсіз, сықылықтай күледі. Күлген кезде жүзі жадырап, шаттыққа толып, жаңағы салмақты қалпын ұмытып, балаша мәз. Сонан соң жеңіл, әсем қимылмен маңдайына шашырап құлаған бір уыс кекіл шашын қайыра сілкіп, байсалды бола қалады.

Әдетте ауылға сырттан келген жанның ерекшеленіп, тосын көрініп тұратыны бар. Сонсоң да кім болсын ауыл кісісі оны бір сүйем биіктеу тұтып, ізет жасап, өзін кішік ұстау салты. Осы сезім Бөкен бойында да бар. Жасы шамалас болғанымен дене бітімі нәзік, бойы, тіпті, мұнан едәуір аласа, талдырмаш денесіне жеп-жеңіл жараса кеткен қысқа жең, шолақ етек, көк ала шыт көйлекті кішкене құдашаны өзінен гөрі ересек, естияр сезініп, төменшіктеген сыңайда. Бойында осы бір тосырқау ізетінен басқа жаңа келген жас қонақты қошуақ көңілмен жақын тұтқан ықыласты пейіл, әлде қуаныш, әлде қобалжу тәріздес түсініксіздеу екі ұдай сезім де жоқ емес.

Алғашқы жатырқау, қорғаншақтау күйінен құлантаза айыға қоймағанымен бірте-бірте көңілденіп, ашылып, әңгімеге араласып отыр. Өзіне жылы ұшырай қараған

Зибашқа екі-үш мәрте күлімсірей көз тастап, дос пейілін аңғартты. Ол саусақтары майысып жұп жатқан асықтарды көздегенде іштей тілектестік білдіріп, толқып отырады. Зибаш мұнысын сезетін тәрізді, сонсоң да жатсынбай жақын тұта қарайтын болар.

Бұлар ойынның қызығына беріліп кеткен. Ұзақ отырып қалыпты. Жаңа біразда тамақ ішкен соң:

— Мен сәл мызғып алайын,— деп қисайған Әбен оянып, жұмысқа кетуге жинала бастады.

Осы кезде үйінен Бөкенді шақырған шешесінің даусы естілді:

— Бөкен-ай, мал өріп кетті, бар енді тезірек, шабынға түсіп кетер. Желдеп барады тоқтамай.

— Мені шақырып жатыр,— деді орнынан қозғала берген ол. Рұқсат сұрағандай екеуіне кезек қарап.

— Малға сен барушы ма едің,— деді Шәйім.— Кешікпе онда.

Өзіне салса бұл жерден кеткісі жоқ. Ықылассыз түрегеліп, есікке беттеді.

— Қой, біз де тұрайық, құдықтан су әкеліп, тәтемнің қаптағы айраны жиналып қалған екен, пісіп тастайық,— деп Шәйім де сыртқа беттеді.

Жаз айларында әкесі таң алагеуімнен өргізген ешкіні түске дейін өзі жайып келеді де, құдықтан суарып, зауал ауғанша жусатып тастайды. Күн қайта өргізген малды кешкі сауымға дейін айналдырып келу Бөкеннің міндеті. Кешкі сауымнан кейін лағын жамыратқан отарды түнгі жайылымға қайта алып кететін әкесі бұл кезде дамылдап, үйде болады.

* * *

Колхоздың қысы-жазы ешкі бағуға берген жалғыз торы атының үстіне Серәлі жаз айларында ер-тоқымды сирек салады. Қыстың қиындығында қиналмау үшін жаз бойы малды есекке мініп қайырып, жаяулап жайып,

тор атқа коң жинайды. Қазірде оны шабындық саздағы саяқтарға қосып жіберген. Енді аяқ артары Әбен үйінің кодықты қара есегі. Бұл бір «арам қатқыр», Бөкенді басына ма, басқа-көзге төпелеп жатқанда аяғын санап басқан жүрісінен жаңылмайды. Әбден ығыр болған соң кейінгі кезде, тіпті, мінуді қойған. Үйден шыға бере желдей салып, жоңышқалыққа қарай беттеген қоралы ешкінің соңынан құлдырай жөнелді. Екі өкпесін қолына алып жүгіріп, жан ұшыра айқай сап, қайырып, малды ауыл жанындағы ебелекті құмаққа бұрды.

Төбенің үстіне шыққан соң, желпініп, демін алып, еңтігін басты. Екі көзі ауыл жақта.

Күн бесіндікке таянған. Ел далаға енді-енді шыға бастапты. Ауыл ішінде әрі-бері жүрген кісі қарасы көрінеді. Шаңдақтағы түйелерге де қыбыр кірген. Алды өріп, күн астына қарай маңып барады. Арты орындарынан енді тұрып, бұрқ-бұрқ сілкініп, ауыл үстін ақтұмандатуда.

Әбен үйінен шыққан екі қыз оңашарақ, бір шеттегі құдық басына таянғанда ауылдың әр тұсынан шелек көтеріп солай қарай беттеген қыз-келіншектердің қарасы көрінді. Құдық басы қораланып қалды. Келгендер қайтуға асыға қоймай, иіріліп тұр.

Майда қыздар жағы астаудан бір-біріне су шашып ойынға араласса, ересектері топталып алып әңгімеге кіріскен. Ауылдан шақырған шешелерінің дауыстары шығып:

— Әй, қайда құрып кеттің-ай, байланып қалдың ба сол құдықтың басына?

— Түнейтін шығарсың сол жерге. Түне енді біржола.

— Жаңағы шелекті алып құрыды-ау, мына қазанды қотаратын. Енді неге құйдым?..— деген тақылеттес наразылықтар естіле бастағанда ғана селт еткен топ сетінеп, қос шелектің салмағынан бұрала майысқан қыздардың алды үйді-үйлеріне қарай қайқалаңдай жөнелді.

Осы кезде аңызда жайылып жүрген лақтарды бақташы бала ауылға қарай қайырды. Ызы-қиқы маңырап, шандата шұбырып лақтар қораның төріне келгенде Бөкен орнынан тұрды. «Айт-айттап» айқайлап жүгіріп жүріп шашырап жайылып кеткен ешкіні әп-сәтте шоқтай ғып жинап алды. Ел лақтарын көгендеп болды-ау деген кезде малды айдап келді.

Жаз кезінде ауыл балаларын мезі ғып, жуас қашаған ететін беймаза тіршіліктің бірі ешкі қуу. Айраны мен қаймағы тәтті болғанымен сауатын ешкілерді ұстап қосақтаудың әбігері аз емес. Бөкеннің де сүймейтін кәсібі бұл. Бірақ онымен санасып жатқан ешкім жоқ. Қеле-ақ үйден бір тостаған шалап ішіп алды да ешкі қуалауға шықты.

Қораның төріндегі мал аяғынан көтерілген қалың шаңның ішінде ешкі ұстап, сапырылысып, қаптап жүрген қатын-бала.

Әбенмен екі үйінің қосағы, көгені қатар. Мал сауысуга Шәйім мен Зибаш та келіпті.

— Бөкен, біз танымаймыз ғой, ағаң үйінің ешкілерін көрсетіп жүр, ұстап әкеп қосақтай берейік,— деді Шәйім.

Бөкен:

— Әне, ақ құйрық... сынық мүйіз... — деп Әбеннің үйіне сауынға бөлінген ешкілерді көрсетуін көрсеткенмен бұрын бүйтіп мал қайырып үйреніп жүрмеген оларға талай қуғынды көріп, әбден әккі боп алған тік бақайлар оңайлықпен ұстататын емес. Соны байқаған Бөкен апыл-ғұпыл өз үйінің сауынын қосақтап берген соң көмекке келді. Қолтығы қызып, бауырын жазған аттай құлшынып алған. Шаң жұққан жүзіне шып-шып шыққан тер айғыз-айғыз жол салған. Екі ұрты томпиған ет-жеңділеу қара домалақ, дөңгелек жүзіне жарасымды әдемі тәмпіш мұрнының делдиген қос танауы желп-желп етіп көтеріліп, кішкене қоңырқай көздері жылт-жылт

етеді. Бір қырындай елеусіз өтіп бара жатып, ұстайтын малының тұсына келгенде жалт бұрылып мысықша ырғиды. Әбден жаттыққан кісінің қимылы, қалт баспайды. Анадайдан артынан ілесіп жүрген Зибаш келіп, мұның ұстаған ешкісін жетелеп алып, қосақ басындағы Шәйімге апарды.

Бөкен өзінің бүгінгі қимылына дән риза. Қол-аяғы жеңілдеп кеткен тәрізді. Анда-санда Зибашқа қарап көңілді күйде күлімсіреп қояды. Ол да риза тәрізді. Сырғақсып жер-көкке тоқтамай жүрген қашағандарды жаңағыдай еппен тұра ұмтылып, іліп түскен сайын қуана дауыстап:

— Ой, Бөкен, жарайсың, өзін тыпыр еткізбедің, әп бәлем, — деп мәз болады. Оны өстіп қуантқанына Бөкен де мәз.

Ақшам жамыраған кез. Сауып болып ағытқан ешкіні әкесі жаңа ғана өріске айдап кеткен. Ауыл үстін басқан қалың шаң, сейіліп төңірек қара торғын тартып, көз байланып келеді. Манағы азан-қазан әбігершілік сап болып, жазғы кештің тып-тыныш, қоңыр жай шағы басталған. Күндізгі аптаптан шаршағандай жым-жырт дел-сал жатқан далада шыр-шыр шақырған шегіртке үнінен басқа селт етер дыбыс жоқ.

Осы бір апақ-сапақ, қара көленке сәтте жұрт түнмен таласа қазан көтеруге кірісті. Үй-үйдің жер ошағында көкшулан түтінімен жалынын аспанға атып, жалпылдақ отынның оты жана бастады. Сәлден соң ауылдың түнді түрткілеген әлгі алау-жалау жарығы сөніп, қою қараңғылық біржола тұмшалаған сәтте шығыстан жоқ іздеген жолаушыдай сарыла көтеріліп ай көрінді. Ай туысымен үйлердің бір-бір бақанын сүйрелеп балалар ауыл сыртына ағылды. Кешікпей алтыбақан құруға арқан-жіптерін алып ересектері де жетті. Шәйімдерді мұнда ауылдың бір-екі бойжеткен қызы барып ертіп келді.

Жер үстіне нұрын мол себелеген ай сәулесінің ақшұлан жарығы даланы қатықтай ұйытып, маужыратып тастаған. Ай астындағы ауыл сонадайдан бұйығы, қыбырсыз күйде қарауытады. Дастарқанға төге салған бауырсақтай шашылып, қора төрінде ешкілер жатыр. Аспан астындағы осы бір бейжай тыныштықты ауыл сыртына жиналған жастардың айқай-шуы ғана бөрліктіріп тұр. Ересектері алтыбақан теуіп, ән салса, кішкентайлары бөлініп алып «қара құлақ», «етек-етек лау-лау» тәрізді ойындарға кіріскен.

Шәйім алтыбақан қасында да, Зибаш өзі қатарлы балалардың арасына келген. Жатырқамай тез араласып кетті. Көбіне Бөкеннің қасынан шықпай, бірге ойнап жүр. Жемге алып кетпек болып тұра ұмтылған «қарақұлақтан» қорғанып, шыр-шыр етіп Бөкенді паналайды. Қолынан тас қылып ұстап, жабысып айрылмайды. Мұндай кезде Бөкен де көмекке дайын, таянып келген жаумен жан ұшыра айқасқа шығып, шырқөбелек жүрген серігін қорғап қалады. Жаудың беті кейін қайтып, қауіптен құтылғанда екеуі бірге уһ деп дем алды. Бұл сәтте екеуі де қуанышты. Зибаш ойынға әбден берілген. Бөкенді көптен білетін жандай жақын тұтып бауыр басып алған.

Ойыннан таң алдында бірақ қайтқан Бөкен шаршағанын да, жаурағанын да елемей, үйіне қошуақ көңілмен келді. Екі жарма ағаш есіктің іштен салынған ілгегін босағадан қол жүгіртіп, ашып алды. Ішке енген соң ғана қарны ашып, ішегі шұрылдап тұрғанын сезді. Қараңғыда қазан-аяқ жақты сипалап жүріп нан қалтаны тапты. Сол кезде оянып кеткен шешесі жастықтан басын көтерді:

— Ту, шырағым-ай, мұздыаяқ болып осы уақытқа дейін не бар сонда, ұйқыңнан қалып. Ана баланы басып кетіп оятып жүрме қараңғыда, жат енді тықырлай бермей, — деді зілсіз ғана.

Төсекке жатқаннан кейін де бүгінгі ойынның қызығы көңілінен көпке дейін кетпей қойды. Кекіл шашы желпілдеп жүгіріп жүрген Зибаш келді көз алдына.

* * *

Зибаш Әбеннің әйелі мен Шәйімнің «Кендісайда» тұратын, шахтада істейтін ағасының қызы екен. «Кендісай» «Қауынгенттің» ар жағында аттылы кісіге бір күндік жер. Бұл ауылдан тура күннің батысында көк мұнарланып «Кендісайдың» таулары көрініп тұрады. Қаратаудың ең бір биігі саналатын «Мың жылқы» осы тұста. Ол кей күндері сағыммен толқып, таяна көшіп қонғандай, қоспақ өркештеніп жақыннан көз тартады.

«Кендісай» естігені болмаса Бөкеннің көрген жері емес. Енді аз күнде апасының үйіне қыдырып келіп жатқан Зибаш сол таулардың ар жағындағы ауылына қайтады. Оны кеше Зибаштың өзінен естіді.

— Жақында тәтем екеуміз «Қауынгентке» қайтамыз. Сонан соң оқу басталғанша ар жағынан көкем келіп алып кетеді, — деді.

Бөкен оған әбден үйренісіп, бауырдай болып кеткенін енді сезді. «Кетемін» дегенде көңілі бір түрлі пәсейіп қалды. Оны әлденеге қимайтын тәрізді. Ол кетсе өзі жалғызсырайтын сияқты. Бірақ бұл сырын ешкімге сездірген жоқ.

— Апаң үйіне келер жазда тағы келесің бе? — деп сұрады.

— Қайдам! Көкем жібере ме, жібермей ме білмеймін ғой, — деді Зибаш.

Олар дәл ертең жүреміз деген күні етікші Досым шалдың солдаттан келген баласы келін түсіріп үлкен той болды. Жұрт таң алагеуімнен тұрып той қамына кірісті.

Досым жан-жақты, ағайын тумасы көп қолды шал.

Тойдан аянып қалған жоқ. Төңіректі түгел шақырды. Кеше кешкісін арнайы тігілген екі-үш үйге азаннан-ақ ел ағылып келе бастады. Ауыл адамдары да тайлы-таяғы қалмай осы маңда жүр. Түс қайта елдің бәрі ас-суын ішіп болып, ауыл сыртына қарай беттеді. Енді ат жарысын қызықтамақ.

Әбеннің мейрам-тойдың кезінде жаратып мініп жүретін «Қозыкүрең» дейтін аты бар. Кей-кейде ат жарысына да қосып қояды. Атышулы жүйрік болмағанымен кеудедегі аттардың бірі. Мақтаулы қасиеті мініске тоқ, қажырлы мал. Бәкене бойлы, жуантық, құйрық-жалы төгілген, түгі қалың, қоңыр бұйраланып жылт-жылт етіп тұратын, аяндағанда бүкендеп, мысықша епті, жинақы қозғалатын, домалақ, күрең атты Әбен сол мықтылығына қарай айтатын болар, көбіне «Таскүрең» деп отырады.

— «Таскүреңге» қысқа жарыс қол емес. Бір көш жерге қолтығы да жіпсімейді. Азанда жіберіп кешке оралатын шабыс болса сонда көрер едіңдер мұны,— дейтін.

Бұл сөзінің жаны болу керек. «Қозыкүреңмен» шауып көргендер:

— Ойпыр-ой, қанша шапсаң да қалпынан танбайды. Шу дегенде аса екпінді, алғыр емес, бірақ шаршап-шалдығу дегенді білмейді. Мұндай зорықпайтын жылқыны көргенім жоқ, — десетін.

Анда-санда той-томалаққа Әбен «Қозыкүреңді» ат жарысқа қоса қалса Бөкенге мінгізетін. Бүгінде азанымен:

— Бөкен, етік ки аяғыңа, жіліншігіңді қажатып аларсың, — деп ескертіп кетті.

— Жарайды, аға,— деп бұл құнжындап, қуанып қалды. Ойша бүгін жарысқа қатысады-ау деген аттардың шамасын түгендейді. Сырттан келген жүйріктер жоқ сияқты. Күн әлі ыстық, бұл кезде жұрттың әлі ат жарата қоятын кезі емес. Көрші колхоздардағы сәйгү-

ліктердің әкелінбеу себебі сол: «Олар әлі ұсталмаған да болар. Жаппай ат жарату күзгі мейрамдардың қарсаңында қолға алынады ғой», — деп көңілі орныға түседі. Бүгін жарысқа қатынасатындардың дені ауылдың шаруа торылары болса керек. Әрі ойлап, бері ойлап Бөкеннің көңіліне үміт ұялап, іштей қуанып та қояды. Біресе күдік жайлап: «Кім біледі алдағы істі. Бірталай ат бар көрінеді. Ойпыр-ай, абырой болып, бүгін бір озып келсем...», — деп армандайды. Озып келгендерге киқулап, анталаған қалың көптің ішінде Зибаш тұратынын ойлағанда біресе қуанып, біресе жүрексініп мазасызданады. Таңертеңнен қобалжу үстінде жүрген оның:

— Ал, балалар, атқа қонындар, — деген қарияның даусын естігенде жүрегі лүпілдеп қоя берді. Тұла бойы ду етіп ысып, жүзі алабұртып кетті. Атқа қалай мініп алғанын білмейді. Жан-жағына, қаумалаған жұртқа қарауға дәті бармады. Жүрексініп, толқып тұр. Іштей: «Абырой бере гөр», — деп қайта-қайта тілек тілеп, жалбарынууда.

Шоқытып отырған үлкендер тапсырған мәрелі жерге жеткен соң балалардың бәрі аттарын жеделдетіп, сәл аялдап, айыл-тартпаларын тексеріп алды да, «айт шу» деп ауылға қарай жөнep қалды.

Түйдектеле шапқан он-он бес аттың тұяғынан ұшқан шаң-топырақ алғашқыда Бөкеннің қолқасын қауып, көзін аштырмай тастады. Біреулермен сақыр-сұқыр үзетгі қағысып, соқтығысып та қалды. Сонан соң есін жнып, атын жел жақ шетке қарай езулей берді.

Шаңнан сауғалаған соң, жан-жағына көз жіберіп байқаса соңына таман келеді екен. Атына қамшы салған жоқ, тізгінін бос ұстап тақымын қысты да отырды. «Қозыкүрең» жарым ортаға таянғанша бір шабыспен отырды. Бұл екі арада артта келе жатқан аттардың бірекеуі басып озып алға түсті, алда кетіп бара жатқан-

дардың қайсысы мұнымен қатарласып, бірте-бірте кейінге ысырылды.

Жер ортаға келгенде тізгінін қағып, күреңге екі-үш рет қамшы басты. Осыны күтіп келе жатқандай-ақ, жануар мойнын ішіне ала жиырылып ытқи жөнелді. Осы қарқынмен ә дегенше алдыңғы кеудеге ілігіп-ақ қалды. Онан әрі қинамай еркін өзіне жіберіп, тағы бірқалыпты шабысқа түсірді. Байқайды, «Қозыкүрең» екпінін жоғалтатын емес, жақсы келеді. Қинап қамшы басса қайта көтерілетін қалпы бар. Бірақ күшін кейінге сақтап, әзір осымен байқай тұрғанды жөн көрді Бөкен.

Бұл кезде аттардың көбі жайылып қалған. Күреңнен тер енді білінді. Алда екі-үш-ақ қара, олар да ұзай алатын емес. Кешікпей араларына келіп кірді. Арттағы жеткенде егесіп, қайта суырылып жүре беретін күй байқатпады олар. Мұны сезген Бөкеннің іші жылып қоя берді. Әлгі шабыспен тақымдап егесті де отырды. Байқайды, алдағы жалғыз аттың да екпіні онша емес, қарқынды қайта бастаған тәрізді. Тағы біраз өкшелеп отырды да ауыл төбесі көрінгенде «шу» деп қамшыны басып қалды. Күрең бүкеңдеп қайта ытқи жөнелді. Жел гулей соқты. Бөкен осы сәт ақкөбікке түскен қаракердің қасынан ырсыр етіп, ытырынып өте берген күреңге құлағын тігіп елеңдей қарағанын, шатынап аларып кеткен көзінің шадыр мінез таныта жалт еткенін байқап қалды.

Алдан қиқулаған айқай естілді. Ел қол бұлғап, дүрлігіп тұр. Қызылды-жасылды киінген қыз-келіншектер бір шетте шоқтай болып көрінеді. Бөкеннің жүрегі қуанып алып-ұшып кетті. Алдындағы қызыл-жасыл шоғырдан Зибашты іздеді. Ол қолын бұлғап мәз болып тұр екен.

* * *

Тойдың соңы кешке ұласты. Сыбағасын жеп, ат жарыс, балуан күресін көріп, кеу-кеулескен үлкендер та-

рап, кезек енді жастарға тиді. Келіншек отырған алты қанат ақ үйдің іші гу-гуге толы. Ара-тұра күмбірлеген домбыра, сұңқылдаған сырнай үні естіліп қалып, қызды-қызды жаңа басталып келе жатыр.

Сыпайы сызылған қыз-қырқын, жігіт-желең әлі етене араласып кете қоймай, тартыншақтай тіл қатысуда. Бозбалалыққа бой ұрып жүрген ауылдың түбіт мұрт жас өспірімдері жігіттіктің бір белгісі осы дегендей «Прибойды» жарыса бұрқыратады.

Бұлардан басқа бірі әр түрлі мәнәйі себеппен үйленбей жүрген біреулері үйленсе де келіншегін қосқа тастап өзі келіп отырған кексе жігіттер де бар іштерінде. Солардың бірі жас келіннің бетін ашып, үйдің жартысын алып тұрған ақ шымылдық түрілді. Оның ішінде күбір-күбір болып, қысылысқан қыздар топтарын жазып елмен араласа отырды. Сонан соң-ақ іркіліп тұрған ду-ду тамаша тоғаны ағытылған судай гулей жөнелді.

Үйге сыймаған, ересектердің қақпайлауымен ысырылып кеткен майда балалар жағалай түрулі іргеден ішке шүпір-шүпір қарауда.

Манадан бері «Қозыкүреңді» суытып кешкі салқынмен көп жүріп қайтқан Бөкен атты Әбеннің қолына әкеп беріп, енді ойын болып жатқан жерге жөнелді. Келген бойда сырттағылардың қасына кідірмей бірден ішке көз салды. Босағаға таяу біраз балалар отыр екен, солардың ортасына келіп кірді. Бұл кезде тамаша әбден қызған. Бір-бірімен бәсекеге түскендей қыз-жігіттер кезек-кезек іліп әкетіп әуелетіп ән салуда.

Зибаш оң жақта, келіншектен жоғарырақ, Шәйімнің қасында отыр екен. Кіріп келген бұған күлімсірей қарады. Бүгінгі қызыққа дән риза тәрізді. Көңілді жүзі алабұртып бал-бұл жанып, қарақаттай көздері мөлдіреп, күлім қағады.

Бөкеннің де көңілі қошуақ. Бүгінгі қуанышында шек жоқ, мәз-мейрам. Мына тойдың қызығы ол үшін таусыл-

мастай. Мына тойдың қызығы ол үшін, тіпті өзгеше. Тамаша толастар емес, түн ортасынан ауып кеткен. Бір кезде Әбеннің әйелі келіп:

— Ертең қайтамыз деп отырсындар, ерте тұруларың керек. Ұйықтап алыңдар, жүріңдер енді үйге,— деп Шәйім мен Зибашты ертіп кетті.

Олар далаға бет алғанда бұл да өзінің есіктен қалай ілесе шыққанын байқамай қалды. Мұны көрген Шәйім:

— Ал, Бөкен, біз ертең ерте кетеміз, енді жолықпаспыз, сау болып тұр. Бізді ұмытпа,— деді еркелете қолын қысып.

Бөкенге сүттей жарық ай сәулесінің астында, екі апасының ортасында үнсіз тұрған Зибаш та жаңағы сөзді іштей қайталап, сыбырлағандай көрінді. Әрине бұл өз көңілі еді. Әйтпесе Зибаш еш нәрсе айтқан жоқ. Тек жүре бергенде артына бұрылып, жәудірей қарап:

— Сау болып тұр,— деді.

Мұнан кейін Бөкен үйге кіргенімен той қызығына онша еліге қоймады. Жаңа ғана тамашасына тоймай отырған ду-дуға енді бір түрлі көңілі соқпай қалыпты. Еш нәрсеге зауқы жоқ, кеткісі келді.

Үйінің қасына келіп Әбендікі жаққа көз жіберіп еді, түрүлі іргеден кереге сыртына тұтылған ши арасынан іште жанған білте шамның жарығы сыздықтады. Шам сәулесін көлегейлеп әрлі-берлі жүрген біреулердің аяғының көленкесі қараңдайды. Жатуға қамданған қарбалас тәрізді.

Белдеуге сүйеніп сол жарық пен көленкеден көз алмай бұл селсоқ тұрып қалды. Сәлден соң шам сәулесі лып етіп сөніп, алдындағы үй көленке ұялап, қарауытып көрінді. Мұның да көңілі қарауытып кеткендей.

Бұл келіп үйге сүйенгенде іргеге ешкі сүйкеніп жүрме деп оянған шешесі далада тұрған біреудің дыбысын сезіп:

— Бұл кім-ей! — деп есіктен басын шығарып қарады.

Екі иығы түсіп, басы салбырап, белдеуге сүйенген баласын көріп:

— Ой, әкем, неғып тұрсың? Біреу тиді ме? Кім тиді, кім? — деп айналып-толғанып қасына келді.

— Ешкім тиген жоқ. Жай.

— Е, онда жеті түнде мына тұрысың не? Жүр, жат енді. Жетер енді осы ойының.— Баласының басынан сипап ішке қарай жетеледі.

Бөкен азанда ұйқыдан ояғанда Әбен үйінің қонақтары жүргелі жатыр екен. Алдымен оның дабыр-дұбыр еткен дауысын естіді. Сонан соң үйдің өзі жатқан көлеңке жақтағы киізі тұрулі іргесінен сыртқа қарап еді, есік алдында тұрған Шәйім мен Зибашты көрді. Әбен әйелі қара есектің үстіне қоржын-қолаңын салып, мойнына бір лақты ешкіні қосақтап байлап, бұларды жөнелтудің қамын жасап жүр. Енді бір сәтте қара есекпен қосақтаулы ешкіні алдына сап айдап, ауыл алдындағы үлкен жолға қарай бұрылды. Екі сіңлісі екі жағында. Ел қарасынан едәуір ұзатып шығарған соң, Шәйім мен Зибашты кезек-кезек құшақтап, қоштасып, жолға салды да өзі кейін қайтты.

Бөкен түрегеліп, далаға шығып, үйдің көлеңкесіне келді. Кең жазықта жатқан үлкен жолдың үстіндегі мал айдаған екі қыздың соңынан көз алмайды. Қара жолдың бойындағылар бұлдырап бірте-бірте қара ноқатқа айналды. Бір көрініп, бір көрінбей көз талдырды. Сәлден соң әлгі қара ноқаттар аспан астын аптап, булықтырып келе жатқан сәскенің ыстығынан еріп, ауаға сініп кеткендей ұшты-күйлі ғайып болды. Бөкен сонсоң да ұшы-қиырсыз көк жиегінде сынаптай толқып сағым ойнаған мына сары далаға құлази қарап көп тұрды.

* * *

Қазір де Бөкен анда-санда өзі тұратын үлкен қаладан аулына бара қалса сыртқа шығып, күннің батысын-

да көсіліп жатқан кең далаға, сол далада тал-теректері шоғыр-шоғыр қарауытып көрінетін «Қауынгент» ауылына, онан әрі алыстан мұнартатын «Кендісай» тауларына, сол жақтан, әлдекімді іздегендей, әлдекімді күткендей бір түрлі сағынышпен ұзақ қарайтын әдеті бар.

Жетіге туралап қойған қоңыраулы сағат шар ете түскенде осыдан біраз бұрын оянып алып, тұрып кетуге еріншек тартып, бейжай күйде ұйқылы-ояу жатқан Күміс басын көтерді. Таң сәулесінен алагеуім тартқан терезе жаққа, әлі кара көлеңке үй ішіне бір көз жүгіртіп өтті де, жанында жеңіл пысылдап, тырып жатқан баласына қарай аунап түсті. Қанатбектің түнде ұйықтағанда тепкіленіп үстіне жамылғы тұрғызбайтын әдеті. Тағы ашық қалыпты. Екеуара жамылған қызыл масаты көрпенің ол жақ шеті ысырылып аяқ жақта жатыр. «Осының әдеті-ай»,— деп Күміс қайтадан қымтаулай денесі тоңазып қалған ұлын бауырына қарай икемдеді. Тікірейген кекілінен сипап маңдайынан иіскеді. Жылы алақаныммен ашық қалып жаураған аяқ-қолын сипалап жылыта бастады.

Қанатбек тыриған арық қара. «Құдайым-ау, бұған қашан ет бітеді, онға келді ғой. Әлі ырсың-ырсың. Сүйегі терісінен шығып тұрғаны. Елдің мұндай балалары балпанақтай. Шөп жейме қайтеді... Әкең сияқты шыр бітпеген бейбақ боласың ба қайдам. Бойында қырым ет жоқ, мойның қылқиып тура өзіне ұқсап келесің-ау, айтса-айтпаса да. Мейлі денің сау болсын. Ол да бір үйге бас не, саған әкелікке жарап жүр ғой»,— дейді Күміс Қанатбектің тыржыңдаған қабырғаларын сипалап, айналып-толғана.

Үй іші бозаң тарта бастады. Керіле бір есінеп алды да Күміс орнынан тұрды. Күндегі әдетімен алдымен ас үйге өтіп, шай қойды. Сонан соң терезеден сыртқа көз жіберді. Дала көңілсіз екен. Көк жүзі көрінбейді. Аспан асты қоймалжың қоңыр сұрғылт түсте тұтасып ыбылжып тұр. Ауада дымқыл бүркеу әрі ептеген ызғырық бар тәрізді. Жер беті ылғалға мол шыланып, ылжырап жатыр. Бұта бастарын не қырау емес, не шық емес, бозамық тұтып суық тамшылар мөлт-мөлт етеді.

Күннің мына сұрқынан денесі тоңазығандай болды. Құп-құрғақ жылы үйде тұрып даладағы сыз иісін сезіне бүгежектеді. Қараптан-қарап бойы тітіркеніп, құрыса жиырылып, «ищай» деп қалды.

Табиғаты сұлу тау баурайындағы айтулы қаланың ауа райының күз, қыс айларында осындай ыбылыс, түтін мен тұман аралас буалдыр, еңсе басар ауыр шақтары кісі көңілін құлазытып-ақ тастайды.

«Түнде ғана әуе шайдай ашық, маужырап тұр еді. Табан астында бұзылыпты-ау тағы да. Мәлім жоқ-ау мұның күніне»,— деп терезеден теріс айналды. Жуынып-шайынып шайды демдеген соң, баласын тербеп оятуға кірісті.

— Қанатжан, тұра ғой. Бол, кешігеміз енді. Сабағыңнан қаласың, мені де жұмыстан кешіктірдің. Тұршы енді. Әне қарашы, сағат сегізге таянып қалды.

Сегізді айтқанда Қанатбек көзін ашты. Сегіз онан әрі шегінуге болмайтын шекара екенін жақсы біледі ол да.

— Қане,— деп шешесінің білегіне жармасты. Сағат тілі жеті жарымды көрсетіп тұр еді. Күміс мән-жайды түсіндіре бастады.

— Тұра ғой, қалқам, күн суық, жер лай, автобуста да бүгін кісі қырғын шығар. Күндегіден ерте шықпасақ кешігерміз.

Қанатбек қаланың ортасындағы мектепке қатынап оқиды. Бұлардың тұрған жері ең шеткі микроаудандар-

дың бірі. Дихан ауылда болған кезде, ұлын мектепке үнемі өзі ертіп баратын. Ол жоқта Күміс жетелейді. Міне тағы да күйеуі командировкаға кеткелі жұмысына бұрыс болса да, Күміс ылажсыз автобуска Қанатбекпен бірге мініп жүр. Өзін қоя беруге дәті шыдамайды. Автобуста кісі көп. Қысып, не біреулер басып тастай ма деп қауіптенеді. Бастауыш класқа баратын бала түгілі жардай-жардай әйелдердің өзі өкпесін қолына ұстап, екі нығынан дем алып аһлап-үһілеп әрең түседі. Бала қайтсын ондайда.

Автобус күтіп, шатыр көтеріп, сулыққа оранып тұрған кісілердің қарасыны едәуір болғанымен бұлар мінетін тұс ең соңғы аялдама еді. Шиық етіп келіп тоқтай қалған бос автобуска жұрт үйреншікті әдеттерімен жапа-тармағай лап қойды. Алдыңғы есікті көздеп баласын жетелеп ертерек-ақ ұмтылған Күміс ішке енгенше орындардың бәріне жұрт иеленіп үлгерген екен. Алдыңғы жақтан көзіне шалынған бір бос орынға кимелей жетіп Қанатбекті отырғызды-ау, әйтеуір. Өзі алынып тасталған кассаның орнындағы қуысқа тұрып алып, шаруасы түгел кісіше көңілі орнықты.

Адамдардың бәрі мініп бола бергенде соңын ала ілгері есіктен бетіне дәке тұтқан үлкен қара шелек көтеріп бір кемпір енді де, мүләйім жанарын төңірегіне жағалай жүгіртіп орын іздей бастады. Маңайындағылардың кәріжасы бар ешқайсысы тырп етіп қозғала қоймады. Олардың сыңайын таныған кемпір алдыңғы жаққа көз салып, Қанатбекті көрді де солай қарай жылжып жөнелді. Дәл соны күтіп тұрғандай ол да ұшып түрегеліп, орнын босата берді. Күміс: «Әй, отыр, қозғалма»,— деп айтып үлгіре алмай қалды.

— Ей, елпектеген сорлы-ай, бері кел енді, ана есіктің алдынан қысылып қаласың,— деп қалқып түрегеліп тұрған баласын қасына шақырды амалсыз.

Келесі аялдамалардан жамырай ұмтылып бірінің үстіне бірі мінген жұрт автобусты ұн салған қаптай тығыздай бастады.

Алғашқыда қуысқа екеуі емін-еркін сыйып тұр еді, енді кісі көбейген сайын жан-жақтан итермелеп қабырғаға қарай қапсырып әкетіп барады. «Қысылып қалады-ау»,— деп ұлын қорғаштап біресе мына бүйіріне, біресе ана бүйіріне салмақ салып, тас табандап тіресе-тіресе Күмістің қол-аяғы қарысып, белі талды.

— Әй, бейшара бала-ай, отырған орнынан су шыққандай шошандап кісіні азапқа салдың-ау,— дейді кейіп.

Осы әбігер күймен мәрелі жерге жеткенде сүйек-сүйегі салдырап қара терге малынып түсті автобустан.

Кешінде үйіне келген соң, баласына ескерту жасады:

— Шырағым, автобуста кісі сыймай тұрғанда сен отырған орныңды біреуге неге бересің? Мұнан былай ондай әдетінді қой.

— Мама, кейде үлкен кісілер «орныңды бер» деп сұрайды, сонда мен не істеуім керек.

— Тұрма, мен қысылып қаламын де. Олардың еш нәрсесі кетпейді, шыдайды. Ал сен ше, кімнің итергенін көтергендей қауқарың бар.

— Папам екеуіміз түрегеп те барып жүрміз ғой.

— Осы соның үйреткені ғой. «Бос жерге отырып ал, автобуста адам көп, ешкімге орнынан тұрмай-ақ қой»,— деп айтпайтын да шығар. Елпілдеп, бет моншағы үзіліп тұрған сорлы ол да бір. Әкеңе салсаң сен де тап өзі сияқты байғұс болып шығарсың.

Қанатбек қолындағы тамақ ішіп отырған қасығын тәрелкеге салдыр еткізіп тастай салды.

— Не сен, байғұс, байғұс... Папам байғұс емес,— деді булығы.

— Ей, мынау қайтеді-ей,— деп Күміс басын көтеріп баласына бұрылды. Әжептәуір кісі болып, бетіне ашу

жиып, түтігіп алыпты. Бұған ұнатпаған жанармен шытынай қарайды.

— Ойбай-ау, осындай бір дүрс етпе мінезі бар түріне қарамай, бұған не жоқ екен,— деді сонан соң баласының өзіне көрсетіп отырған мына қырына күлерін де, ашуланарын да білмей.

Ұлының ызаланып тырс-тырс етіп отырған түрін көріп, әкесіне араша түсіп, шыж-быж болғанына күлкісі келді. Сонан соң тұртпектеп, сөзге тартты:

— Иә, әкең кім сонда?

— Папа мой хороший,— деді Қанатбек тап бір үлкен жаладан ақтап алып қалғысы келгендей шың пейілмен.

Күміс теріс қарап мырс етті.

— Әй, қайдам соны,— деді Қанатбекті әдейі шабақтай түскісі келіп.— Әйтеуір әкең болған соң айтып отырсың да, кім әкесін жаман дейді.

— Нет он хороший,— деді басын екілене шұлғи. Онан әрі не дерін білмегендей ойланып отырып қалды. Өзінде әкесінің жақсылығын жайып салып, айтып бере алмай қиналған сыңай бар.

— Неменесі хороший. Соның бір жақсылығын көргенім жоқ әлі күнге,— деді ұлының мына күйін сезген Күміс қайтер екен, не айтар екен деген оймен.

Қанатбек сол ойланған қалпында қабағын шытып қозғалақтап әрлі-берлі отырды да бір кезде кесімді түрде:

— Я, папин сын,— деп орнынан шұғыл тұрып, төргі бөлмеге қарай жүре берді. Бұл енді «мейлі, не айтсаңда мен әкем жағындамын» деген шешімін сездіргені.

Күміс кісімісіп, салмақтана басып бара жатқан ұлының соңынан қарап отырып, ол әрі енген соң «өзінің қуын қара, жол тауып кеткенін»,— деп мәз болып, ішек-сілесі қата күлді.

Дихан мен Күміс институтқа қатар түсіп, бес жыл бір курста оқыды. Екеуі де архитектуралық факультетте еді. Төртінші курсқа келгенше кездескенде сәлемдесіп жүретін жай таныстық болмаса екеуінің бір-біріне деген бөлек көңіл, не сырлас-сыйластық ишарасын сездірген кезі жоқ еді.

Күміс еркелеу, еркін өскенін байқатып студентер арасында да ешкімді тосырқамай ашық-жарқын жүретін. Ал Дихан қақ-соқпен жұмысы жоқ, өзімен-өзі, бұйығы сыпайы.

Екеуінің бір-бірі жөнінде білетіні осы ғана. Онан әрі осы өзі кім екен деп үңіліп, зер салып, көңіл тоқтатқан емес.

Рас, курстағы қыздар Диханды мақтайтын. Оны талай естіген. «Биязы, жаны таза, мәдениетті жігіт»,— дейтін. Біразының көңілі болды мұнда. Бірақ соны аңғармады ма, әлде өз көңілінің қалауына үйлеспеді ме Диханның солардың ешқайсысымен жұптасып жүргенін көрген емес.

Дихан оңтүстіктің жігіті еді. Күмістің үйі батыстағы облыс орталығында тұратын. Бұлар төртінші курстың қысқы сессиясын тапсырып демалысқа шыққанда, өздерімен оқитын бір бала үйленді де студенттер бірден ауылға тартып кете алмай, екі үш күн соның той-томалақ дәреуімен қалада жүріп қалды.

Диханның ертерек билет алып қою да есінде болмапты. Той өткен соң, ертесіне күн шықпай вокзалға келді. Баратын бағыттары, мінетін поездары бір болған соң, Күміс екеуі билетті бірге алмақ болып келіскен. Кешікпей ол да жетті. Екеуі екі кассаға кезекке тұрды. Бірақ касса ашылғанда 7-поезға бүгінге билет жоқ деп хабарлады. Ертеңге алғылары келмеді. Өзі аз демалыстың тағы екі күнін мұнда қалай өткізсін. Неде болса поезд

келгенше күтуге бел байлады. Мүмкін, қалған, сақтап отырған билеттері бар шығар, кейінірек сатар, әлде қолдан табылып қалар, болмаса проводниктермен келісерміз деген әр түрлі үміт бар көңілдерінде.

— Енді несіне мұнда қақиып тұра береміз, келіп кетіп байқап жүрерміз. Әзір еш нәрсе бола қоймас. Бір жерден тамақтанайық,— деген Дихан Күмісті: «Рақмет, тамақ ішкім келіп тұрған жоқ, өзің барып келе бер»,— деп тартыншақтағанына қоймай ертіп алды. Екеуі сыртқа шығып вокзалдың жанындағы кафеге келді.

— Дихан, рас айтам түкке тәбетім жоқ. Суық тигізіп алған тәріздімін, ауырып тұрмын, маған бір-екі стақан шайдан басқа еш нәрсеге әуре болма,— деді Күміс ішке кірген соң тағы да.

Дихан мұны сыпайылыққа жорып, әрі алдына құршай қоюға ыңғайсызданып, өзімен бірге бірінші, екіншіні оған да алды.

— Ой, бекерге обал жасадың ғой,— деді қыз.

— Жарайды тауыспасақ қалар. Күн суық, аздап болса да ас ішіп бойынды жылыт. Кешке дейін енді вокзалда сенделеміз. Нәр татпай қалай жүресің,— деді бұл.

Күмістің шынында асқа зауқы жоқ. Ұялғанынан өзін-өзі қыстап әрқайсысынан бір шымшып ауыз тиген болды. Стақандағы шайды тауысып ішті де, сәл жіпсіген маңдайын алақанымен сипап: — Бір түрлі қажып шаршап тұрғаным, басым да түсіп барады,— деді.

— Онда сен күтушілер залына барып, жайласып отырып ал. Кезекке тұрып әуре болмай-ақ қой. Мен жүрмін ғой, сатылып жатса көрермін. Поезд келгенше алаңдамай жылы жерде демала бер.

Оның бұл ұсынысына Күміс қарсылық етпеді. Залдың орта кезіндегі бос орындардың біріне жайғасып: — Ал енді өзіңе сендім, менен қайыр жоқ,— деді кинала күлімсіреп. Дихан жаңа байқады, ерні кезеріп, түсі бозарып, жүдеп отыр екен.

Қасса жақты торуылдаумен ертеңгі күнді кеш қылды. Бір-екі рет күтушілер залындағы Күміске келіп еді, ол кішкене қол сандығын қасына алып оның үстіне Диханның портфелін қойып, соған маңдайын сүйеп ұйықтаған кісідей-ақ көзін тарс жұмып алыпты. Сонан соң мазаламайын, демала берсін деп қайтып бармаған.

Әлгінде біреу келіп Жамбылға дейінгі екі билетін өткіземін дегенде Дихан елден бұрын ұмтылып, алып алды.

«Поездың үстіне шыққан соң, ар жағының ақшасын келісіп төлей жатармыз. Ең керегі осы жерден орын болып, мініп кету ғой»,— деп ойлаған.

Хабарын айтайын деп Күміске келсе ол да басын көтеріп отыр екен.

— Ойпырмай, жақсы болды-ау. Күні бойы отырғанымызға қарай табыла қалғанын айтсайшы,— деп жатыр.

— Иә, халің қалай? Бас тәуір болды ма?

— Халдің өзін қайдам. Ауырып қалмасам болар еді. Мына поезға мініп, орын алып жатсам екен. Сонан соңғысын тәуекел, көрерміз.

Ақ құба жүзі күреңітіп алаулап тұр екен. «Ыстығы бар-ау»,— деп ойлады Дихан.

Кешікпей поезға отыру басталды. Күміс күні бойы әрең шыдап келген екен, ішке енген бетте төсек сұрап алды да құлады.

— Шай, ыстық тамақ бірденелер ішпейсің бе? — деп еді. Басын шайқап керегі жоқ деген ишарат жасады.

Жолға ала шыққан газет-журнал аударыстырып, біраз отырды да кешкі ас мезгілі келген соң, ресторанға барып, тамақтанып қайтпақ болды. Күміске айтайын деп қарайлап еді, ол іргеге қарап жатқан қалпынан қозғалмады. «Ұйықтап кеткен шығар, оятпай-ақ қояйын»,— деп ойлады.

Ол қайтып келгенде Күміс ыстығы көтеріліп, аласұрып жатыр екен. Ашаң жүзі біресе сұрланып, біресе күреңітеді. Көз жанары кілегейленіп, екі танауы қусырылып, ерні кезеріп кетіпті.

Жүгіріп барып проводниктен ыстық шай алып келді: — Күміс, мына шайдан ішші. Өзінді зорласанда ұртта. Суық тиген ғой, ыстық ішу керек, — деп жік-жаппар болды. Ішпеуіне қоймады. Бір стақанды зорлап отырып тауысқызды.

— Енді іше алмаймын, қинамашы, — деп жігіт екінші стақанды ұсынғанда жалынышты жанармен жәудірей қарады.

— Жарайды, қоя тұрайын. Бірақ ыстықты аздап болса да мезгіл-мезгіл іше берген жөн.

— Ойпырмай, шыдамай барамын, денем бір ысып, бір суып, кеудемді әлдене қысып әкетіп барады, — деп қыз мазасыз дөңбекшіді.

Диханның шын жаны ашыды.

Қап-қара қолаң шашы жастыққа төгіле жайылып, қағаздай аппақ кең маңдайында әжім толқыны жүгіріп, қияқтай қастары жан ұшырған қарлығаштың қанатындай бір жазылып, бір түйіліп, дамыл таппай аласұра аунақшып жатқан мына жанның күйзеле ыңырсығаны айдалада жалғыз қалған жетім қозының маңырағанындай аянышты естіледі. Оның жүзі сынып жүдеу тартқан ажарына жаны ауыра қарады.

Түн ортасы ауып қалған. Проводникке жолығып сұрап еді, поезд түнде тоқтайтын үлкен станциялардың біріне таяныпты.

— Қазір жетеміз, — деді.

Вагонның есігі ашылысымен тоқтауын күтпей-ақ жерге секіріп түсті. Түнгі тыныш перронда некен-саяқ жүрген біреулерден медпункттің қайда екенін сұрап алды да солай қарай тұра жүгірді. Медпункт станцияның шығыс шетіндегі базар алаңына таяу орналасқан екен

тез-ақ тауып алды. Кезекшілікте отырған келіншекке мән-жайды айтып жедел жәрдем көрсетуін өтінді. Ол да сөзге келмей дәрі-дәрмек салған қобдишасын алып, апыл-ғұпыл мұның соңынан ілесті.

Дәрігер суық тиген болуы керек, ыстығы өте жоғары деп тапты. Станцияға түсіріп алып қалып «жедел жәрдем машинасын» шақыртып, ауруханаға жібермек болып еді, Күміс оған көнбеді.

— Не онда жоқ, не мұнда жоқ қалай қаламын. Ауруханаға жату керек болса ауылға барып жатамын. Енді қалған бір күнге шыдаймын, түспеймін поездан,— деп кесіп айтты.

Әрі түсіндіріп, бері түсіндіріп еш нәрсе шығара алмаған соң, дәрігер ыстық түсіретін уколын салып, мезгілінде ішіп тұрсын деп біраз дәрілер қалдырды.

— Сіз серігісіз бе,— деді кетерінде Диханға бұрылып:— Оның сөзінің байыбына мән бермеген бұл:

— Иә,— деп қалғанын өзі де кейін аңғарды.

Келіншек асығыс бастырмалатып тапсырмаларын бере бастады.

— Қазір уколдан кейін, мүмкін ыстығы түсер, сонан соң қайта көтеріліп кетуі кәдік. Жаңағы дәрілерді қадағалап ішкізіңіз. Науқас тағы да мазасыздана бастаса жолдағы станциялардағы медпункттерге хабарласып, тағы да укол салдырып дәрігерге көрсетіп отырыңыз. Егер күйі жақсы болмай, төмендей берсе жолдағы үлкен қалалардың біріне түсіп ауруханаға жатқызыңыз. Желі қарамаңыздар. Аурудың асқынып кетуі оңай. Арты өкінішке ұрындырып жүрмесін.

Поезд жылжи бастағанда соңғы сөзін купенің есігінен шығып бара жатып айтты:

— Мезгіл-мезгіл ыстық шай, не қайнаған су беріп отырыңыз. Сұйықты көп ішкені ләзім.

Күміс түнімен көз ілмей сол аласұрумен шықты. Дихан да ұйықтай алмады. «Ішпеймін әуре болмасай-

шы»,— дегеніне қарамай қайта-қайта қайнаған су әкеліп дәрі берді. Таң алдында келесі станциядан тағы да дәрігер шақыртты, укол салдырып, дәрі ішкізген, сонан кейін науқас сәл тыншыын деген. Бұл төсегіне қисайып еді, ұйықтап кетті. Оянса күн сәскеге таяп қалыпты. Күміс те дамылдап жатқан тәрізді. Мұның оянып түре-геп жүргенін сезген жоқ. Бұлардың түнімен ұйықтама-ғанын көрген жанындағы кәршілері, мазасын алмайық дегендей, тұрысымен киініп далаға шығып кеткен болу керек, купеде көрінбейді.

Терезеден сыртқа көз жіберген. Байқаса ауылының тұсына таянып қалыпты. Есік алдында тұрған біреулер-ден. уақыт сұрап еді, түсетін станциясына енді жарым сағатта келеді екен. Не істерін білмей Күміске қарады. Ол ұйықтап жатыр. Әбден қажып, шаршап барып көзі ілінген болуы керек еш нәрсені сезетін, оянатын емес. Оған айтпай қоштаспай үн-түн жоқ түсіп қалудың есе-бін таба алмады. Оятуға тағы қимады. Екі ұдай күйде әлі отыр.

Мынандай жағдайда жалғыз тастап кетуге дәті ба-ратын емес. «Арты қайтеді? Осы бетінше тәуір болып кет-се жақсы, ал қайтадан күйі төмендей бастаса не бол-мақ»,— деген ой әурелеп отыр.

«Қой тастамайын, ұят болар. Ауылына жеткізіп са-лайын. Сонан соң бері қарай жүрген поездың біріне мі-ніп қайтармын»,— деген шешімге келді ақыры.

«Оу, қайтарға билетті қайтемін, қалтамда еш нәрсе жоқ қой, танымайтын жұрттан қарыз сұраймын ба?»— деген ой келгенде тағы да тығырыққа тіреліп қалды. Бірақ ойлана келе көңілін орнықтырды.

«Күміске жағдайды айтармын түсінеді ғой».

Поезд станцияға тоқтағанда бұл перронға түспей сыртқа терезеден қарап қана тұрды. Таныс біреулер кездесіп қайда кетіп бара жатқанын сұрар деп тайсақ-тады.

Состав сілкініп алып қозғала бергенде, перроннан оның көзіне таныс біреудің бейнесі шалынғандай. Сол тұсқа қайта жалт қарап еді.

«Қап, ертерек байқамағаным-ай, жолығып қалатын едім»,— деп өкінді. Жүгіріп келіп вагонның есігінен қол бұлғап еді, вокзалдың алдындағы басқышта тұрған, жасымен салыстырғанда, тіпті балаң көрінетін түріне қарап он жеті емес он төртте дерлік талдырмаш, қылдырықтай, қызыл пальтолы, тәмпіш мұрын қыз мұны көрмеді. Кетіп бара жатқан поезға, біресе перрондағы абыр-сабыр жүргендерге жалтақ-жалтақ қарап тұр екен. Ә дегенше доңғалақтың тарсылы жиілеп, кішкене қыз көзден тасалана берді.

Бұл купеге қайтып келгенде Күміс оянып дәрі ішіп отыр екен. Бұған аңтарыла қарады.

— Халің қалай жақсы ма? Ұйықтай алдың ба?

— Жаман емес, кешегіден көп тәуірмін. Соғылып қалыппын, түк әлім жоқ. Басым зеңіп айналып отыр.

— Тұмаудың ондайы болады. Қазақтар келте тұмау, ұрма тұмау деп жатады мұндайды. Бір күн соғып өтсе де кісіні әлсіретіп тастайды.

Мұның сөзін қоштап:

— Иә, оның рас,— деді Күміс те. Сонан соң есіне бір нәрсе түскендей бұған жалт қарады:

— Оу, ауылыңнан өтіп кеттің ғой, неге түспедің?

Жігіт айтар жауабын іздегендей үнсіз ғана оның жүзіне ойлана қарады. Қыз түсінгендей:

— Мені неге оятпадың? — деді. Мына жігіттің алдында өзін кінәлі санап қысылғаны ма, көңіліне риза болып қуанғаны ма жүдеу тартып бозарған жүзінде болар-болмас қызыл сәуле жүгіріп өтті.

— Оқасы жоқ, бір күннің әрісі не, берісі не, сені жеткізіп салып осылай қарай жүрген поездардың біріне ілінермін.

— О! Онда біздің ауылды көретін болдың. Бұрын барған шығарсың? — деді қыз көңілденгендей жастықтан басын көтеріп.

— Жаңа перронда қарындасымды көрдім.

— Жолықтың ба? Қайда бара жатқаныңды сұрады ма?

— Жоқ. Поезд қозғалып кеткен соң ғана байқадым.

— Сені күтіп жүрген ғой.

— Солай шығар. Мен кеше шығатынымды хабарлағаным жоқ еді. Бірақ демалыстың қашан басталатынын біледі. Біздің ауыл станцияға қашық емес. Күнде келіп күтіп жүрген болу керек.

— Қап, мені оятпаған екенсің, қарындасыңды көретін едім, өзіңе тартқан болар, — деді Күміс әлсіз ғана езу тартып.

— Мені көр де, оны көр, — деп бұл да күлді.

— Солай ма?

Бұлар поездан түскен соң Дихан Күмістің үйіне бармай-ақ қойғысы келіп еді, қыз көнбеді.

— Келіп тұрып үйге соқпай кеткенің қай қазақшылық? Мұның қалай? — деп өкпе артты. — Керек десең әзір поезд жоқ қайтатын. Вокзалда отырмақпысың сонда, — деп уәж айтты. Амалы таусылған бұл:

— Ынғайсыз болмас па екен, — деп күмілжіді.

Бір тәуір жері әкесі ауданға командировкаға кетті. Шешесі ашық-жарқын қонақжай кісі екен. «Бұл кім» деген жоқ құрақ ұшып қарсы алды.

Қызынан жігіттің мұнда келу себебін естіген соң, тіпті бәйек боп:

— Дұрыс қой, шырақтарым, сыртта жүргенде бір-біріне қара боп, жан ашыр боп жүргендерің жақсы ғой, — дегенді қайта-қайта айтты.

Дихан мұнда бір түнеп, ертесіне поездға Күміс шешесімен екеуі шығарып салды.

— Жібектей бала екен, — деді шешесі ол кеткен соң.

Сонан бұл қайтқанша шешесі сыр тартқысы келгендей қызын әңгімеге шақырып, қайта-қайта Диханды аузына алып, айтып жүрді.

Жолға жиналған түні басқалары жатып қалған соң, екеуі оны-мұны әңгемелесіп ұзақ отырды.

Шешесі көптен бері тұспалдап жүрген әңгімесінің шет жағасын шығарды:

— Қалқам, оқуың да бітуге таянды. Құда қаласа бір жыл қалды. «Бөтен ойы болса өзі сездірер менен несіне жасканады»,— деп еш нәрсе сұрамаймын. Өзің ештеңе айтпайсың. Не ойың бар? Осы елдің оқудағы қыздары ойға-қырға кетіп жатыр. Біреулері адам сияқты ата-аналарының алдынан өтіп, рұқсатын алып, жөнімен аттануда, біреулерінің сайда саны, құмда ізі жоқ, сұрау салдырып жүр. Бізге айтпай, білдірмей жерге қаратып, әлдекіммен ілесіп, дөйт деп жөнөп кетіп жүрме. Ондай ойың болса алдын ала аңғарт, бізде көрейік, ақылдасайық. Бұйрықты іске дауа жоқ. Бізге бала болғаныңмен жасың келді, сонсоң айтып отырғаным ғой,— деп бір тоқтады.

Сөз арасында:

— Кешегі баланың болмысы тұзу жан екен,— деп қойды тағы да.

Қызы шешесінің Дихан жайлы әңгімесіне алғашқыда онша мән бере қойған жоқ-ты. Алайда енді аңғарса, неге екені белгісіз соңғы күндері өзі де ол туралы жиі-жиі есіне алатын болған сияқты. Осы сәт көңілінде бір тосын ой ұшқыны жылт еткенін сезінді. Сол ұшқынның лебі шарпығандай екі беті лып етіп қызғылт тартты.

Оның бұл толқынысын шешенің көреген көңілі де аңғарып қалды.

Келген күннің ертеңіне институтта жолыққанда Күміс Диханға жақын жандай өзімсіне сәлемдескен. Лекцияда екеуі қатар отырды. Тарар кезде Күміс дәптерден жыртылған бір парақ қағазды мұның алдына сырғыта

салып еді, жігіт онан: «Тюз-да «Амфибия адамы» деген фильм жүре бастапты сен көрген жоқсың ба?» — деген жолдарды оқыды. Сонан соң автоқаламын алып жаңағы жолдардың астына: «Жоқ. Әлі көргенім жоқ. Бірге барсақ қайтеді, бүгін?» — деп жазды. Қыз ойымдағымды таптың дегендей бұған күлімсіреп, еркелей қарап басын изеді.

Кино екеуіне де ұнады. Билетті кешкі сеансқа алған, бұлар тоғытылған қойдай топырлаған көптің толқынымен сыртқа шыға келгенде алдарынан жарқырап ай көрінді. Аспан шайдай ашық, төңірек маужырап тұр екен. Гу-гу машина даусы да азайып, қаланың көшелері шаңын сүрткен суреттей тазарып, ажарланып қалыпты.

— Ой, қала қандай жақсы бүгін, — деді қыз қолтықтаса беріп.

Ай астында қар басқан аппақ шындары, төскейіндегі қара бұйраланып тұтасқан ормандары анық көрініп, ағы ақ; қарасы қара мөлдіреп түнгі сағыммен зорайып таяна түскен Алатауды бетке алып, жатақханаға қарай жаяу тартты екеуі.

Кинодан алған әсерлерін кезек-кезек әңгімелесіп, асықпай аяндап бұлар жеткенде кезекші кемпір есікті іштен ілгелі жатыр екен.

— Несібелерің бар екен, дер кезінде үлгердіңдер, — деп күлді ол.

Ішке енген соң, қоштасып жатып, екеуі мұнан былай қала театрларында өтетін фильмдерді бірге барып көріп тұруға уәделесті.

* * *

Оқуды бітірген соң, екеуі де осы қалада қалуды жөн көрді. Күміс жобалау институттарының біріне жолдама алды да, Дихан құрылыс министрлігіне орналасты. Оқуды жақсы оқып, курстағы тәуір студент саналып жүрген оның кафедрада да қалуға ыңғайы бар еді, бірақ жаңа-

дан шаңырақ көтерген жас отау пелеріне қазіргі кезек күттірмейтін ең зәру нәрсе баспана болатын. Сонан соң өзі тұрғын үй салатын үлкен мекемені сағалағанды дұрыс деп тапты.

Тұңғыш қыздары қаланың шетіндегі колхозда өздері үй алғанша екі-үш жылдай тұрған бір татар кемпірдің жалға ұстайтын үйшігінде дүниеге келді. Бала жарым жастан асқанша Күміс үйде отырды да, сонан соң шешесі келіп:

— Бастарыңда баспаналарың да жоқ, жүрген түрлерің мынау, бұл баланы қайтіп асырайсыңдар? Тамаққа қарады, дені сау болса ештеңе етпес бізге жіберіңдер, сендер алаңсыз қызметтеріңе барыңдар,— деп ауылына алып кетті. Сонан сол үйде қала берді. Қазір әке-шешесімен ісі жоқ, сол үйдің адамы болып кеткен. Қолдарына алғысы-ақ бар, бір-ақ кішкентайынан әбден бауыр басып қалған, кемпір-шалдың айрылғысы жоқ. Олардың көңіліне қарап бұлар да батып еш нәрсе айта алмайды.

Қанатбек одан үш жасы кіші. Тұңғыштарын перзентханадан алып шыққанда Диханның әлде қуанғаны, әлде қысылғаны белгісіз мағанасыздау ыржалақтап, тап бір жаңа қуыршақ көріп тұрғандай таңдана тосырқай қарағаны есінде Күмістің. Қолына әлдеқандай қымбат шыны ұстап, соны сындырып алам ба деп жасқанған кісідей епетеісіз қозғалған қалпы күлкісін келтірген.

— Әй, бері әкел. Сен тіпті үркектеп тұрсың ғой, бала көрмегендей. Түсіріп аларсың,— деп өзі көтерген. «Балаға суықтау бола ма қалай»,— деп ойлаған сонда. Онысы бекер екен. Бірте-бірте алғашқы тосырқау күйінен айығып, келе-келе балажандылығы сонша, кішкентайға мұнан әрмен өбектеп үстіне түсіп кететінді шығарды. Шешесі келіп алып кеткенде қатты қиналған да сол. Жаны тынбай: «Не ғып жүр екен, көріп келейінші»,— деп артынша аптаға жетпей барып та қайтқан.

Алғашқы жылдары жұмыстан қолы қалт етсе ретін

тауып солай қарай жөнep қалатын. Бертін келе қойды онысын.

Сөйткен Дихан Қанатбек туғанда қуаныштан жарылып кете жаздады. Күміс жатқан перзентханаға күніне үш реттен соғып жүрді. Туған күнінің ертеңіне атын қойып та үлгерді.

Бөбекті құндақтап қабылдау бөлмесіне алып келгенде қолындағы құшақ-құшақ гүлі мен шампандарды стол үстіне тастай беріп, арқа-жарқа ұмтылған. Бетіндегі ақ сейсептің шетінен көтеріп, пысылдап ұйықтап жатқан шарананың тәмпіш мұрнынан жұп-жұмсақ шымшылап:

— Сәлем, жолдас Диханович,— деп есі шыға мәз болған.

Ер баланың әкеге үйір болатын әдеті ме, Қанатбек мұнан гөрі Диханды көбірек шырғалайды. Бір нәрсесі болса соған айтып, соған еркелеп, түнде соның қасына жатады.

— О көтерем неме-ау, әкешілін мұнын,— дейді Күміс зілсіз кекетіп.

Айтса-айтпаса да ұлының күннен күнге жүріс-тұрысы, мінез-құлқы әкесіне ұқсап келе жатқанын байқайды. Баласы бар тәрбиесін әкесінен алатын сияқты. Соған еліктейді, соған қарайды, соны тыңдайды.

Күміс кейде бұл еншілеуді бір жақты жетімсіздеу санайды да, оның бар болмысымен келісе бермейді. Сонан соң, өзі Диханның осал кемшілігі деп ұғатын кейбір мінездері баласының бойына ұяламай-ақ қойса дейді. Осы тұсқа өз ықпалын жүргізгісі, өз тәрбиесін сіңіргісі келеді.

Күміс пен Диханның табиғаты екі басқа. Жасында еркелеу өскен жанның есейгенде көбіне өктемдеу өзімшіл келетін әдеті. Күмістің жаратылысы мұнан кұр алақан емес. Мектеп бітіріп алғаш осында келгенде еркебұлан, салдырлаған ақ көңіл, бір кісідей анқаулығы да бар еді, бірақ табиғатындағы алғырлығы тез оянды.

Мандайынан шертпей, үнемі бәйек болып отыратын әкешеше қасынан жырақтап, бірден бейтаныс ортаға тап келгенде әлденендей тылсым сезіммен түйсінгені төңірегіне бейқам, марғау қарамай, сергек жинақы болу. Әзір сыры мәлім емес мына жаңа дүниеге жатырқау, тосырқау сезіммен бірге ә дегеннен-ақ осы жаңа жағдайға өз бойынан икемділік тауып, тез үйірсектік танытқан.

Маусым сайын әр түрде түрленетін өсімдіктей киімі де, жүріс-тұрысы да, пейіл-құны да әр жылда, әр кезенде, әр ортаға сай өзгеріп, жаранып, жұтынып тұрады. Ол «өмірге бейім, ағымның алдында»,— деп саналатын жүйрік жандар болады ғой. Диханның бұлармен сорпасы қосылмайды. Қосылайын деген ниеті де жоқ. Алда-жалда арасына айдап кіргізген күнде сіңісіп кете алмасы және хақ. Мына желке тұсын қоя берген қалың шашын «бокс» етіп қырғызып, бұтына кең балақ ақ кенеп шалбар киізіп қоя берсе осыдан он алты — он жеті жыл бұрынғы қабылдау комиссиясына документ өткізіп тұрған Диханның өзі шыға келер еді әлі де.

Күмістің айтуы бойынша: «Өмір озып, адам түлеп-түрленіп жатқан мына дәуірде әу баста шыққан қалыбынан өзгермейтін, асықпайтын мұндай баяу жандарды қоғамның белсенді мүшесінің санатына жатқызуға болмайды. Бұлар періштелер дәуірінің адасып келіп қалған өкілі болса керек».

Шынында да Күміс керек жерінде алып-жұлып кетпейді деп оны кісі алдары аз тым бейқам, жуас санайтын.

Диханның аялдамада автобусқа елмен бірге таласып мінбей, басқаларды алдынан өткізіп жіберіп, өзі сыймай қалып, келесісін күтіп тұра беретін әдеті бар-ды. Күміске оның ісінің бәрі солай көрінетін. Тіршілігін «әйтеуір ақ көңілдің аты арымайды, тоны тозбайдының» кебіне жатқызатын да қоятын.

Рас, күйеуінің адал, біреуге қиянатының жоғын түсінеді. Алайда кісіге тым сыпайылық қол емес деп біледі. «Періштелік кімге керек. Ешкімге есем кетпесін десең алысқанмен алыс, жұлысқанмен жұлыс». Осылай деп Диханды қайрап та көрген.

— Сонда не мәреге жетпексің? — деп күлген де қойған ол. Сонан соң кейде:

— Әй, сен әулие болмай-ақ қой! Әкене-ақ бер оны. Бір үйге бір әулие жетер. Сені де өзі тәрізді бір көнбісбек болсын деп жүр ғой ол, — деп ақылын айтып баласын қайрап баулыған болады.

— Әй, қойсайшы, — дейді Дихан ондайда, — әркім өз табиғатына қарай өмір жолын тандайды. Ол сенің де, менің де айтқаныммен болмайды. Қай-қайдағыны мыжып баланың басын ауыртпасайшы.

— Мама, әзірге осы да жетер, қалғанын кейін. Бүгін бәрін айтып қойып... Мен қай жағыма сыйдырам, — дейді ұлы қуақылана.

— Сендерге сөзімді босқа шығын ғып менікі не осы, — деп бұл орнынан тұрып кетеді сонан соң.

Күміске мына үлкен қаладағы тіршілік иелері үшін әлдекім белгілеп бекітіп берген кесте бар тәрізді көрінеді. Олардың өмір аталатын — тұрмыстың күнделікті ащы-тұщы, ауыс-түйіс болмысынан тұратын хам-қаракеті осы кестемен шектеулі дерлік. Сонан соң да өз дегені көңілдерінің қалауларымен емес осы кесте бойынша ғана жөңкіліп жүрген сияқты.

Соның бірі өзі де көшелеріндегі зулап бара жатқан машинаның жүрісіндей асығыс ағылған қала тірлігіне, үйреншікті сабылысқа әбден мойынсұнып алғаны сонша, кейде төңірегіне көз жіберіп мына дүниенің парқына ой жүгіртуге де мұршасы келмейді. Таңның атысы, күннің батысы не бітпейтін, не ұшығы көрінбейтін ала өкпе тіршілік. Кей күндері кешінде төсегіне жатқанда бүгін өткен күннің ашық па, бұлтты ма қандай болғанын ойлап-

ойлап есіне түсіре алмайтын сәттері кездеседі. «Күні бойы жүргенде басымды көтеріп әуеге бір қарамағаным ба», — деп ойлайды сонда.

Бүгінде әдетінше таңертеңгі шайын апыл-ғұпыл ұрттап, баласын жетелеп автобусқа келген. Іште кісілер онша көп емес екен. Әр жерден қарау-қарау бос орындар көрінеді. Біріне Қанатбекті отырғызып, біріне алдын-ала иелік жасап, қолындағы сумка-торын апарып қойып касадан билет алып қайтты.

Жаңа ғана орта тұрған автобус қозғалғанша лық толып үлгерді.

Алдыңғы жақтағы кептелген жұрттың арасынан сендей соғылыса сырғып жайланып тұратын алғаулау түс іздеп келе жатқан орта жастардағы, екі беті шикандай қып-қызыл, жалпақ жүзі тершіп, майлаған былғарыдай жылтыраған әйел Қанатбекті көре сала бұйыра сөйледі:

— Әй бала, тұр.

Орнынан көтеріле берген оны артында отырған шешесі нығынан басып:

— Отыр әрі қозғалма,— деді. Қанатбек кінәлы кісідей біресе шешесіне, біресе қызыл әйелге жапақ-жапақ қарап, қайта отырды.

Жаңағы әйел баланы оқты жанарымен бір атып өтті де, сайысқа шақырғандай Күміске қарай бұрылды.

— Неге тұрғызасыз баланы,— деді оның сыңайын байқаған Күміс әңгімені ұзартпай қайырып тастағысы келіп сөзді өзі бастап.

— Немене, жасы үлкенге орын берсе...

— Мына қыспаққа түйедей сіз шыдай алмағанда қарғадай бала қалай тұра алады деп ойлайсыз? Аяқ астында қалмай ма?

— Түйе мен емес сен. Түйе болмасаң балана осылай тәрбие берер ме едің?

— Сіз өзіңізді тәрбиелеп алыңыз, менің балам үшін алаң болмай-ақ қойыңыз.

— Балаң емес сенің өзінді де тәрбиелеу керек. Мәдениетсіз.

— Шаршамай-ақ қойыңыз. Сізден тәрбиесіз емеспін.

— Әдіреқал, сондағы балаңа үйреткен өнегең осы ма? Қаршадайынан үлкенді сыйлауды білмейді. Ертең баскесер болмай қайтсін бұлар. Алма ағашынан алысқа түспейді. Шешесінің түрі мынау, бұл қайда барсын? Тағы да кісіге жөн айтқысы келеді. Түкірдім мен сөзіңе.

Жаңа қызара бөртіп тұрған әйелдің өңі суытып, безеуі бетіне теуіп, жалпақ жүзі қаязданып, безеріп алған. Беріден қайтпауға бекініп, ұзақ сонарға дайындалған сыңайы бар. Жеңбей тынбаймынға бекінген сияқты.

Күміс енді байқады, төңірегіндегілер екеуіне елеңдей қарап қалыпты. Аяғы немен бітеді десіп тұрғандай. Енді өзі ыңғайсыздана бастады.

«Құрысыншы, ұятты, тепсінген бір пәле екен, сөз тыңдап, уәжге келер деймісің. Менде жындымын-ау осыған сөз шығындап. Соншама келіп салғыласқаным не?!»,— деп айтысты ортасынан үзіп әрі қарап кетті. Түрінде «мен қойдым мейлін» деген кейіп бар.

Бірақ қарсыласын шұғылдан келген бұл жеңіс қанағаттандырмаған тәрізді. Арыны басылмай тоқтағандай, тықыршып, қайта көтерілгісі келгендей біразға дейін ұрыншақтаумен болды. Осыған ыршып түспей қайтіп шыдарсың дейтіндей жанға тиер екі-үш суық сөздің сүңгісін сүңгітіп-сүңгітіп алды. Күміс оған да тырс деп үндемеді, естімеген, елемеген сыңаймен еңсесін көтеріп терезеге қарап отыра берді. Оның мына самарқау паң кейпі тіпті қыжылын келтіріп әлгі әйел:

— Меңіреу бола қалуын...— деп келе жатыр еді, тұс-тұстан:

— Бұл жер сіздің үйіңіз емес, тұрған елмен неге санаспайсыз? Аузыңызға келгеніңізді айтасыз. Жетеді ғой енді.

— Сізден басқада да жүйке бар.

— Ашуыңызды баса алмасаныз автобустан түсіп қалыңыз.

— Азаматша, сіз жөнсіз ұрынып тұрсыз,— деген ұнатпаған дауыстар естіліп ел қозғалақтай бастаған соң, өркім-өркімге ұрына қарағанымен көпке топырақ шаша алмай басылайын деді. Жаңағы қалпында түк көрмегендей әрі қарап отырған Күміске ақырғы рет оқты көзін атып:

— Бейшара,— деп бір сілкініп алды да тоқтады.

«Мұның қатынауы бір түлік болды-ау. Үйдің маңындағы мектепке бере салайын деп едім, «жоқ осы мектепке барсын, менің жұмысым алыс емес қой автобусқа бірге мініп жүрермін» деп болмай қойды. Қарашы енді өзі де жоқ, мені әуреге салғанын»,— деп кейіді Күміс күйеуіне.

* * *

Күн жексенбі еді. Кештете тұрып сәскеге таман шайларын ішкен соң:

— Қанатжан, енді екеуміз көк базарға барып қайтайық, бүгін кешкі поезбен әкең келіп қалар, үйге тамақ, бір нәрселер әкеліп қояйық,— деді Күміс.

— Мама, поезд қашан келеді?

— Сағат жеті ме, әлде алты жарым ба екен.

— Онда вокзалға барайық. Папамды қарсы алайық.

— Мекеден келе жатыр ма еді сонша. Өзі де жетер. Не бар түнде суық аяқ болып.

— Ну, мама? — деп кнылып тұрып алды ұлы.

— Көрерміз енді, киінші тез,— деді келіскен сынайда.

— Ура!

Күн ашық болғанымен далада ептеген ызғырық бар. Осыдан біраз бұрын түскен қырбық қар әлі тегіс еріп бітпей жер беті алашұбарланып жатыр. Қазірде жол жиегі, күнес жерлер жіпселең тартып қарайып көрінеді. Күнде аспанды торлап, күн көзін тұтатын, кейде үй-үйдің

арасына дейін шөгіп буалдырланып тұратын қаланың көк түтіні бүгін бұл тұста алғаулау. Таудан соққан жел екпіні терістікке қарай түріп әкетіпті. Енді қаланың арқа жақ көкжиегі дауылдың бұлтындай түнеріп, тұтасып тұр.

Бұлар келгенде автобус жүруге дайын екен. Секіріп-секіріп мініп бос тұрған соңғы орынға отыра бергендері сол еді, сыртынан:

— Ай-ай, тоқта,— деп аптыға айқайлаған әйел даусы шықты. Екеуі де есікке жалт қараған. Қозғала берген автобус та кілт кідірді. Сөйткенше кимешегінің етегі аяғына оралып, сүріне-қабына қауқалақтап ішке еніп келе жатқан бір кемпір көрінді.

Қолындағы сумкасын жерге қоя салып:

— Мың болғырдың тоқтай қалғаны жақсы болды-ау,— деді әлі аптығын баса алмай еңтіге түсіп.

Тура қарсы алдынан мініп келе жатқан кемпірді көргенде Қанатбек ұшып түрегелген. Сонан соң бірдеңе есіне түскендей шешесіне жалт қарады.

— Күндегідей кісі көп емес қой автобуста, мен мына жерге тұра беремін, мама,— деді өз ісіне ақталғандай түсінік беріп.

Күміс мейлің дегендей, жымнып басын изеді. Сонан соң баласының бас-аяғына көз жүгірте: «Әй, елгезегім-ай, тура әпенде әкеңнің өзісің-ау. Ұқсамасаң тумағыр. Бұл жаратылысқа дауа жоқ екен ғой»,— деді ішінен күліп.

Найзағайлы үлкен жауын басылғаннан кейін, күн жарқырап жаздың қоңыр салқын бір жақсы кеші болды. Азанда өріске жайылып келіп, қозыларына жаңа жамыратып, енді өргізіп жіберген қойлар көк майсалы белеске қарай қаптап барады.

Біз қойды жамыратып жүргенде тамағын ішіп, біраз көз шырымын алып, тыныққан Түсіп атам енді қойға баруға қамдана бастады. Атама еріп Марат екеуіміз де жөнелдік.

Марат менімен бірге бныл үшінші класты бітіріп отыр. Жазғы демалысқа шыққаннан кейін Маратқа осындағы Түсіп атамның үйіне баруға ұсыныс жасаған мен едім. Онда әрі қызық, әрі атайға көмек көрсетеміз деген соң, ол маған ілесіп келген.

Атай өзі атқа мініп, біз ұшқыр сұр есекке мінгесіп, қойға келдік.

Желкілдей шыққан көк жусанды бырт-бырт үзіп, қойлар жайылып жатыр. Әбден сүтке тойып алған соң, ене-лерін керек ете қоймай, қойдан бөлініп, артқа қалып қойған бір топ жас қозы-лақ, бірін-бірі қуалап, асыр салып ойнап жүр. Шіркін, жазғы дала қандай тамаша! Әсіресе жауыннан кейінгісін айтсаңшы, жер беті бір түрлі жасаңғырап, құлпырып кетеді. Ауасын мейірлене жұта бергің келеді, жұта бергің келеді. Жаңағы жауып өткен жауынның әр тамшысымен аралас, аспаннан әтір сеуіп кеткен секілді, бүкіл даланың өн бойынан көк аралас әдемі бір иіс аңқиды.

Даланың осы бір ақындар жырлағандай керемет суретіне қызықтап келе жатыр ем, ойымды Мараттың:

— Сабыр, ақ теке анау ортада жайылып жүр,— деген сөзі бөліп кетті.

Мараттың осында келгеннен бері бар назары осы ақ текеде, ылғи соған қарайды да жүреді. Тіпті мал ауылға келген соң, ақ теке жусап жатса да соның жанынан шықпайды. Алғашқыда сүзе ме деп, онша жақындай қоймаушы еді, енді бойы үйренген соң ұстап алып, сақалын тарап, арқасын сипап әуре болады.

Шынында да ақ теке адам қызығатындай. Үлкендігі біз мінген сүр есекпен қатар тұрғанда біп-бірдей. Үнемі жалбырап жүретін ұзын ақ сарғыш жүндері күнге шағылысып жалт-жалт етеді. Тікше біткен қос мүйізі, салалы сақалы өзіне сондай жарасымды. Атам өзін менімен жасты дейді.

Марат екеуміз атамның жанына келіп, атының қасына есегімізді тұсап жіберіп, бәріміз төбенің басына шығып отырдық.

— Ата, айтыңызшы, сіз осы ақ текені неге менің көмекші, жәрдемші шопаным дейсіз,— деді Марат.

Атам өзінің әдетінше жайлап күліп алды да:

— Олай дейтін себебім... Жарайды, мал ауылға қайтқанша әңгіме болсын айтайын,— деді де, әңгімесін бастап кетті:

— Жаздың күні. Ұзақ жауған жауын біресе саябырлап, біресе күшейіп жуықта ашыла қоймады. Бойым мұздап, үстіме су өткен соң, малды көкшелеу бір жерге иіріп тастадым да, сол жақын жердегі үйге барып, кішкене жылынып, тамактанып келмекші болдым. Бірақ мен қайтар кезде жаңбыр одан бетер бұршақтап төге жөнелді. Қарсы соққан жаңбырдың күші аттың аяғын алдырмайды. Сонда да атты қамшылай түсіп, төбеге шықсам, мал жатқан орнында жоқ. Бойыма қорқыныш кіре бастады.

Мал Тұщыбұлақтың жарына ыққан шығар деп, соған қарай бет алдым. Жердің езілген батпағынан атқа жүріс ауыр болғанымен, желді жаңбыр артымнан болып, ат бұрынғыдан жылдам жүре бастады.

Атымның бар жүрісімен бұлақ жағасына келсем, ыққан малым жар тасты паналап, шоқталып жиналып тұр екен. Қуанып қоя бердім. Аттан түсе салып, тұрған малымды түгендесем, ішінде үнемі малдың алдын бастап жүретін ақ текемен қоса біразы жоқ болып шықты. Олардың бәрі бір ыққанын, әлде бөлек ыққанын біле алмадым.

Табылған малды ауылдан артымнан іздеп келе жатқандарға тапсырып, өзім мылтық алып, жоқ малдарды іздеп кете бардым. Осы жерде болады-ау деген талай жерді аралап шықтым. Із-түзі білінбейді. Бағана мен ауылдан мал іздеп шыққанда түс жаңа ғана ауған еді, енді кеш болып қалды.

Бұл кезде жаңбыр ашылғанымен қас қарайып кетті де, іздеуге еш мүмкіндік болмай, ауылға қайттым. Атым да, өзім де әбден қалжырадым.

Үйге келген соң, бойым мұздап, күн ұзын су өткен денем қалтырай бастады. Сүйтіп тамақ ішпей жатып қалып едім, бір кезде іттің үрген даусы естілді. Далаға шықсам, соңында еріткен малдары бар ақ теке келе жатыр. Қуанышым қойныма сыймай шөре-шөре деп айқайлап жіберіппін. Менің даусымды естіп ақ теке де маңырап қоя берді. Ертіп келген малдарын санап едім, түгел.

Міне, содан бастап бұл маған көмекші болып келеді. Қыстың кейбір тұманды, бұлыңғыр күндерінде малдың ақ теке жүрген жағы бөлініп кетер деп алаңдай қоймаймын. Әлдеқалай бөліне қалса, ақ теке салып отырып бәрін ауылға ертіп келеді. Осындай есті малды қалайша жақсы көріп, көмекші демессің,— деді атам.

— Ата, ақ текенің қасқырмен айқасқанын айтыңызшы?— дедім мен бұрын талай естісем де Мараттың ал-

дында ақ текенің тағы да бір ерлігі айтылып қалуын ойлап.

— Ауылға қайтуға әзір ертеректеу екен, айтсам айтайын, — деді де, атам әңгімесін жалғастырып кетті.

— Былтыр көктемде, мал төлдеп жатқан кезде, анау шоқының іргесіне қондық деп, біздің батысымызға сала тұрған, өзге шоқылардан үлкен, басқа киген топыдай төңкеріліп жатқан биіктеу шоқыны көрсетті.

— Бір күні малды күндегі әдетімше өріске айдап кеттім. Ақ теке ауылда қалды. Теке қыстан ауырып шықты да, сонсоң жемдеп өріске жібермей қолда бағып отырғанбыз.

Мен малды айдап кеткен соң, теке ауылдың жанында жайылып жүре беріпті. Үйдегілер алдыңғы кезде ескере қоймайды да, біраздан кейін қараса, теке орнында жоқ. Жүгіріп қырқаның ар жақ астына түссе, ауылдан қашықтау тұрған төбенің жанында бір итпен ақ текенің арпалысып жүргенін көреді.

Текені іздеп келе жатқан үйдегі Жамал әжелерің екен, иттің қасқыр екенін тани кетіп, қолындағы құрықшасын көтере айқайлап, тұра жүгіреді.

Бұл кезде қасқыр айнала шабуыл жасап жүр екен. Қасқыр ұмтылғанда теке мүйізін тосып, тұра ұмтылады. Текеден жасқанған қасқыр батып айқаса алмай айнала ұмтылып, текені әлсіретуге айналған екен, таянып келіп қалған адамды көріп, тайқып жөнеле беріпті. Сөйтіп ақ теке өз батылдығымен өлімнен аман қалыпты, — деп, атам әңгімесін аяқтады.

Бұл кезде қалың топты соңынан ерткен кеменгер қолбасшыдай-ақ ауылға беттей жайылған малдың алдында қасқайып ақ теке кетіп бара жатты.

Бағанадан бері әңгімені қызыға тыңдап отырған Марат ақ текеден көз алмай, сүйсіне қарап қалыпты. Толықша келген домалақ ақ сарғыш бетінен аса бір ырзалықтың белгісі байқалады.

Жазғы демалыс кезі. Менің үшінші класс бітірген жылым. Бір топ үй жайлауда отырған. Ауылда біз қатарлы да, бізден ересектеу де балалар көп-ақ. Демалыс қызықты өтуде.

Бір күні бар балалар болып ауылдан әжептәуір қашықтағы Қарақоға шабындығына баруға ұйғардық. Ертең жүреміз деген түні бас қосып, жолға не алу керектігін, азанда қашан, қайда табысатынымызды тағы да пысықтап, үйді-үйге тарастық.

Күндегідей емес ұйқы да сергек. Таңертең мал өргізген ауылдың абыр-дабырынан оянып, сыртқа шықсам, көкжиектен қылтиып күн көтеріліп келеді. Көрші үйдегі Сапар да далада жүр екен, мені көріп:

— Сабыр тездет, — деді.

Ұйықтап жатқан кішкене інілерімнен басқа үйдегілер далада, малда жүр. Осы оңашаны пайдаланып қалмақ болып, асыға-үсіге тазалап қойған шыныға жаңа ұйыған жас қатықты толтыра құйып, жаңа қайнатқан жас ірімшіктен орамалға орап алып, жүгіріп мәрелі жерге келсем, баратындар жиналып-ақ қалыпты.

Азанда қаптай шыққан қоралы малмен қабаттаса бізде Қарақоғаға баратын үлкен жолға түсіп, шұбыра жөнелдік.

Қарақоға деген ұшы-қиырсыз жатқан бір кең алқап. Қыста соны түгел су басып кетіп, телегей-теңіз болып жатады. Жаз шыға тартылып, шабындыққа айналады.

Осы маңдағы үш колхоз шөпті осыдан шабады. Жайылған су тартылғанда кейбір ойпат жерлердің, өзектердің, көл орындарының суы жаз ортасы ауғанша қалып қояды. Көк шығысымен қорықшы қойылып, анда-санда құс аулаған, балық іздегендерден басқа мал да, жан да баспайтын бұл өлкені тек қана қалың құстар мен қара судағы балықтар ғана мекен етеді. Біздің бүгінгі келе жатқан мақсатымыз да суға шомылу, балапан ұстап, балық аулау.

Біраздан бері мал тұяғы тимей жаңбыр суымен тапталып, қатқақтау боп қалған жол торабымен гуілдесіп келеміз. Ара-тұра жарысып та аламыз.

Күн қыза сәске кезінде Қарақоғаға келіп құладық. Енді жолды тастап, түнгі шығы әлі кебе қоймаған қалың көкті жапыра із тастай, көлге қарай тарттық. Киіздей тұтасқан ажырық пен бидай ығы аралас кең алқаптың сонау шеті көкжиекпен ұштаса, сағымдана толқып жатыр. Күн қызуын әлі бойына дарыта қоймаған сазды жерден салқын самал еседі. Тек масасы түскір тоназыған дененді қайта-қайта шымшылап, мазалай береді.

Әне жерден де, мына жерден де пыр-пыр ұшқан бөдене мен суылдап үрке қашқан құрларды қызықтай отырып, көлге де келіп қалыппыз.

Көл үстінде жыртылып-айрылған, азан-қазан құс даусы. Осыншама шудың басым жағы көл жағалай айнала ұшқан қызғыш құспен балшықшының үлесі сияқты.

Судың сонау бір орта кезінде балапандарымен бір топ қоңыр қаздар көрінеді. Арғы жиекте біраз шүрегей үйректер алаңсыз жүзіп жүр. Балық қапқан қармақтың қалтқысындай суға лып-лып сүнгіген қасқалдақтар біз тұрған жағалаудан әрі қарай жылысын барады. Құстардың су бетіндегісінен гөрі жиекте отырғандары мен көл үстінде ұшып жүргендері көп.

Біз жағада отырып, тамақтануға кірістік. Бір кезде кенеттен:

— Ана көрінетін мал ма? Жападан-жалғыз қалай тұр? — деді ішіміздегі ересегіміз Сапар. Көлдің шығыс жағалауына қарай қолын сермеп.

— Кәне, — деп шу ете қалдық оның нұсқаған жағына мойын бұрып. Шынында үлкен арнаның көлге құятын сағасында бір нәрсе қараяды. Жайылып жүрген мал ма десек бір орнынан қозғалмайды. Өліп қалған ба, немене, деп таяна түстік. Келсек, жиектегі батпаққа төрт аяқтап, бауырына дейін кірген қара ала өгіз тұр. Мидан шықпақ болып жұлқына-жұлқына әбден шаршаған болуы керек, қыбыр етуге шамасы жоқ. Екі бүйірінен дем алып, ырсыр етеді.

Ойда жоқта кездескен мына көрініске аңтарылып, абыржып қалдық. Не істейміз дегендей, ішіміздегі ересегіміз Сапарға қараймыз жәудіреп.

— Тұмсығынан өткізген жібі бар екен. Дәу де болса арбаға жегіліп жүрген өгіз болар, — дедім мен.

— Иә, түнде байлаудан босанып, жайылып, осы жаққа кетіп қалған. Шөлдеген соң, су ішемін деп келіп батпаққа ұрынған, — деді балалардың бірі мені қоштап.

Осындай әр түрлі жорамал айтып, енді бәріміз жабылып өгізді шығарып алу қамына кірістік.

— Мүйізінен байлап тартатын арқан керек. Онсыз болмайды, — деді Сапар өгізге тақай берген біздерге.

— Оны қайдан аламыз?

— Өзіміз жасаймыз.

— Қалай?

— Оп-оңай, бар көйлекті жинап алып, жіпше ширатып есеміз.

Ұсыныс бәрімізге ұнап кетті. Жаппай шешініп жатырмыз. Осы кезде:

— Мен көйлегімді бермеймін. Батпаққа былғанып,

жыртылып қалады, — деді Еспен. Еспеннің әрдайым сондай бір кінәарлығы бар.

— Бермесек бермей-ақ қой, сенсіз де бірдеме жасармыз. Ал өзің бізден аулақ жүр, — деді оған Сапар.

Еспен жағада состнып жалғыз қалды.

Арқан әзір болған соң, шешініп тастап белшемізден балшыққа кіріп, мүйізге жабыстық. Жан-жағынан сүйемелдеп, айқайлап кеп тартамыз. Бірақ онымызға өгіз қозғалатын емес. Қайта-қайта үзіліп, біресе байлауы шешіліп, «арқанның» да еш септігі болмады. Әбден дінкеледік. Енді өгізді тастап, жағаға шықтық. Біреуімізге жылдам ауылға жетіп хабар беруден басқа жол қалмады.

Ауылға Сапар кетті. Оны қашан қарасы үзілгенше көзбен ұзатып сап, біз қалдық. Серуен ойдан шығып кетті. Бәріміздің де көңілімізде қара ала өгіздің қамы.

Бұл кезде түс ауып кеткен. Жағдай бағанағыдай емес. Шаршап, қарын ашып, мәніс кетіп қалды. Алып келген жол азықты келген бетте соғып алғанбыз. Онан қалған аздаған құрт пен ірімшік бөліске түскен соң жұмырға жұғын да болған жоқ. Алаңдап ауыл жаққа қарай береміз. Оның үстіне, менің мына бір көйлегім де есімнен кетпей отыр. Жаңа өгізді шығарамыз деп қалың тартқыласта жүргенде қысымға шыдамай екі жеңі бірдей жұлынып кетіпті. Кеше ғана ақ сұрыптан тігіп берген су жаңа көйлегіме өзімнің де ептеп ішім ауырады, бәрінен де қиыны, апам не дер екен деген ой мазаны кетіруде.

Балалардың бәрі жағада күнге қыздырынып қисайып-қисайып жатыр. Хабаршылар кеткелі біраз болса да, ауыл жақтан ешкім көрінбейді.

— Елдің бәрі жұмыста, мүмкін жинала алмай жатқан болар, — деді балалардың бірі.

— Жұмыс аяғына қараса, біз бүгін осы жерде түне-

дік қой, — дейді басын көтеріп алған Еспен әлденеге наразы пішінмен.

— Асықсаң қайта бер. Сені кім ұстап отыр, — деп дүрсе қоя берді балалар, оның сөзін жақтырмай. Өзінің қате кеткенін түсінгендей Еспен де қайтып дау көтере қоймады. Тағы да тыныштық. Әркім өзімен-өзі. Бір кезде көлге түсіп жүргендердің бірі:

— Келе жатыр, — деп, қуана айқай салды. Бәрімізде атып-атып тұрдық. Алда төрт-бес салт аттылы, оның артында жолдың шаңын бұрқырата қос ат жеккен арба келеді.

— Ура! — дедік бәріміз, даланы басымызға көтере. Әп-сәтте олар да жетіп келді. Жан-жақтан қаумалап, өгізді суырып алдық батпақтан. Әлсіреп қалған жануар өз аяғынан жүре алатын емес. Тәлтіректеп құлай берген соң, үстіне қалың етіп шөп төсеген арбаға көтеріп салып, ауыл қайдасың деп тартып бердік.

Шаруа тынды. Көңіл көтеріңкі. Арбаның соңынан ширақ аяндап келеміз. Бірақ менің үстімде көйлегім жоқ. Кешкі салқынға ұрынған соң тіс-тіске тиіп, дірдектей бастадым. Жалаңаш денеге қырылғырдың шыбын-шіркейі өші бардай жабылады. Қашан Қарақоғаның шалғынынан шыққанша екі қолда дамыл болмады.

Шығыстан қызыл шеңберлене ай жаңа туып келеді. Жақыннан еміс-еміс естілетін жылқы пысқырығы ауылға таянғанымызды аңғартып тұрғандай. Міне, түрілген іргеден үйде жанған шам оттары да көріне бастады.

Ауыл шетіне келген соң, әрқайсымыз үйді-үйге бұрылды. Мен Сапардікіне бара салғым кеп бір ойланып тұрдым да: «Қой болмас, іздеп әуре болар», — деп, үйге қарай аяндадым. Жыртылған жейде қолымда, аяқты қорқақтай басып келемін. Апам ұрса қоймас деп те ойлап қоямын. Білмеймін ұрса ма, ұрыспай ма?

Көктем. Мал төлдеп жатқан кез. Даланың ең бір қызықты шағы бұл. Мұндай кезде біздің, балалардың, «Қоянбай» бауырында отырған қойлы ауылдарға баруға жанымыз құмар. Жақында біздің Түсіп атайдың отары көктеуге көшіп келгелі бері мен мектепке сол жақтан қатынасып жүргенмін. Ертең демалыс болған соң өзіммен бірге үшінші класта оқитын Маратты ертіп бармақ болдым.

Екеуіміз де түстен кейін оқитынбыз. Сабақтан шығысымен үйге бет алдық. Қойлы ауыл мектептен едәуір жер. Екі араны түстіктен теріскейге қарай созыла, шөккен нардай боп жатқан жусанды үлкен төбе бөліп жатын. Айналма болған соң, жолмен жүрмей төтселей тарттық.

Соқпақсыз жердің раңы қалың болып жетілген. Дала көк торғын. Алыстағы көлден талып естілетін құс шуы тынық ауада бейне бір сырнай даусындай сызылады. Төбеде бозторғай шырылдап, маңайдың бәрін әнменен тербелтіп тұрғандай. Бұл кезде екіндіге құлағанымен көктемнің жылы лепті сары шуақ күні қызуы қайта қоймай шекенді қыздырады. Көк бұйра түгі құлпыра түскен көктемгі дала көркіне, қызыға, құмарта қарайсын. Мұндай кезде көңіл қандай көтеріңкі.

Алысып-алысып жата кетіп аунаймыз.

Бұл маңның жабайы жуасы қандай бітік болады десеңші. Әрі ірі келеді. Көк иісі аңқыған ашқылтым дәмі

жесең аузыңды үйіріп тұрады. Буда-будасымен құшырлана асайсың. Біз төбенің етегіне жетісімен жуа теруге кірісіп кеттік. Біраз қарбытып, қарқынды басқан соң:

— Сабыр кел, жатып демалайық, — деп ұсыныс жасады Марат.

Шалқамыздан жата-жата кеттік. Төбемізде төңкеріліп, сонау шеті созыла барып көкжиекпен көмкерілген көк аспан. Әр жердегі әредік-әредік ала шабыр бұлттар алып кеудесіне қадап алған ал қызыл гүл сияқты. Батысымыздағы биік шоқы түбінде жатып төбесіне көз жіберсең аспан мен жердің арасына тұтқан көк масаты түс киіз тәрізді.

— Мен күні бойы осы жерде жата беруге жалықпас едім, — дейді Марат.

— Мен де.

— Ертең атаңмен бірге қой жаюға барамыз ба? — дейді Марат маған қарай аударыла түсіп.

— Әрине.

Мен өткен аптада қойды көлге өзім суарып қайтқанымды әңгімелеп бердім.

— Ол жақтан көл алыс емес қой ә, — деді Марат. — Көкем жылқы бағып жүргенде біздің үй жаздай жағасында отырушы еді. Былтырдан бері науқастанып, орталыққа көшіп келгелі, ол жақты көргенім жоқ. Сондай сағынып жүрмін.

— Осы төбеден анық көрінеді. Жүр шығып қарайық; — дедім.

Екеуміз жарыса беткеймен өрмелей жөнелдік. Біз қырдың басына шыға келсек: Кешкі күн ұясына қонуға таяу, көкжиекке құлап барады, әр тұстан қарайып-қарайып шопан үйлері көрінеді; маңайларында бытыраған қалың мал; батысқа сала, ұшы-қиыры жоқ көкторғын даланың ортасында оймақтай болып «Жүзік» көлдің айдыны жарқырайды.

— Не деген әдемі! — деді Марат.

— Көп кешігіп қалыппыз, түн болмай ауылға жетіп алайық, — дедім.

Кеш болып қалғанын енді аңғарғандай Марат та:

— Кеттік, — деді асыға түсіп.

Біз ойға түсіп ауылға бет алғанда алдымыздан әлдене қараңдап, әрі қарай жүгіре жөнелді. Кенет қара көлеңкеде не екенін аңғара алмай:

— Аң ба, құс па? — деп таң болып таяна түстік. Жақындап келсек әп-әдемі көк қозы.

Бұлар кімдер, мен қайдамын, — дегендей бізге таңдана, үрке қарайды.

— О, бұл біздің атайдың қозысы. Ол кісі малын ылғида осы жаққа жаятын. «Сүтке тойған қозы ұйықтағыш келеді, енесіне де қарамай, жатып қала береді, аңғарып отырмасан», — дейтін атайдың өзі. Мұны қалайда ұстап алу керек, — дедім мен.

Бірақ жағдай біз ойлағандай болмай шықты. Қошақан оқырып, маңайлататын емес. Тақансаң қарғып түсіп мүлде теріске, бетінің ауған жағына қаша жөнеледі. Қайыра-қайыра әбден әуре-сарсаңға түстік. Ұстау жайына қалып, айрылып қалу қаупі туды. Соңынан ілесіп дедектеп келеміз. Қуа-қуа ауылдан да алыстап кеттік. Сумкамызды мана қозыға кезіккен жерде-ақ қалап-қалап қоя салған едік, онан да қара үзіп адасып қалдық.

Екеуміз екі қабырғадан қосылып отырып, өлдік-талдық дегенде қайырып, тоқтатып алдық-ау, әйтеуір. Қозы да тұра қалды, біз де отыра-отыра кеттік. Көпке дейін еңтігімізді басып, сөйлесе алмадық.

— Бұл ұстатпайды, тақалып керегі жоқ, — дедім мен.

— Енді қайтеміз, — деді Марат абыржып. Екеуміз де ойланып қалдық.

— Қолға, қалтаға көп етіп тас жинап алайық. Бетін ауыл жаққа бұрып алып, алыстан екі жағынаң атқылап

куып отыру керек. Артынан кейініректен айдап отырсаң теріс қарай қаша алмас.

— Ә, солай ету керек, — деді серігім келісе кетіп.

Бұдан басқа жолы да жоқ еді. Уақыт болса қас қарайып барады. Біріміз отыра тұрып, біріміз ауылға хабар беріп келудің реті келетін емес. Ол келгенше қай заман. Әрі қозы қашса жалғыз адамға ие бермей кетуі ықтимал. Тәуекел деп қуып кеп бердік. Қанжығаласып соңынан қалмай жүгіреміз де отырамыз. Әрі-бері бұрылса атқылап үркітіп қайырамыз. Сол жүгіріспен отырып ауыл қарасына да іліктік-ау. Келсек ел орнына отырыпты. Малың қоғамдап әлі үйге кірмеген Түсіп атай далада жүр. Бізді көріп:

— Бұл кімдер-ей?! Сабыржанбысың? Е, бұлардың не? — деді таяна түсіп.

Мен қысқаша ғана болған жайды айттым. .

— Бәрекелде, ой, рақмет! Міне, жігіттік, — деді атай аса разылықпен.— Жаңа ғана мына көрші шопан Сәт-қара бір қозысын жоқтап, бағанағы мал жайған жағына іздеп кетіп еді. Соныкі екен ғой.

— Мейлі, — дедік біз әбден шаршағаннан, үйге кіре жантая-жантая кетіп, — кімдікі болса оныкі болсын, аман-есен алып келдік-ау, әйтеуір.

ҚОҢЫР ЖОН

ПОВЕСТЬ

Жаз жауынсыз, құрғақ болып тұр. Шілденің шығар аузына таянса да аптаған ыстықтың беті әлі қайтар емес. Күн көтеріле-ақ қызулы көрігінен қуатты жалын шашқандай, көлеңкелі орман, көк шалғыннан кенде қалған мына сары даланы аңызақ жайлап алады. Талма түстің шағында айналадан жалпақ даланың ыстықтан алқынған демі дерлік құлазыңқы ызың үн естіліп тұрғандай болады. Сол ызыңнан кісінің құлағы шынылдап, басы айналар тәрізді. Таңғы алагеуімнен тұрып, шаруа қамымен ала тыныс, ала өкпе болып арпалысып жүрген жұрттың қыбыр-жыбыры да дәл осы мезгілде пышақпен кескендей сап тыйылады. Жан-жануар көлеңке сағалап солықтап кетеді.

Қазір де ауыл маңында қара-құра сиреп қалыпты. Көшеде кісі аяғы азайған. Шабындықтан тиеген жонышқасын маяға апарып салып қайтқан шөпшілердің машинасы жарыса ызғытып кеп үйді-үйдің арасына сүңгіп кетті. Гараждан жаңа шыққан топ кісі бірте-бірте шашырай түсіп самарқау аяндап барады. Қыр басынан ауыл жаққа көз салып, ине-жіптен жаңа шыққандай кіршіксіз ақ шайы кимешегінің мол өңірімен етегіне малынып тұрған ұзын бойлы қара сұр кемпір:

— Жаңағылардың ішінде Болатжанның машинасы да бар ма? — деп сұрады қасындағы немересінен.

— Бар. Алдымен озып келген папам ғой,— деді бала насаттана.

— Оны қайдан таныдың?

— Папамның машинасының кабинасы сарымен боялған.

— Садағаң кетейін, зердесі бар өзінің. Соны аңғарып жүргенін кара,— деді кемпір ризалықпен мейірлене.— Рэтжан, жүр қайтайық ендеше. Келін қымызды суға салып салқындатып қойды ма екен, әлде есінен шығып кетті ме? Шөлдеп келді ғой, күннің түрі мынау... жүре ғой. Атаң мен кіші әжеңнің қай жерде жатқанын ұмытпайсың ба енді?

— Ұмытпаймын. Білемін.

Ауылдың құбыласындағы қоңыр төбенің жалпақ жонында бырдай болып жатқан қорымнан шығып кемпір мен немересі еңістегі жолға келіп түсті. Қара жолдың май топырағын толарсақтан кешіп келеді. Төбеден күн шыжғырады. Жол жиегіндегі шағыр жусан, есек мия шаңға тұнып тұр.

Ырыстың өнімсіз аяңына ықтияр болмағандай немересі Рэт:

— Әже, тезірек жүрсейші,— деп тартқылайды. Осы шөлдеп келе ме деп қаттырақ жүріп еді сәлден кейін еңгігіп қалды.

— Әже, мен үйге жүгіріп бара берем, шөлдедім,— деді Рэт.

— Бара ғой, қалқам. Бұзауды көлеңкеге әкеп байласын деп айт. Су берсін.

— Мақұл.

— Құлыншағым, кішкентай бүлкілдеген түріңнен айналайын.— Ырыс жолдың шаңын аспанға көтеріп томпаңдай ала жөнелген жеті жасар немересінің соңынан сүйсіне қарап аяңдап келеді.

Екі ара едәуір жер. Жарым ортаға келген соң, жолдан бұрылып құлаған албардың орнында шоғайна болып қалған үйінді кесектің біріне отырып тыныс алды.

— Топырақтарың торқа болсын,— деді сонан соң іштей күбірлеп, қоңыр төбе жаққа қарап отырып. Біріне арнап айтты ма, бәріне бағыштады ма оны өзі де айырып бөлген жоқ.— Бұлар да өз алдына үлкен бір ауылдай болып жатыр ә, ой, дүние-ай! — Осы сәт көңілі кілт толқып кеткендей болды. Іші елжірегендей жұмсақ бір күйде күрсініп, кимешегінің ұшын көзіне апарды.

Бірыс біресе алдындағы ауылға, біресе құбыласындағы қорымға көз жүгіртіп көп отырды. Бойында оның бірін жатсынып, бөтенсіген күй болған жоқ. Мына ауылдың тіршілік-тұрмысына қазір қандай қанық болса, ал өткенге сәл ой жүгіртсе осы қорымда жатқандардың әрқайсысы сондай таныс болмысымен көз алдына келері сөзсіз. Осы жұртқа қай кезде қазық қағылып, алғашқы үйі қашан тұрғызылғанынан бастап мына думанды үлкен ауылдың бары мен жоғы, ауыры мен жеңілі өзіне етене таныс.

Қоныс аударып келіп, осы бір елсізге ірге тепкен елдің жігіт ағасы болған, көпке түскен ауыртпалықты қайыспай көтеріскен нелер абзал азаматтары — Ырыстың көз көрген қадірмен замандастары қазір осы қоңыр төбенің үстінде жатыр.

Байқасаң адам баласының өмірінің мәні тірлігінде таусылып бітпейтін, дамыл таптырмайтын іс қаракетінде сияқты. Ал өмір бойы құмырсақдай тырбанып өтетін осы мазасыз тіршілік алдағы ұрпақтың қамы, солар үшін жасалатын игілік тәрізді. Өз ісінің жемісін тастамай жинаптеріп арқалап ала жөнелген жан жоқ шығар. Бәрі де кейінгінің нәсібі болып қалады.

Көзі тірісінде байыздап отырып рақатын көрмеген ауыр бейнет, ащы терінің мәуесін қазіргі мына ұрпаққа сыйлаған өз қатарларының көбі бұл күнде анда жатыр. Олардың үлкені-кішісі, жақсысы мен жайсаны да бар. Бірақ қай-қайсы да адам баласына тиесілі әлгі абзал борышын өтеп кетті дерлік.

Осы сәт кемпірдің көңіліне көп елес оралды. Сана-сында өткен күндердің сағымы толқыды.

Ырыс жаратылысынан уайымшыл, күйреуік жан емес-ті. Алайда қартайған соң кісі босаң тарта ма, кейінгі кезде өткен-кеткенді жиі ойлайтынды шығарды. Қатарының азайып бара жатқаны жанына бататын болып жүр. Өз тұрғыласы қалмаса кәрі де жетімдей кәріп болады екен. Бұл да көңілшек тартты.

Міне, қазірде ойына қай-қайдағылар оралып, жаңа ғана барып, бас-басына дұға жасап қайтқан көппен қайта кездескендей болып отыр. Осылармен бірге ертегідей есте қалған нелер қызығы мен қиыны аралас күндерді бастан өткерген екен. Өткен күнде қабырға қайыстырар ауыр елестер де, небір қимас сәттер де аз емес.

Ырыс толқып отыр...

Қазіргі мына шаруасы шалқыған совхозға айналған ауылдың осы елсізге келіп қоныс тепкендегі алғашқы тұрғызған баспаналарының орны осы өзі отырған жұрт. Көлеңке болар көгергені, қараусыны жоқ жан баспаған ең далада, жусанды жазықта жер кепелер мен жатаған балшық үйлер бырдай болып бой көтерген сол бір жаз, сол жаз бойы осы далада ұя салған қарлығаштай тыным таппаған, аш-жалаңаш болса да салы суға кетпей, жаңа арман, жаңа өмірге талпынып, ойын күлкісін қайта тапқан жансебіл, еңбекқор жандар көз алдына келді. «Ауыр жылдар еді ғой. Ой, қиын-ақ болды-ау».

Малдан басқа тіршілігі жоқ, соның әуенімен көшіп-қонып, шұбап жүрген елдің қыс құмға құлатып, жаз Арқаға айдап жүрген алдындағы қара-құрадан басқа күнелтісі шамалы-тын. Қиіктей босып жүрген кезбе жұрттың ірге тепкен тұрақты қонысы, тиянақ етер өзге шаруа жайы жоқ екенімен ісі болмапты-ау. Ел ғасырлардан бергі сүйегіне сіңіп кеткен бейнетті тіршілікке әбден көндігіп алған. Тұрмыстың онан басқа түрін іздеп көрген емес. Осы самарқаулықтың тақсіретін талай тартса да

онан сабак алып, айналага көз жүгіртіп, жай-күйіне өзгеше зер салып қарауды ойламай, күн көрістің үйреніскен осы арнасымен тарта берген. Алайда жадағайлықтың құсырына тағы кезікпей қалмады.

Бейқам жұрт жүнін киім, етін тамақ етіп, жан сақтап келген төрт түлік мал біткенді қырына алған қыстың үстемелей соққан ақ боранына беріп, кемесі суға кетіп, салт бастары сопып елсіз жағаға малтып шыққан жолаушыдай сенделіп қалды. Тіске басар талғажудан жұрдай болған көпке аштықпен бірге сүзек араласты. Кей ауылдар отырған-отырған жұрттарында жусап қалды. Енді кенеуі кеткен көшпелі елдің күйін көтеру үшін тұрмысына соны леп әкелетін берекелі әрекетке қам жасалды. Көпшілік егін егіп, мал өсіре алатын, отырықшы жұрт болатын қоныс іздеп Қаратауға қарай жосыды. Жаяу-жалпылы, жүдеу жұртты алдынан кіремен ас-ауқат тасып, асырап, ілде-алдамен осы далаға жеткізген еді. Келе ауыл-ауыл колхозға бірігіп, бәрі жаңа аудан болып құрылудың қамын жасады. Жан біткен жаңа қоныс салуға жаппай кірісті. Бұл сол қырғын қыстың көктемінде еді. Зеркұл марқұм:

— Жеңеше, ел Қаратауға қарай көшетін көрінеді. Біз қайтеміз. Жер аяғы кеңіді, жаратқан жалғыз лайығы осы деген шығар, басымызды шағындап қол-аяқты жеңілдетті,— деп жүдеу жүзі мұңға толып, жас үйірілген жанарымен бұған қинала қарады. Айтарын аяқтамай толқыған көңілдің әсерінен бе, іркіліп қалды.

Уылжыған, қызыл шырайлы жүзді, дөнгеленген бота көз, қарақаттай мөлдіреген жанарынан ұяндық пен жылылық есіп тұратын, жүріс-тұрысы майда, жинақы, би-паз Зеркұлдің мына кісі танымастай өзгерген сынық жүзін көргенде Ырыс аяп кетті. «Қайғыдан мүжіліп, шөгіп кетіпті-ау, жазған»,— деп мүсіркеді. «Қол-аяғымызды жеңілдетті ғой»,— дейді байғұс, күйгеннен айтқан сөзі де, қайтсін енді. Тете өскен бір ұл, бір қызын осы айдың

ішінде бірінен соң бірін оң жаққа салып, сопа басы қалды. Қолғанатқа жарап қалған қос құлынының қайғысы қатты батып кетті. Енді қарақан басын қалай қақпай-ларын білмей дал болуда екенін сезді Ырыс.

— Не айтпақ едің, Зеркүл, қандай ойың бар?— деді.

— Женеше-ай, не ой бар дейсің менде? Сандалған күй ғой. Қандай ақылың бар беретін? Қай жаққа бет аламыз? Қалай жүрсек те бір Мәліктен басқа жүгіміз жеңілдеді ғой.

Ырыстың зерек көңілі Зеркүлдің неге толқып отырғанын енді аңғарғандай. Екеуі бір елдің қызы болатын. Төркін жұрты кейінде, қонысы шалғай. Зеркүл солай бет аламыз ба, әлде осы көппен бірге кете береміз бе дегенді мегзеп отыр. Өз шешімін айтпай мұның көңлін байқағалы отыр.

— Зеркүл шырағым, бұйрықты іске дауа бар ма, пешенеге осылай жазылған да. Мен не айтам, кімге ақыл бере алам? Енді бұл үйде нені күзетіп, неге қарап отырам деген ойың болса, кім оны теріс дей алады. Өзің білесің де. Басың жас, менің еш өкпем жоқ, ешкім де саған кінә қоймас. Ал мен тәуекелге бел будым. Осы елдің ортасына қаршадайымнан келіп едім, онан шығып қайда барамын? Қолымда мына бір жаман тағы бар. Осы ауылдың жұрағаты ғой бұл да. Біреуге көз түрткі етпейін, ел жұртының ортасында болсын. Ал өз көңілінде не бар? Жасырма, жасқанба, айт.

— Женеше, ендігі тіршілігіміз не болады деп ақыл салғаным ғой. Менде басқа бөтен ой болған жоқ. «Келіннің бетін кім ашса сол ыстық» емес пе. Тайынан келіп қосылған үйірін жылқы да жатсынбайды. Алғашқы атаған босағам, келген ауылым, оны тастап кету маған да қиын болатын. Кішкентайымнан қолында өстім. Сыртқа қақпай, сіңліңдей көріп, бас-көз болдың. Мынау қиын-қыстау жалғыз қалған шағымда жан ашыр жақыным да, арқа сүйер ақылшым да өзің деп шырғалап отырмын.

Маңдайға жазғанын көремін де, қасыңызда бірге қалсам деймін. Бір-бірімізге сеп, сүйеу болармыз. Тағдырдың салғаны шығар. Уайымдай бергеннен ештеңе өнбес, елге ілесіп тірлік етеміз де,— деді Зеркүл, әрі өзіне, әрі бұған басу айтқандай, осыған өзі белін бекем бұған сыңаймен.

* * *

Көшкен ел Қаратаудың етегіне жазға қарай ілікті. Іркіс-тіркіс созыла жеткен олар таудың теріскейіндегі шөлейт далаға келген келгенінше қостары мен жаппаларын жамырай тігіп жатты. Көп адам жүк артып жүрер көліктен ада болған соң, киізін кір шалмаған нелер алты қанат ақ үйлерін тігулі күйінде тастап қос арқалап келген. Әзірге баспанасы сол болмақ. Кешікпей осы төңіректен жаппай қоныс салып, мына жұрт колхоз-колхозға ұйымдаспақ. Қазір-ақ бұл іс қызу қолға алынған. Алдымен қыс түспей жылы жайға кіріп алу — елдің бәрінің қамы сол. Жоғарыдан қос-қосынан өкілдер келіп, қайта-қайта жиналыс құрады, ауыл басшыларын сайлайды. Ру-руымен көшіп келген жұртты колхоз-колхозға бөледі. Мұның ауылын енді «Жаңажол» колхозы деп атайтын болды.

Осы күндердің бірінде темір жол бойындағы станциядан колхозшыларға киім-тамақ, құрылысқа керек құрал-жабдық әкелуге керуен жүретін болды. Керуен баратын станцияға тақау үлкен қалада Ырыстың сіңлісі тұратын. Естуінше сіңлісінің күйеуі мұғалімдік қызметте, өзі тігінші болып істейді. Жүрейін деп тұрған адамдармен бірге барып қайтсам деп аңсары ауды.

— Қайтарымда өздері әкеліп салар. Мына дайын керуенмен жетіп қалайын. Бізге не ақыл, жәрдемі болар екен. Көптен көріспеген еді, іздеп барып, жай-күйін біліп, маңдайынан бір иіскеп қайту парызым да ғой,— деп ақыл салып еді, бұл ойын Зеркүл теріс көрмеді.

— Барып қайтыңыз.

— Ел орналасып, жайласқан соң келерсіз. Алда-жалда осында қолымда қал десе хабар айтарсыз. Бұйырса бір жерде болайық,— деді.

Керуен күні-түні тынбай жүріп отырып керекті станцияға төртінші күні келіп жетті. Олар осы жерден жүгін тиеп алып, тоқтамай қайта жүріп кететін болды. Қалаға дейін түстік жер екен. Поезд деген ағылып жатыр. Ырыс мұнда көп қарайламай жеті жасар ұлын жетектеп, соның біріне түсті.

Іздеп келе жатқан жақындарының әйтеуір осы қалада көрінеді деген сырт хабары болмаса, қайда істеп, қайда тұратынын білмейді. Адрес атаулыдан бейхабар. Сұрай-сұрай табармын деген үміт бар.

Қалаға күн еңкейе ілікті. Ағылған халықтың сүреніне ілесіп отырып орталықтағы базардан келіп шықты. Аумағы шағын ауылдың қотанындай базар алаңы ығыжығы сапырылысқан адам. Көп аяқтан көтерілген шаң-тозаңнан базар үстінің аспаны ақ шулан тартып көрінеді. Іші қапырық, қайтар күннің ыстығы күйдіріп тұр. Алаң төңірегіндегі ретсіз бей-берекет салынған, ескі үй жайлар да көрер көзге көңілсіз, оңған дәкедей сұрғылттанып кеткен. Ал өзінде бас-аяғы жинақы қала адамынан гөрі жан-жақтан жиналған; жүдеу өнді жүргіншілер көп сияқты. Жұрттың у-шуы, абыр-сабыр жүрісі кісі елігіп қоян-қолтық араласып кететіндей арқа-жарқа емес. Бұрын көрмеген базар тіршілігі Ырысқа түсініксіз терең иірім тәрізді әсер етті. Осы иірімге малтығалы бара жатқандай базарға ол тосырқай, өгейсіне кірді.

Көріп-біліп алайын дегендей асықпай аяндап базарды түгел аралап шықты. Мың сан адамның бірінің мұнда шаруасы болған жоқ. Біреуі сен кімсің, қайдан жүрсің деген жоқ. Мына құжынаған көптің ішінде айдалада жалғыз жүргендей елегізіп келеді.

Базардағы жемісті, неше түрлі тәтті тағамдарды көрген соң, кішкентай Мәлік қыңқылдай бастады. Бала неме әрқайсысына көзін сатып тамағы бар жерді айнал-соқтай береді. Тартыншақтап жүрмейді. Баласының қарны ашқанын сезді. Өзінің де өзегі талып тұр. Жағалап жүріп кіре беріске таяу жерде самса сатып отырған өзбек келіншегінің қасына келді. Баласына самса әперіп, өзі жол қалтасынан талқан алып суға шылап жеді. Жүрек жалғап, аздап тынығып жан шақырған соң, кеш болып қалғаны есіне түсті. Барар жерін түнде іздей алмайды. Ертең танертең сұрау салғаны жөн. Енді кешке қайда түнерін білмей дағдарды. Сонан соң санасында әлдеқандай үміт оты жылт еткендей болып, орнынан тұрды. Өзбек келіншекке қарай жүрді.

— Шырағым, рақым ет, мен бір жөн сұрайын деп едім,— деді.

— Иә, айтыңыз!

— Рақымәлі деген мұғалімді білмейсің бе?

— Жоқ, естіген кісім емес. Ол кім еді?

Ырыс оның осы қалада тұратын туысы екенін, іздеп келгенін, қалай табарын білмей отырғанын айтты.

— Ой, тұрғын жайын білмеген соң бұл қаладан қалай іздейсің, табу қиын ғой. Мұғалім дейсіз бе?

— Иә, мұғалім болып істейді деген.

— Онда мектептерден барып сұрастырып көрген жөн. Сол жерден білетіндер кездесер.

— Мектебі қайда болатын еді?

Келіншек қаладағы мектептердің қай жерлерде екенін ежіктеп әбден түсіндірді. Оның санасына бірі жетіп, бірі жетпей жатса да түсінген сынай танытты. «Мектеп дегені қарқарадай үй емес пе, сұрай-сұрай табармын»,— деп тұр.

— Өзіңнің үйің қайда, осы маңда тұрасыңдар ма?— Сөзі жылы болған соң бүгінше үйіңе қонып шығайық,— деп өтінбек еді.

— Біз қаланың сыртында алыста тұрамыз,— деді келіншек.— Қазір күйеуім келіп алып кетеді, ертесімен әкеліп тастайды. Шетте тұрамыз.

— Кеш түсіп қалды. Қайда барарымды білмей тұрмын. Далада қалуға бұрын көрмеген жер, жүрегім дауаламайды Бұл манда қайда түнеп шығуға болады?

— Қайдам, білмедім,— келіншек басын шайқады.— Жатын орын қиын. Кешке қарай қалада ешкім бөтен кісіні үйіне кіргізбейді. Әр түрлі адамдар бар, сенбейді.

— Енді қайттім?

— Қазір қалаға келушілер көп, осындай жатын орын таппағандардың көбі базардың айналасында түнеп жүр. Ішінде әйел де, еркек те бар. Кейбіреулер семьясымен. Солардың қасына қонып шығарсыз.

Келіншектен әлгі айтқан түнемелі жайдың жөнін сұрап алып, жарық барында соған келді. Бұл базардың ішіндегі ескі, үлкен, қазір несіз қалған, керуен сарайы екен. Алдындағы бастырманың асты мен зәңкиген кең залында толған кісі көрінеді. Көп адамның іші ғой, ешкім тимес, бір түн қонып шығармын деп өзін-өзі жұбатып қояды. Қарта ойнап гүжілдесіп отырған саяқ топтан айналып өтіп, екі-үш мосқалдау кісінің қатарына келіп орналасты.

Түнімен ұйықтаған жоқ. Көңілі ілік-жарма болып, шым-шытырық ойлар мазалай берді. Бауырына тығылып, бұйыға пысылдаған ұлын құшақтаған күйі көз ілмей шықты. Ертелей тұрып қалаға кетті. Екі күн табанынан таусылып мектеп атаулыны адақтап шықты. Ешкім хабарын білмеді.

Ағарту мекемесінен сұраңыз, бұл қалада істеген мұғалім болса солар білуге тиісті деген соң біреулер, үшінші күні оны іздеді. Облыстық ағарту бөлімінен естіді ақыры. Күйеу баласы бұрын мұнда тұрған, қазір алыс ауданға қызметке ауысып кетіпті. Үйін де көшіріп әкеткен.

«Бұл бір әурешілік болды. Кездесуді тәңірім жазбаған екен. Қой енді есім барда елімді табайын»,— деп қайтудың қамын ойлады.

Базарда босып жүрген ел көп. Талайы кешке қарай соның төңірегіне түней салады. Бұл да келгелі бері солармен бірге. Күндіз сіңлісінің үйін іздеп қаланы кезіп-кезіп келіп, қоналқаға керуен сарайының маңындағы жұртқа қосылады. Түн баласына елегізіп ұйықтай алмайды. Көбіне күндіз бір мезгіл мызғып алатын. Бұл жолы да табанынан таусылып шаршап, енді елге қалай жетудің уайымымен қажып, күйзеліп кеп, самса сататын келіншектен жүрек жалғар бір нәрсе алып жеген соң, керуен сарайдың көлеңкесіне қисайып, сәл сәтке дамылдаған. Көзі ілініп кетіпті. Ояна келсе қасында баласы жоқ. Осы төңіректің бірінде ойнап жүрген шығар деп, әрлі-берлі қарап еді көрінбеді. «Тамақ іздеп сонда кетті ме»,— деп самса сататын келіншекке барған:

— Ойбүй сорлы, сорлап қалдың-ау. Балаңды панасыз балаларды жинап жүрген арбаның үстінен көрдім жаңа біразда. Япырай, сенің балаң емес пе екен деп едім. Тап соның өзі болды,— деді келіншек.

— Ойбай, не дейді, қайда, қалай қарай кетті? — деді есі шыққан бұл.

Келіншектің басқа не айтқанын ұққан жоқ, «міне мынамен» деп базардың алдынан күн батысқа қарай кетіп жатқан тастақ жолды сілтегенін ғана біледі. Өкпесін қолына алып жүгіре жөнелді. Қайда, неге бара жатқанына ой жіберіп, ақылға салатын халде емес. Сәлден кейін алдыңғы жақтан бір ат арбаның нобайы көрінді. Солай қарай жан ұшыра ұмтылды. Етек-жеңі жалп-жалп етіп безіп келеді. Үрейден бе, қатты қапылыстан ба қарасуға түсті. Жас шылаған жанарына ащы тер құйылып көз алды бұлдырап, басы айналды. Бұл таяп келгенде арба-кеш еркек: «Бұл кім, неғылған адам?» — дегендей атының басын тартты. Қимешегінің екі самайынан бұрқы-

рай шыққан шашы тершіген жүзіне айғыз-айғыз жабысып елбе-делбе болып ентігіп тұрған әйелге секемдене, үрке қарады. Оның бұл көзқарасын байыптай қойған Ырыс жоқ. Қеле арбаның жақтауына сүйене берді.

— Балалар мінгізген арба көзіңізге түскен жоқ па?— дегенді аптығып әзер айтты. Табан астында кезіккен мына әбігерден осы кісі құтқаратындай көріп, қайырым күткен жалынышты жанармен жасқаншақтай қарады. Арбакеш «жоқ» дегендей басын шайқады. Самарқау қалпы мұның бас-аяғына тағы да біраз көз жүгіртіп алып әрі бұрылды. Жоны астаудай, жұп-жұмыр, семіздіктен түгі жылт-жылт еткен, төрт тағанына тостағандай-тостағандай нәл қаққан жуан торы атты сауырына шып еткізіп:

— Шуу! — деп қалды.

«Мына кісіден де айырылып қаламын ба, онан соң кімді іздеймін, кім қол ұшын береді»,— деген уайыммен жақтаудың кенересінен ұстаған күйі қосыла ілесіп қалмай:

— Көпжасағыр, мейірбан болыңыз. Қайырым ете көріңіз. Баламды жоғалтып алдым. Көмектесе көріңіз,— деп шыр-шыр етті.

Арбакеш лықсып қозғала берген атының басын қайта тежеп, сәл кідіре түсті де:

— Сізге не керек? Менде не шаруаң бар? — деді.

— Ағатай,— деді өзі құралпы кісіге абдырап аптыққан күйі оның жас шамасымен де жұмысы болмай. Соған соң болған жайды асыға-үсіге баяндап берді.

— Маған не істе дейсіз? Мен оларды көргенім жоқ. Кім екенін білмеймін. Өз шаруаммен жүрген адаммын. Ізде, сұрастыр. Жарайды, жұмысым бар, жолымнан бөгеменіз.

Ырыс тап кеудесінен итеріп жібергендей состиып, аңтарылып тұрып қалды. Қайтып тіл ката алмады. «Япыр-ай, бірінің басына іс түскенде пенденің пендеге

қаралығы, мүсіркеуі болмаушы ма еді. Не деген қату жан еді»,— деп көзінен ыстық жас ыршып кетті. Көңілі құлазып қоя берді. Сол сәтте таяу маңдағы көшенің қиылысынан үстінде адамдары бар жайдақ арба қылаң етіп, бұрылып кетті. Көзі шалып қалған Ырыс екі өкпесін қолына алып қуа жөнелді. Өліп-талып жетіп еді іздегені олар болып шықпады. Сонан далбасалап безе берді. Не көп ол кезде, қалада арба көп, бір көшеден соң бір көшеде көрінген арба біткенге жүгіре-жүгіре ақыры талып жығылды.

Іші бір жамандықты сезіп езіліп күйіп жанды. «Енді қайттым, енді қайда барамын? Тірідей айырылғаным ба шынымен»,— деп шарасыздықтан аһылап-үһілеп, аласұрып шықты түнімен. Ертеңіне кезіккен жөн-жоба білетін біреулер:

— Қалада Балпықтың сарайы дейтін жайда балалар үйі бар. Соған барыңыз, бір хабарын сонан аласыз,— деп жол сілтеді.

Баласын мұнан да кездестіре алмады.

— Көшеден жиналған біраз панасыздарды кеше кешкісін басқа қаладағы балалар үйіне жөнелтіп жібердік. Бұл жерде болмаса сонда кеткені,— деді тәрбиеші әйелдер.

Оң мен түстей бір күйде сенделіп қалды. Барар жер, басар тауы таусылып лажы құрыған соң, далбасалап айналып келіп баяғы келіншекке мұңын шағады. Келіншек мұның аз күнде шөлмектей болып жүдеп, қарайып кеткен түрін көріп аяп:

— Сен енді уайымдай берме,— деді бүйте берсең қайғы жеп қояды өзінді. Онан да басыңның амандығын ойла, баланың өмірін тіле. Ол өлген адам емес қой. Бағып-қағамыз, оқытамыз, тәрбиелейміз деп алып кетті ғой. Адам етіп шығарады оны. Көресің әлі мынандай деген қызметкер азамат болып өседі ол. Бұйырса кездесерсіңдер, табысарсыңдар. Сен бұл ебіл-себіл теңселісті

кой. Есінді жый. Ақылға кел. Еліңе қайт. Адам тәңірден бала сұрағанда аман-есен жүрсе, қарайып артымда қалса деп тілемей ме. Сенде балаңның келешегін тіле... Есің бар адам тәріздісің. Ойлан. Солай ет,— деп ақыл айтып ұзақ әңгімелесті.

«Жақсы сөз жанға азық» деген келіншектің жылы-жылы сөзі мұның көңілін жібітті. Үміт сәулесін ұялатты. «Үкімет өлтірмес, асыраймыз деп алды ғой, бұйырған бала болса қайтып көрермін бүйтіп сенделіп жүре бергенде не істеймін, босқа қаңғырып»...— деген тоқтамға келді. Өмірі көрмеген мына үлкен қаланың тұрмыс күйі бұған жат қорқынышты. Сендей соғылысқан жұрттың у-шуынан басы айналып, төңірегіндегілердің әр ісіне сезіктене, секемдене қарайды. Аз күннің ішінде үрей мен жалғыздықтан безер болды. Есіл-дерті ауылы болып жаны тынбады. «Мына даңғазаға қайдан келіп кірдім, енді қалай жөн тауып шығамын. Елге қалай жетемін?» — деген мазасыз ой жоғалған баланың қайғысын да ұмыттырып жіберді.

Жалғыз кете берейін десе жол тауып жүре алатын емес, әрі жан шіркін тәтті. қорқады. Екі арада екі жүз шақырым елсіз дала бар. Қолындағы алтын жүзік, күміс білезік тәрізді біраз асыл бұйымдарын жанын шүберекке түйгендей тығынып жүріп, айырбастап, әрекеттеп, жолда талшық етуге жарайтындай жетім қоржын асауқат жинап алған. Түйіншегін қолтығына жасырып жол аңдуға шықты. Елге қарай жүретін жолаушы, серік табылып қалама деп таңның атысы, күннің батысы үлкен жолдың бойында болады.

Қаланың күн батысындағы шыға беріс көшеде ауылдарға жөнелтетін темір-терсек, ағаш жиналған үлкен баз тұратын. Баздың кең ауласында жолаушылар үшін түнемел үй бар. Жан-жаққа жүретін жүргіншілер көбіне осы жерде тоқайласатын. Түнемел үй мен баздың қарауылы бір адам. Жасы алпыстың үстіне шығып қалған сақал-

шашы аппақ кудай, шегір көзі қуақы, сөзшен татар шал, қарап отырған кісіге әңгіме керек, баздың төңірегіне келген адамды сөзге тартып бет алысын, шаруасын, аты-жөнін қалдырмай сұрастырып, жолаушының жайын білген соң, көбіне жөн сілтеп, жол-жоба айтып, камын жел, тірлігін бірге реттесіп отыруға пейілді-ақ.

Өзіне серік іздеген Ырыс та осы баздың төңірегін торида. Жүргінші біткеннен жөн сұрайды.

— Шырағым, кім боласың, қайда бармақ едің? — деді шал, Ырыс мұнда алғаш келген күні. Оның таңертеңнен бері дамыл таппай әрлі-берлі өткендерге зыр жүгіріп, бірге жүретін ешкімді кездестірмей, кеш таянған соң, енді қайда барарын білмей көңілі құлазып баздың іргесіне арқасын сүйеп ойда отырған беті еді. Алғашқыда «бұл қандай адам, менде несі бар?» — деп секем алып сезіктене қарады. Бой тартып, шырай бермеді. Шал да онысын сезе қойды.

— Кеш болса түсіп келеді, жарық барда жатын жеріңе жетіп алмайсың ба. Бұл отырысың не? Түнге қарай бейсеубет адамдар жүреді. Далада түнеуге болмайды, — деді шал.

Лебізі жылы, құдайына қараған кісі сияқты. «Түсі игі жан көрінеді, бекер шошып отырмын ба?» — деп ойлады.

— Кешке қарай жолға шығатын жолаушылар болмайды. Таңертеңнен анды. Қайда бармақ едің? — деді шал.

Амалы таусылған Ырыс енді сезіктенгенін қойып жөнін айтты.

— Ой, барар жерің алыс екен. Ол жаққа жолаушылар көп бола бермейді. Қатынас сирек. Көп күтіп қаласың-ау, шырағым. Ол жаққа жекжат аулап барасың ба? Тұрағың қайда еді өзіңнің?

Келгеннен бері үркектеп ешкімге жоламай киік боп жүрген ол жан адаммен дені дұрыс әңгімелесіп, жай-жағдай сұрасып көрген жоқ еді. Шешіліп әңгімелесіп

шерін тарқататын адам таба алмай құса болып жүрген. Тосыннан кездескен бейтаныс шалға басынан өткеннің бәрін ақтарып салды.

— Ой, мүсәпірім-ай,— деді шал аяушылық білдіре.— Қажыма, шырағым. «Көп қиындықтың да бір қуанышы болады» деген. Тірі жанның үміттен күдер үзбегені жөн. Заман түзеліп келеді ғой, көрген азап бір күнгідей болмас әлі.

Шалдың осы баздың қарауылы екенін естіген соң:

— Көпті танытын кісі көрінесіз, құлақ қағыс боп, бізге қарай жүретін адам білсеңіз мені қалдырмаңыз,— деп өтінді.

— Қалада жатын жерің болмаса кеткенше осында паналай тұр,— деді қария.

Жол торумен бір апта өтті. Таңертең ертелеп жолға шығып, ұзақты күн сенделіп жүреді, қараңғы түсе түн-мел үйдің бастырмасы астындағы ағаш сәкіге қисаяды. Жуық арада жол серік болар ешкім кезіге қоймай екі көзі төрт болып салы суға кетіп жүргенде бірде шал:

— Шырағым, еліңе қарай баратын адамдар табылды,— деді сүйінші сұрағандай мұнымен бірге қуанып.— Жүремін десең бұлардан қолайлы кісі кездесе қоймас. Осыларға ілес.

— Кімдер екен? Қашан жүрмек? Қайдан кездесем мен?— деді бұл қалып қоятындай аптығып. Шал асықпай мән-жайды түсіндірді:

— Олардың жолы біраз бұрыстау, тура сендердің ауылдарына соқпайды. Бірақ барар жері сол төңірек. Кілең тау аралап отырып, Көсегенің көк жонынан шықпак. Сол жердің тау-тасын зерттейтін көрінеді.

— Көсегенің көк жоны дейсіз бе? Ол біздің ауылдың тұсы. Япырай, оған жетсем ел шетіне іліккенім ғой.

— Ендеше, сонда барады.

Ырыс бұлардың сапарының қисынына түсінбей тәптіштей бастады.

— Барады дейсіз бе? Бұлар кімдер өзі сонда, ие шаруамен барады сонда? Көсегенің көк жоны елсіз жатқан аймақ. Ол елсізде не бар?

Шал асықпай қайта түсіндірді.

— Шырағым, олар геологтар. Тау-тасты кезіп, кен іздейтін инженерлер. Тастарды зерттеп алтын, күміс, қорғасын, темір шығатын жерлерді табады. Оны тапса кейін бұл жерлерге зауыт салынады, қала орнайды. Қаратауға мұндай адамдар қазір жыл сайын шығып жүр. Бұлар үкіметтің адамдары. Жақсы адамдар, қорықпа. Олар саған тимейді. Мен бастығына жолығып жағдайынды айттым. Барам десе алып кетейік деп отыр.

Ырыс тәуекелге бел буып неде болса осыларға ілесейін деді. Кен іздеушілердің көлігі қос ат жеккен екі арба. Біріне әр түрлі құрал-сайман, толып жатқан сапдық, буыншақ-түйіншек артылған. Екіншісінін жүгі жеңіл. Ас-ауқат, ыдыс-аяқтарын ғана тиеген. Жүргіншілердің бас-аяғы жеті-сегіз кісі. Олар екі-үшеуден жанағы жүгі жеңіл арбаға кезек-кезек мініп аяқ суытады. Қалғандары жаяу ілесіп отырады. Алғашқы күннен-ақ топтың басшысы Ырысты алдыңғы арбаға мінгізген.

— Сіз түспей-ақ отыра беріңіз,— деп ықтияттаған. Ол айтарын айтқанмен «қалжаға оранып отырғандай масыл болып осым не? Денім сау, аяқ-қолым бүтін. Қой, ұят-ты»— деп өз-өзінен қысылады.

— Келіндер, біреулерің отырындар, кезектесіп мінейік,— деп түсуге ыңғайланса:

— Жок, жок,— деп басқалары безек қағып түсірмейді.

Тамағы да солардан. Бұл бір мезгіл шай қайнатып ыдыс-аяғын жуады, әйтеуір. Елге қарай шыққан кісі болса қарасына жаяу ілесуге құлдық еді, енді қоралы жанның күтіміне тап болды.

Топтың бастығы зор денелі, қасқа бас, қауға сакал, орта жастарға келген кісі. Аздап қазақша білетіні де,

көбіне Ырыспен тілге келетіні де сол. Түсініспеген сон қиын ғой, басқалары мұнымен көп шүйіркелесе қоймайды. Бірақ, әйтеуір, жат мінездері жоқ. Жүздері жылы, ықыластары түзу. Таянып кетсе «апа, апа» деп жандары қалмайды. Бастықтың өзі де «апалап» тұрады. «Жазған-ау, менен үлкен болмасаң кіші емессің ғой. Апан не?»— дейді бұл ішінен, өзінің қырыққа енді жеткенін есіне алып. Сонан соң: «Әй, мейлі, не десе о десін. Пейілдері жақсы, бір мың болғырлар әйтеуір, өздері»,— деп қояды.

Бұлар тау ішін аралай жүріп отырып Көсегенің көк жоны аталатын үстіртке екі аптадан асқанда жетті. Бұл тұстан теріскейде, төменде отырған Ырыстың ауылының қарасы қыр басына шыққан кісіге көрініп тұрар-ды. Елге жеткенше елегізіп, тыншымаған көңілі ауылының қарасына іліккен соң-ақ бір сәтке байыз таптырмады. Түнде кештетіп келіп тау бұлағының сағасына жетіп жығылған жүргіншілер оянар-оянбастан, тан алагеуімнен Ырыс кетудің қамына кірісті. Бәрімен қош айтысып, рақметін жаудырып жүр.

— Біздің ауыл анау,— деп қыр басынан қол сілтейді.

— О, әлі көп жер екен. Екі арада ел жоқ па,— дейді олар.

— Ел жоқ. Бірақ қазір ертелетіп шықсам күн кешкіргенше жетемін,— дейді бұл.

Жол қапшығына қант, шай, нан салып берді олар.

— Күн ыстық, жол ұзақ, мынаған су құйып алыңыз,— деп бірі аузы бұрандалы қалайы шелегін ұстатты.

— Не деген қайырымды жандарсыңдар. Мұндай да жақсы адамдар болады екен-ау. Тәңірден қайтсын. Өмір жастарың ұзақ болсын. Өздерің де елдеріңе аман-есен жетіңдер. Бала-шағаларыңмен аман-есен қауышыңдар. «Үйінен қырық қадам шыққан кісі кәріп» деген. Сендер де алыс жолда жүрсіңдер, қыдыр шылауларыңда болсын,— деп көзіне жас алды.

Қоянды қырқасының етегіндегі кең жазықта күрке тігіп, қос тігіп, киіз үй көтеріп бырдай болып отырған аулына намаздыгер-намазшам арасында жетті. Бұл кетерде ел баспана тұрғызудың қамына кірісіп, жаппай кесек құйып, алды қабырғаларын қалай бастаған. Енді қаз-қатар тізілген балшық үйлердің караусыны едәуір көбейіп қалыпты. Біразының төбесін жауып үлгерген. Үстіне қамыс төсеп балшық жатқызған біркелкі қоңыр үйлер көше-көше болып қатарласа салыныпты.

Биіктігі тізеден келіп қалың өскен шағыр жусан мен жантақтың арасынан сыздықтап ұрлана жетелеген жалғыз аяқ төтемен өз қосына таянғанда есік алдында жүрген Зеркүл сонадайдан мұны көріп, мына жүрісіне таңданғандай аңырайып, қарап тұрып қалды. Жақын-дағанда қарсы жүрген онын:

— Жеңеше-ау, Мәлік қайда? Қайдан келесің?— деген даусын естігенде:

— Мәлікті өзімде білмеймін, адасып қалдым,— деп айқай сап көрісуге үні де шықпай, тығыла өксіп, буын-буыны босап сылқ етіп отыра кетті.

— Не дейді, жеңеше-ау, не дейсің?— деп жан даусы шыққан Зеркүл аңырап келіп мұны бас салды.

— Женеше-ау! Қоралы елден қалған жалғыз еді ғой. Қалай ғана көз жазып қалдың. Ел-жұртқа енді не бетімізді айтамыз,— деп әшейінде мінезсіз, көнтерлі, жуас Зеркүл, жан ашуы ма, іште сыздап жатқан қасіреттің запыраны керней-керней келіп оқыс ақтарылып кетті ме, шыдамның шегінің жеткен жері осы болды ма, әйтеуір, басын олай бір, бұлай бір соққылап дауысты қоя берді. «Үндемегеннің ішінде жатады» деген рас екен, сай-сүйекті сырқыратып, жүректі тілгілейтін нелер жоқтауды сыңсытып, сұңқылдасын келіп. Өзі де жер болып келген көңілін мына жоқтау онан сайын құлазытып, бұл да ағыл-тегіл айғайға басты.

Бұл кезде батыстағы тау жоталарының ар жағына әлдеқашан жасырынған күннің көкжиекті жалқындатқан қызыл шапағы семіп, аспан қара торғын тартып, көз байлана бастаған. Осы апақ-сапақта беймезгіл шыққан ащы дауысқа елең еткен жұрт қос айналасына жиналып қалды. Бір-бірінен сұрастырып мән-жайды білді. Иіріліп дағдарып қалған көптің ішінен алдымен басу айтқандардың бірі ауыл кеңестің бастығы Жақан болды.

— Қойындар, шырағым, бұлардың не жаман ырымға бастап. «Кебін киген келмейді, кебенек киген келеді» деген. Бұйрық болса әжеп емес, әлі-ақ тауып аласындар. Үкімет қарауына алған адамын асырап сақтайды, бағып-қағып ер жеткізеді. Ол баланың жағдайы мұндағыдан гөрі дұрысырақ болады. Қайта қала тәрбиесін алып, оқып, көзі ашылып, адам болып шығады. Оған ренжіме. Қойындар бұл бейуақта дауыс салғанды. Ырыс, сенің есің бар еді ғой, Зеркүлге ақылыңды айтып, үлкендік көрсетудің орнына мұның не? Түрегел, шырағым...— деп салмақ сала сөйлеп, екеуін тоқтатты.

Жақан Ырыстың алдынан көлденең өтіп көрмеген қайнағасы еді. Ағайынға, елге қадірі бар сөзі бәтуәлі, сыйлы жан болатын. Сонан соң да жасы елуге келгенімен көзі ашық, көкірегі сергек, елге сөзі өтеді, сыйы бар жан деп жоғарыдан келген өкілдер оны ауыл кеңестің бастығы етіп сайлап бұл жұрттың жай-жапсарын сонымен ақылдасып тұратын.

Енді сол Жақан сөйлегеннен кейін Ырыс жаулығының ұшымен көз жасын сорғытып, суық сумен бетін шайып, басын көтерді. Зеркүл орнынан тұрып іштен киіз, төсеніш алып шығып қостың алдына жайды. Состиып түрегеліп тұрған кісілер жайласып отыра бастады. Сөзді тағы да Жақан бастады.

— Ырыс, шырағым, өзің жоқта кіші келін қарап отырмай тырбанып, біраз кесек құйды. Ертең бәріміз

жабылып, соны қалап төбесін жауып береміз. Тірі кісі тіршілігін істейді. Ертең қылышын сүйретіп қыс келеді. Осы бастан қамданып отын-су жиі алыңдар. Шүкір, елдің күйі түзеліп келеді ғой жетпей жатқандарына қол ұшын береміз. Асарын асап, жеріне жетіп отырған жан емессіңдер. Әлі жассыңдар. Алда өмірлерің бар. Әлі де берерін, қызығын, қуанышын тауыспасын деңдер. Босқа күйрей бермендер, шырақтарым,— деп ұзақ жұбату айтты.

Кісілер кеткен соң, қоста қатар жатқан екеуі де көпке дейін дөңбекшіп ұйықтай алмады. Бар есіл-дерті ауылға жету болып, жол бойы басқаны таусылып ойламаған екен. Баласының орны енді білініп, ішті өртеген күйіктен ет бауыры езіліп, тұла бойы қызып, уһілегенде аузынан жалын шықты.

Ырыс Арқа жайлаған елдің қызы еді. Көшіп-қонып ауылымен араласып жүрген көрші рудың бір байының баласы, Дәулет деген жігіт, мұны жастайынан айттырып, келін етіп түсірді. Бертін келе Дәулет жалғыз інісіне де қалыңдыққа қайын жұрты жақтан құрық салды. Сондағы айттырғаны осы Зеркүл еді. Қалың малын төлеп енді әкелеміз деп отырғанда көкпарда шауып жүріп аттан жығылып інісі қайтыс болсын. Сөйтіп он жетіге жаңа толған Зеркүл оң жақта отырып-ақ жесір қалды. Әйелге ақыл салған заман ба ол, інісінің жылын өткізген соң Дәулет Зеркүлді жасауымен ауылға алып келді.

Тағдырына жылай-жылай мойынсұнған жас қыз қырыққа неқ артқан Дәулетке тоқал болып бөлек отауға кірді. Ырыс табиғатынан сабырлы көнімпаз, бір тоға жан еді. Үстіме әйел алдың деп күйеуіне сөз шығарып шу көтермеді. Болған іске көкайыл қылық танытпай төзім көрсетті. Жас күндесі де женешелеп, алдынан көлденең өтпеді. Енесінің бауырынан жаңа шыққан қозыдай біреудің әлі оң, солын танып білмеген боз өкпе баласы.

Діні жуас, жеңілтек мінез, жел сөзге үйірлігі жоқ жан екен.

«Маңдайының соры бар бейбақ та. Қай жетіскеннің тірлігі дейсің. Несіне табалап, қысастық көрсетемін. Осымен бақаспай-ақ қояйын»,— деп бұл да оны кеудеге теппеді. Ер жетіп қалған екі қызынан кейін баласы тұрақтамай жүр еді, бұл келгеннен соң Ырыс осы Мәлікті көтерді. Күйеуімен отасқан бес-алты жыл ішінде Зеркүл де бір ұл, бір қызды болды. Сонан кейін Дәулет «кәмпескеге» жатқызылып жер аударылғанда бұлар ел ішінде қалған. Өткен жылғы сүзектен Мәліктен басқа балалардың бәрі шетінеді. Екеуінің арасында қарайып жүрген жалғыз сол еді. Бұл тағдырдың ісіне не дерсін.

Ырыс іші қызып өртеніп бара жатқан соң, үстіндегі жамылғыны серпіп тастап, түрегеліп отырды. Аунақшып ұйықтамай жатқан Зеркүл де басын көтеріп:

— Жеңеше, мазаңыз болмады-ау,— деп қасына таянды. Сол-ақ екен екеуі бір-біріне сүйене кетіп, үнсіз егіліп, көздің жасын қоя берді.

* * *

Қыс көппен бірге жаңа салынған қоныстануды қыстап шықты. Көктемге қарай колхоз тауға егін егетін болды. Бірде таңертең бұлардың үйіне Жақан келді. Амандық-есендік сұрасқаннан кейін көп сипақтамай асығыс кісінің әдетімен шаруасының бетін білдірді:

— Соқашыларды жонға жөнелтпекпіз. Солармен бірге көшетін екі-үш үй іздеп жүрмін. Әрі жұртқа жатын орын керек, әрі өздері де егіске қатысатын, жұмысқа жарамды кісілер болса деп едік. Соның біріне өздерінді қолайлап келдім.

Не айтасыз дегендей Зеркүл бұған қарады. Бұл бұл-тақтатпай жауабын берді:

— Мейлі, қайнаға. Көптің барып жатқан жұмысы. Соның біріндей қолымыздан келгенді істерміз. Үлкен басыңызбен сіз келіп отырған соң, жоқ демейміз ғой.

Мұның жауабына Жақан ризалық білдірді:

— Рақмет, шырағым, көп жаса. Үлкенді сыйласаң сені құдай сыйласын. Дайын болындар. Ертең ертелеп жүресіңдер. Бірін соқаға шығып, бірің елдің тамағын пісірсендер ме деп едім. Барған соң ақылдасып, ыңғайларыңа қарай көресіңдер.

Жақан қош айтысып орнынан тұрар сәтте екеуіне қарап:

— Амандық болып бныл егін бітік шықса күзге қарай еңбек ақыларыңа жетерліктей етіп астық бөліп береміз. Қарық болып қаласыңдар әлі,— деді көңілдеріне демеу жасағандай. Оның өзінің іштей солай болса деп тілеп, армандап отырғанын Ырыстың зерек көңілі бірден байқады. «Әй, жақсы адамды қойсайшы бұл, елге болсын деген жан-ау. Бір от басына нан тауып бере алмай қаламын деп отырған жоқ қой, сірә. Көптің адамы деген осы ғой»,— деп ойлады.

Егіншілер соқаға жегетін аттарға қостарын артып келіп таудың үстіртіндегі Ақбұлақтың басына жетіп түсірді. Айнала жатқан бетегелі жалпақ жондарға — ғасырлар бойы ұшқан құс, жүгірген аңнан басқа тұяқ ізі түспеген тың далаға түрен салып, жаңа ұйымдасқан «Жаңажол» колхозының алғашқы дәнін септік.

Таудың терең жыра сайларында әлі де қар бар. Кешке қарай әжептәуір ызғар еседі. Күндіз үстірт үсті жылы, шуақты. Күнге арқасын төсеп қыздырынып жатқандай рақаттана керілген жота-жондардың топырағы жіпсіп, бусанып, бетінде тіршілік бейнесі біліне бастаған. Келген күні жұрт қостарын тігіп, іргесін көміп бастырып, баялыш шауып, отын жинап, жаңа жұрттың шаруасын шаруалады. Ертеңіне я сәт деп іске кірісті.

Ырыс ер жігіттей қайратты, жұмысқа жерінбейтін еңбекқор еді.

— Соқаға мен шығайын, Зеркүл сен, елдің тамағын пісіріп үйде бола бер,— деді.

— Ой, жеңеше, мен барамын ғой, үйде өзіңіз-ақ қалмайсыз ба дегеніне:

— Шаршасам кейін кезектесерміз, бола бер,— деп кесіп айтты.

Егіншілер түс кезінде үйге келіп бір мезгіл тамақ ішкендері болмаса таңның атысы, күннің батысы далада. Ә дегенше-ақ Ақбұлақтың төңірегіндегі жайпақ жондардың беткейлері құйрықтай тілгіленіп атыз-атыз айдау болып қалды.

Ауылда салт басты Сәтім деген ұста жігіт бар еді. Жонға шыққандардың ішінде келген ол да бір соқаның соңында. Ырыс екеуі қатар жүр. Жатын орны да осылардың қосы.

Бірде азанда Ырыс шай үстінде Сәтімнің үстіндегі ақ сұрып жейдесінің термен сауыстанып, кірлеп, жаға-жені қасаңданып кеткенін байқады.

— Әй, ұста жігіт, көйлегің кірлепті ғой, Зеркүлге тастап кет,— деді.

Сәтім түйе жүн шекпенін етіне жалаңаш киіп көйлегін шешіп берді. Бұлар түскі шайға келгенде, Зеркүл бұлақ басында тобылғының үстінде жаюлы тұрған кірді қыртысын қолымен жаймалап, қаттап, бүктеп әкеліп берді. Оларды киіп алған жігіт Ырысқа:

— Ойпырмай, жеңеше-ай, көйлегім етіме жұп-жұмсақ тиіп қалды-ау,— деп ыржиды.

— Е, соны өзің айтып жудырып алмайсың ба? — деді бұл.

Зеркүл жымып төмен қарады.

Осыдан екі-үш күннен кейін азанда төсектен тұрып далаға, үй сыртына шыққан беті еді. Қолында екі шелегі бар Зеркүл бұлақтан су алып жатыр екен. Ар жақтан

түнде тұсап жайылымға қоя берген соқаның көліктерің жиінеп, айдап келе жатқан Сәтім оны көріп жайдақ мінген атын тебіне түсіп жылдамдата қасына келді. Жерге түсіп атының ауыздығын алып суға қоя берді де, Зеркүлге таянып барып тұрды. Екеуі бірқауым әңгімелесіп қалды. Үй артындағы қалың тобылғының тасасынан мұны байқамады. Ел әлі ұйқыда сыртта жүрген ешкім болмаған соң, екеуі де жалтақтамай емін-еркін әңгімеге кіріскен тәрізді. Сол көрінбеген күйі бұл қосқа қайта келіп кірді. Киініп беті-қолын шайған соң, тұтатқан тамыздыққа отын әкеп салмақ болып далаға шықса олар әлі сөйлесіп тұр екен. Мұны көріп екеуі жалма-жан екі жаққа шеттей жөнелді. Сәтім атына міне сап су ішіп болып қырға қарай қайта жайылып бара жатқан жылқыларға тұра шапты. Зеркүл де ауылға қарай асыға басты. Бұл ештеңе байқамаған бола салды.

Кешкісін жұмыстан қайтқан соң, шаршап жүрген жұрт асын іше сала жату қамына кірісе бастаған. Сыртқа шыққан Сәтім есік алдында тұрып:

— Зеркүл, отының бітіп қалыпты ғой. Айдың жарығымен біраз баялыщ шауып тастайын тасып аласың ба? — деді.

— Жарайды шаба беріңіз, біраз жиналған соң тасып алайын. Кетпен қостың іргесінде жатыр,— деді үй ішінде қазан-аяғын жиінеп жүрген Зеркүл.

Сәтім ауылды айнала жүріп баялыщ шабуға кірісті. Қарш-қарш сілтеген кетпенінің дыбысы көктемнің маужыраған тымық түнінде анық естіліп тұрды. Сәлден кейін жібін шумақтап Зеркүл де үйден шықты. Ырыс біразға дейін елегізіп әлденеге алаңдағандай көз іле алмады. Зеркүлдің анда-санда арқалап келген отынын үй сыртына әкеп дүрс еткізіп тастаған дыбысына құлақ түріп елендеп жатып бір кезде талып ұйықтап кетіпті. Сонан таңертең оянды.

— Жеңеше, соқаға біраз күн мен шығайын, сіз үйде

болсаңызшы,— деді шай үстінде Зеркүл. Ырыс қарсылық білдірген жоқ.

— Мейлі,— деді.

Сәтім мен Зеркүл жұмысқа бірге кетті. Далаға шыққан сайын егіншілерге көзі түседі. Жалпақ жонның ұзына бойына қос-қостап жұптасып алып соқа салып, құмырсқаша тырмысып бара жатқан жұрт. Бір шетін ала Зеркүл мен Сәтім жүр. Тырна сирақ, серейген ұзын бойлы, еңкіш келген Сәтім өз жұмысын тоқтата салып Зеркүлдің қасына жиі-жиі барып, біресе соқасын шұқылап, біресе атын төңіректеп күйбеңдеп жатады. Бұрын істемеген кәсібі Зеркүлге соқа жүргізу оңайға түспей жүргенін сезді.

«Мейлі,— деді.— Мен бар дегенім жоқ өз қалауы, өз дегенімен болсын». Кейінгі кезде Сәтіммен әңгімелесе бастағалы бері Зеркүлдің мұнан бүгежектеп, тайсақтанқырап жүргенін байқағанымен аңғармағансितын. «Бір ойлары бар шығар нем бар араласып өзі білсін. Бала жоқ, бай жоқ неге қарайлап, неге байланып отырмақпыз. Жөнін тауып кеткісі келіп жүрсе сонікі дұрыс. Айналып келгенде пенденікі бір басының қамы емес пе. Әлі жас, отыздан жаңа асыпты, кім кінә таға алады. Бағымды байлап несіне отырамын деген шығар. Өз дегенін істесін мен кедергі болмайын. Көлденеңдеп нем бар». Осы ойға келген Ырыс еш нәрсе сезбеген, байқамаған қалыпта Зеркүлмен де көп сөйлеспей тоң-торыс қалды. Бірақ көңілі әлденеге күпті болып, құлазып, тағдырына қарғыс айтқандай қапалық күйден арыла алмады.

Күн бата соқадан ағытқан аттарына мініп үйге қайтқан елдің соңына сала кешігіңкіреп келген Зеркүл мен Сәтім сырт көзден жасырғанымен іштей көңілді кейінте еді. Жүздерінде шырай бар. Жұмыстан шаршап, езіліп келген жандай қажып, таусылу жоқ, сергек. Ырыстың сұлық жүрген кейпін аңғарған Зеркүл кипақтап, қорғалақтағандай болды. Келіп қазан-аяғына көмектесті.

— Жеңеше, наукастанып қалған жоқсыз ба, өңіңіз пеге сынық? — деді жанашыр пейілмен.

— Білмеймін, қарадан-қарап мазам болмай жүргені,— деді Ырыс шынын айтып. Екеуі де сонан сон үнсіз қалды. Төсекке жатқан соң да шым-шытырық ойлардан арыла алмай көзі кеш ілінген еді. Бір күтпеген түс көріп оянды. Түсіне баласы кіріпті. Аппақ эп-әдемі, ажарлы-ақ. Үсті-басы тап-таза. Ақ көйлек, қара костюм-шалбар, басында тік маңдай шәпкі. Түймелері алтындай жарқырайды. Сонадайдан бұған қарап тұр, жанына келейін демейді.

— Қуатым-ау, Мәлік-ау, мен сені әлденендей күйге душар болды деп жүрсем аман-есен екенсің ғой. Қайда жүрсің? Кім пана болып қанатының астына алған? Үстіңдегілерді қайдан алдың? Кім киіндірді? — дейді бұл баласына қарай ұмтылғысы келіп аптығып-аласұрып. Қол-аяғы бос тұрса да кимылдауға шамасы келмейді, жаны кетіп қалған сияқты.

«Қорыққан мен қуанған бірдей» деген қатты қуанғаннан есім шығып қол-аяғымды жинай алмай тұрмын ғой. Қазір көңілім орныққан соң, қалпыма келемін, сонан соң барып бауырыма басамын ғой. Шыбын жаным-ау, қарайып тұрған түрін қара. Көрдім-ау, әйтеуір», — дейді бұл өрекіп. Баласы сап-салмақты қақаң-соқаңмен ісі жоқ, бала болып еркелеп шолжаңдап көрмеген, тойған қозыдай моштиып отыратын, сол баяғы жуас, сүп-сүйкімді қалпы. Бұған да көптен көрмеген жандай зарығып, алып-ұшып бара жатқан пейіл байқатпайды. Жай ғана жымып күледі.

— Кімдікі дегенің не, өзімнің киімім ғой, апа,— дейді жайбарақат қана.

— Құлыным-ау, қарның ашып қалған жоқ па? Жалғыз өзін қалай күнелтіп жүрсің?

Баласы мұның сөзіне мәз болғандай езу тартып күледі. Көңілінде інедей уайым-қайғы жоқ.

— Қасында кім бар, жалғызсырамайсың ба?

— Апа, қасымда жолдастарым көп, қорықпай-ақ кой,— дейді Мәлік.

— Қандай жолдас? Қайдағы жолдас оларын?

— Бірге оқитын, бірге жүрген балалар ше...

«Е, мұны әлгі балалар бағатын үйге алып кетті деп еді-ау»,— деп ойлайды Ырыс. Сонан соң баласына қарайды:

— Жаным-ау, мені осынша әуреке салғаның не? Қайда кетіп қалдың? Жер-көкті шарқ ұрып сені таба алмадым ғой.

— Апа, бізді базардан арбаға салып алған ағайлар көп балалардың ішіне әкеп тамақтандырды да поезға отырғызды. Мен сізді қашан келер екен деп жолға қарай бердім. Көп күттім. Келмедіңіз ғой.— Баласы өкпелегендей екі ұрты томпайып бұртня қарады. Ырыстын жаны кеудесінен шығып кете жаздады.

— Жарық сәулем, сенің қайда екеніңді білсем, оттың ішінде болсаңда бармас па ем. Білмей лажым таусылған жоқ па мен бейбақтың.

Баласы үндемейді, жаңағы орнынан тапжылған жоқ әлі.

— Шырағым-ау, состып тұрғаның не? Жатырқап қалғансың ба? Бері таянсаңшы. Мен мына аяқ-қолымнан қалып отырғанымды көрдің бе? Апам өзі неге жақындамайды деп ойлайсың-ау? Бармайын деп тұрмын ба? — Ырыс өз дәрменсіздігіне ашуланып, ышқынып «мені не қара басып қалды» деп жұлқына ұмтылғанда оянып кетті.

Қараңғы үйде басын көтеріп түрегеліп отырды. Жастығы шыланып қалған екен, аударып салды. Денесі делсал. Әлгі түстің әсерінен арыла алмай көңілі алай-дүлей. Өкпесі аузына тығылып, тынысы тарылып, алқынып бара жатқан соң, далаға шықты. Таң қараңғысы ұйыған төңірек тылсым қарауыта түсіп жым-жырт мүлгіп тұр.

Ауыл алдындағы бұлақ жақтан бөбектің күлкісіндей былдырлаған бір сарынды ойнақы үн естіледі. Көктемнің шыққа малынған салқын түні жылы төсектен тұра салып көйлекшең шыққан Ырыстың денесін тоңазытып бірден сергітіп жіберді. Есін жиып қалпына түскен соң, жаңағы түсіне қайта оралды.

«Бейшара тірі екен-ау. Тірі ғой. Жаңағы тірі адамның кейпі ғой. Ажары жақсы, қабағында кірбін жоқ. Көңілі шат. Тамағы тоқ, үсті-басы бүтін. Күйі бар жерде жүрген тәрізді. Қалай түсіме кірді? Әлде, хабары шығып қала ма?! Кім біледі, жаратқанның жақсылығы аз ба? Жарылқаймын десе қиын емес. Көріп тұрып екеуміздің бір-бірімізге бара алмағанымыз қалай? Мұны неге жоруға болады? Қасыма келмейді, алыс жерде жүр-ау, сірә».

Үйден біреу шыққандай болған соң, есікке қараса Зеркүл екен.

— Жеңеше, неғып тұрсыз, жалғыз өзіңіз, беймезгіл уақытта,— деп қасына келді.

— Бір түс көріп ояңғаным.

— Жақсылық па?

— Білмеймін,— деді Ырыс дел-сал күйде. Соған соң көрген түсін, өз жорамалын айтып берді.

— Қайда екенін кім білсін, бірақ аман-есен жер басып жүр әйтеуір. Тірлікте көрісуді жаза ма тағдыр жазбай ма қайдам? Тек бәле-жаладан аман, өмір-жасы ұзақ болғай, бейшараның,— деді күрсініп.

— Жеңеше-ау, жақсы түс қой. Ойнап-күліп шапқылап жүр ғой, айналайын. Амандық болса бір күні хабарын да естірміз. Көресіз әлі. Кездесесіз.

— Айтқаның келсін!

— Ертең бір жеті нан таратайықшы.

Шығыстан бозарып таң көрінді. Ұйып тұрған қараңғылық байқатпай жылжып жасырынып жатқандай сайсала өзгеше қарауытып, үстірт үстінің түні сейіліп төңі-

рек бозаң тартты. Сынаптай жылтырап Ақбұлақтың бастауы ағараңдады. Таңғы салқыннан жаурай бастаған екі әйел үйге кірді.

Осының ертеңіне түскі шайдан кейін үшеуі оңаша қалған сәтте Сәтім қипақтай отырып әңгіме бастады.

— Реке, мені жастайымнан білесіз. Осы ауылда өстім. Артымда қарайлайтын ешкімім жоқ, салт бас жігітпін. Рұқсат етсеңіз қолдарыңызға келіп кірейін. Сіздерге де, сырттағы шаруаларыңызға қарауыл, бас не біреу керек емес пе? — деді.

Ырыс күтпеген әңгімеге елен етіп алдындағы жігітке аңтарыла қарады. Бас-аяғына байыппен көз жүгіртті. Ат жақты, орақ мұрын, шегір көз, шықшыты шығыңқы құс мойын, кең маңдай, ұзын сары жігіттің жанары жуас, қабағы ашық. Қауқалақтаған ақ көңіл, терісі кең, көнтерлі жан екенін бір көрген кісі де аңғарғандай. Малдас құрып, кеудесін еңкіш салып отырған күйі бұған тура қарамай көзін жерден алмайды. Бала мінез, ар жағында еш нәрсесі жоқ, тұрған бойы осы Сәтімнің мына әңгімені шын пейілмен ақтарыла айтып отырғанына күмәні болмады.

Зеркүл де не айтасыз дегендей төмен қарап бұған құлақ түріп қалған. Өзі үндемей отырғанымен бұл әңгіменің бір ұшығы сонан шығып жатқанын Ырыс сезді. Не дерін білмей тосылып қалды. «Жоқ» деп қайырып тастамады. «Мені қайтесіңдер өздерің бас құрап жараса беріңдер. Бакталайларың ашылсын. Алдарыңнан жарылқасын», — деп кесіп тағы айта алмады.

— Қайдам, өздерін біліңдер. Ақылдарыңа салыңдар. Сендер лайық десендер мен қайда кетемін, — деді ақыры келіскен сыңаймен.

* * *

Таусырап жатқан топыраққа тасталған дән тез-ақ бөртіп бырдай болып шыға келді. Жаз ортасына қарай

үстірт үстінде сап-сары егін теңізі толқып жатты. Қырманға түскен қызыл дәл құмның шағылындай жал-жалға созыла, молшылыққа жұрт бір кенеліп қалды. Күзге салым егінді жинап ылдифа түскенде, ұста жігітті орталарына алып, қоныстанудағы үйіне бұлар үшеу болып оралды.

Сәтім тиіп-қашып ұсталық жасайды. Қала берді колхоздың қара жұмысын істейтін. Ырыс пен Зеркүл де қарайлап жатқан бала-шағалары жоқ салт басты, сабау қамшылы адамдай колхоздың қайда тіршілігі болса сонда жүретін. Көктемге сала Жақан келіп қолқа салды:

— Малға шықсандар қайтеді. Үш білдей жансындар. Қой бағу қолдарыннан келеді сендердің. Мал іші брекке, өздеріне де қол ғой,— деді.

Ақылдаса келе бұлар да мұны мақұл көрді. Колхозда ойдан-қырдан жиналып, бір қора қойдың басы құралып қалған екен. Соны алдына салды. Жайылымның ыңғайымен жаз жонға шығып, қыс құмға құлап, қоныстануды тастады енді. Таяғы құтты болып бір қора қой төрт-бес жылда мыңғырған малға айналды. Орталықта отырғандарды мал бағуға шығара бастады. Малшылардың қарасы он-он бес үйге жетті. Өстіп көшіп-қонып жүргенде Зеркүл екі ұлды болды. Алды апыл-тапыл басып, алданышқа жарап қалды. Емшектен шыққан соң-ақ Болатты Ырыс бауырына салды. Сонан бастап баланың шешесімен жұмысы болмады. Осымен бірге жатып, бірге тұрады. Зеркүл, жазғанның да көңілінде қалтарысы жоқ еді. Кішкентайларын осыған икемдеп бөлектемей өсірді. Екі сөзінің бірінде «женеше-ау, мына балаларыңыз...» — деп отыратын. Күні бүгінге дейін Болат та онан кейінгі Серік те мұны «үлкен апа» Зеркүлді «кіші апа» деп атайды.

Соғыс басталғанда Болат төрт жаста, Серік емшектен шыға қоймаған еді. Жүзіне шырай кіріп, күлкісі келісе бастаған тіршілікке соғыс алапат дүрбелең салды. Аз уақыттың ішінде-ақ ауылдағы ер-азаматтардың қатары

сиреп қалды. Олар дүркін-дүркін майданға аттанып жатты. Ойын-күлкі тыйылды. Алғашқы бір-екі шақырудан «жүргізген жоқ кейінге қалдырды» деп қайтып оралған Сәтімге екінші жылға қарағанда жаз ортасында тағы да шақыру келіп ауданға жүрді.

Екі-үш күндей аялдап, үйге кешігіп қайтқан оған бұл жолы Жақан ілесе келді. Есік алдында үн-түнсіз аттан түсіп жатқан олар үйге кіргенше ләм-мим деп тіл қатқан ешкім жоқ. Төрге шығып жайғасқан соң, «әлде қайтты» деп екеуі екі жақтан жәудірей қараған әйелдерге:

— Жөнелтетін болды,— деді Сәтім хабарын айтып.— Жұмаға ауданға бару керек. Бүгінгі күн сәрсенбі.

Екі әйел тұржиып, бүрісіп отырып қалды. Сәтім де қайтып еш нәрсе демеді. Үй ішіне бір сәт ауыр тыныштық орнады. Бұл үнсіздікті Жақан бұзды:

— Елдің бәрінің басындағы зауал ғой. Алабөтен жағдай емес. «Көппен көрген ұлы той» деген. Уайымдамаңдар, шырақтарым. Арты қуаныш болсын дендер.

— Біз қайтеміз, қоныстануға көшеміз бе онда? Қайнаға қойды кімге өткізесіз? Сәтім кетсе малда отырмайтын шығармыз,— деді Ырыс шаруа ыңғайын сөз етіп.

Жақан оның сөзін аяқтатпай киіп кетті:

— Ырыс-ау, көшкенің не? Қайда бармақсың? Малды өткіземін дегендерің не, кімге өткізесіңдер? Кім бағады. Қойшыны мен қайдан табамын? Бәленше отыр ғой анау деп айтыңдаршы. Елдің бәрі көз алдарыңда ғой. Бұл не деген сөзің?

— Қайнаға-ау, Сәтім кетсе біз малға қалай не бола аламыз, екі әйел, екі жас бала?

— Ырыс-ау, сендер не бола алмағанда мал бағу қолынан келетін кісіні қайдан іздеймін? Ер жігіттей екі жансыңдар. Өздерің бағып келе жатқан мал. Үйренген шаруаларың. Күйеулері әскерге кеткен қойшылардың үйіне жәрдемшіге орталықтан бір-бір әйел әкеліп теліп, селбестіріп отырмыз. Елдің бәрі осындай.

— Қайдам, қайнаға,— деді Ырыс бетпақтыққа бара алмай, ыңғай да бере қоймай.

Жақан енді бастырмалатпай салмақты өздеріне арта жуаси сөйледі:

— Ырыс, түсінігің бар еді ғой. Менің де лажым тау-сылған соң, асылып отырмын. Сендерге жамандық ойлайды дейсің бе? Қайтейін. Қнын екенін де білемін. Бірақ елміз ғой, бір амалын істейміз де. Түсін, шырағым, ойлап-ойлап өздеріңнен лайықты адамға тоқтай алмадым.

— Тәуекел етіп көріндер. Жақан өзі зер салып, жағдайларыңды біліп тұрар. Енді қайда жібереді ол малды,— деді, көп үндемейтін бір тоға Сәтім осы тұста сөзге араласып.

Ырыс мойынсұнып қалды. Шай ішкен соң қош айтысып Жақан қайтып кетті. Кір-қоңын жудырып, жолға оны-мұны дайындатып Сәтім екі күн үйде болды да жұма күні таң алагеуімнен жолға шықты.

— Малға өзім не бола тұрармын. Сен ауданға бірге барып шығарып салып қайт. Балаларды ала кет,— деді Зеркүлге. Сөйтіп жапырық сары атанға жадының үстіне текеметтен қоршау жасап, екі баланы екі жағына отырғызып Зеркүлді ілестіріп жіберді. Ертеңіне кешке қарай ауылдан алып кеткен артық-ауыс киімдерін, заттарын салған ала қоржынды теңдеп торы атты атанның жетегіне алып қайтып оралды.

— Бүгін азанда жүріп кетті,— деді.

Сол жылы, сол жұртта, екі таудың ортасындағы терең жырада, тас бұлақтың жағасындағы жалғыз қараша үйде қара күзге дейін отырды.

«Жұт жеті ағайынды» дегендей елдің күйі кетіп жүдеп, жабырқағанына қарай сол жылы таудың қасқыры құтырынса болар ма. Алдындағы малға тал түсте шабатынды шығарды. Кейде қора-қора болып, қаймықпай, төңіректен торуылдап жүреді. Күндіз балаларды

үйге қамап, есікті сыртынан таңып, екеуі малдың екі жағынан қалмайтын болды. Түн баласына кезектесіп күзетіп шығады. Әйтпесе көз жазып қалатын түрлері бар. «Бәлен жерде бәленшенің отарын қасқыр қырып кетіпті»... деген тәрізді қауесетті естіген сайын имандары бір уыс болады.

Құмға қарай «әні құлаймыз, міне құлаймыз» деп буынып-түйініп бірге көшетін басқа елді күтіп, қарайлағандарына біраз болған. Сүмбіле туған соң-ақ салқын тарта беретін тау ішінің кара суығы едәуір. Үйге от жақпаса отыра алмайды. Малды қамап, кешкі тамақтарын ішкен соң, бүгін кезегі еді, Зеркүл күзетке шықты да бұл екі баланы қасына алып жатып қалған.

Ұйықтап кеткен екен. Түсінде атасын, бұрынғы күйеуінің әкесін көрді. Берекелі, кең, қайырымды кісі еді. Келінін баласындай санап жылы қабақ танытып, тең ұстайтын. Бұл да алдынан өтіп көрген жоқ еді.

«Ойпырым-ау, мынау атай ғой, бұл кісі баяғыда қайтыс болған жоқ па? Қайдан жүр?—деп аң-таң болып, бір жағынан қылмысты жандай-ақ тайсақтап оған тура қарай алмай бүгежектей береді. Ол кісінің ойында еш нәрсе жоқ тәрізді. Бұған салқын рай танытпайды. Сонадайдан тұрып:

— Келін!— деп дауыстап, ар жағына қарашы дегендей қолындағы ақ таяғын күннің батысына қарай сілтейді. Ол кісі нұсқаған жаққа жалт қарайды. Сөйтсе бұл биік бір таудың түбінде тұр екен. Жоғарыдан күркіреп ала сапыран тасқын құлап келеді. Зәресі ұшқан бұл көмек сұрағандай жалынып, атасы жаққа қараса ол кісіні енді көзіне түсіре алмайды. Не істерін білмей жан ұшырған Ырыс:

— Сұмдық-ай, ананың астында қалғанымыз ба, мына екі баланы қайттым?!— дей бергенде оянып кетті. Тұла бойы ұйып қалыпты. Жүрегі дүрсілдетіп әкетіп барады. Есін жия алмай біраз жатты. Сонан соң өзіне-

өзі келіп: «Атам жарықтық түсіме қалай кірді, бұл қалай?»— деп ойлай бергенде даладан әлдене дүр ете түскендей болды.

— Ойпырмай, мынау не?!— деп бас жағында жастанып жатқан шапанын алуға да мұршасы келмей үйден ата жөнелді. Күнде қолына ұстап жүретін, белдеуде қыстырулы тұратын жыңғыл шоқпар есіне түсіп, әйтеуір соны тастамауды ұмытқан жоқ. Қораның алдына қалай жетіп келгенін өзі де білмейді. Іште апалаң-топалаң.

— Зеркүлші, Зеркүл!— деп аттан салды. Албардың ығына сүйеніп отырған күйі мызғып кеткен екен, қалбалақтап ұшып түрегелді ол да.

Жүрек тоқтатып астын-үстін ала сапыран болып жатқан қораға зер салып еді. Байқағаны шымқай қара қойлардың ортасында әлде қасқыр, әлде ит екенін ажырата алмады, бозаландаған бір нәрсе ойран жасап жүр.

— Ойбай, секір! Қораға түс. Қырды!— деп өзі жүгірген бетте албардың таудың беткейіне тірей салған, сыртынан үстіне кісі, ат та көтеріле беретін аласалау жағындағы жарынан ішке қарғыды. Жан қысылғанда адамның өлермен болып кететін әдеті. Қорку, үрку деген ойына кіріп шыққан жоқ. Тек бірінің үстіне бірі шығып бейберекет жөңкіген малдың аяғының астында қалып қоймайын деп, жан-жағына жіті қарап, сақ қозғалып, құтырғандай алас ұрып ана қойға бір шауып, мына қойға бір шауып ойрандап жүрген жыртқышқа таяна берді. Бұл кезде адамды байқап қалған қасқыр қораның төрін тастай салып, албарға қарай тұра жөнелді. Сол келген бетте секірді. Албар іш жағынан кісі бойы биік қаланған еді, бірден ар жағына асып кете алмады. Алдыңғы екі аяғы жоғарғы кенереге ілініп, тырмысып, шыға бастағанда бұл да жетті. Қос қолдап көтерген жыңғыл шоқпармен бар пәрменімен бастың тұсы осы-ау

деп періп өтті. Сылқ етіп құлаған жыртқыш аунап тұрып қайта қаша жөнелді. Бұл кезде қасына қолында бесақасы бар Зеркүл де жеткен еді.

— Айрылып қалмайық енді. Сақ бол. Құтылып кетпесін. Бір жағына шыға бер,— деп тапсырды, өзі айнала қуып жүріп. Екеуі екі бүйірден қыспаққа алғанда жанталасқан жыртқыш арс етіп, таяп келіп қалған Зеркүлге тұра атылды.

— Ойбай!— деп жан дауысы шыға жығылып қалған оған да қарамай Ырыс өкшелей жетіп, албарға ыргы берген қасқырды тағы періп өтті. «Қаңқ!»— еткен ащы даусы шығып іргеге солаң етіп құлап түсті. Сонан кейін-ақ бас көтертпей үсті-үстіне пергіледі. Жыртқыштың шокпар тиген денесі былқ-сылқ етіп, үні өшіп, тіршілік белгісін білдірмеген соң «енді өлген шығар» деп тастай салып, анадай жерде отырған Зеркүлге жүгірді. Ол үрейленіп қалыпты. Жанына келген мұның:

— Не болды? Амансың ба?— дегеніне дір-дір етіп жауап бере алмады. Шапанының бір жеңі жоқ. Білегінен дірдектеп қан ағып тұр. Қасқырдың тісі бұлшық еттің едәуір жерін жырып кетіпті.

Оны сүйемелдеп үйге алып келді. Даладағы дабыр-дұбырдан оянған болу керек, екі бала түрегеліп төсектің үстінде бір-біріне ұйлығып, бүрісіп отыр екен. Көрген соң қыңқылдап, жылап бұларға қарай жүрді. Қорқып қала ма қайтеді деп, оларды төсегіне әкеліп салып, орап қымтады.

— Ой, айналайындар, кішкентай, неге тұрдыңдар? Біз малды қарап келдік. Жата ғойыңдар. Ұйықтандар,— деп, аймалай, арқаларынан қағып жатқызған соң, от жағып, су жылытып, Зеркүлдің жарасының қанын жуып, құрым киіз күйдіріп басты. Сонан кейін барып қорадан әлгі бәлені сүйреп келіп, үйдің жанындағы қомыт-қомшалармен бастырып тастады. Ертеніне қидалап отырып

терісін түсіріп алды, әйтеуір. Серектей болып жетілген көктемгі бөлтірік екен.

— Тұқымың өспегір, үлкендігі тайыншадай арлан болайын деп тұрған бәле екен-ау,— деді сойып жатып денесі түршігіп.

Түнде қараңғыда қораны аралап шығып, қарап тартып кеткені болмаса, әйтеуір, өлгені жоғын байқаған. Азанда шығарарда мұқият қарап, жарадар болған он шақты қойды бөліп алып қалды. Көбісінің құйрығынан бір-бір тартып кете беріпті. Екі-үшеуін жеңіл тамақтанған. Бағып-қақса мал болатын. Біраз көлденең бейнегін айтпағанда әйтеуір өлім-жітімге ұрынған жоқ. Қатарға ілесіп кетті ақыры.

Ал Зеркүл шошымал болып, ауырып, жарасы жазылмай көп азап тартты. Оған сездірмегенімен өзі іштей қауіптеніп: «Құтырған қасқыр емес пе екеп? Сондай бәле болып сорлатпаса»,— деп талайға дейін уайымдап жүрді Ырыс.

* * *

Жеңістің хабарын бұлар көктемгі мал төлдетудің бел шешпей түн қатып өткізген қым-қуыт науқанынан бас ала бергенде естіді. Ел құмнан шығып келіп, малды осы қоныстанудың төңірегіне төлдететін. Бұлар Қоянды қырқасының етегінде отырған. Түске таман орталықтан шауып шыққан салт кісі арадағы екі-үш малшының үйіне ат басын сәл аялдатып кідірді де, сол ерден түспеген қалпы бері қарай салды.

— Мынау кім өзі, қалай-қалай жүреді?— деді Зеркүл таңырқай қарап. Бәрі қораның төрінде тұрған. Ырыс тегін шапқылап жүрмеген адам екенін байыптады.

— Баяғыда тойшыкеш шабармандар өстіп жүруші еді,— деді күліп.— Мынау не сүйінші сұрап, не тойға шақырып жүрген біреу ғой.

Ә дегенше аттылы таяп қалды. Ауылдағы ересек балалардың бірі екен.

— Апа, сүйінші! Соғыс бітті! Біз жеңдік! — деді бала сонадайдан айқайлап қуаныштан есі шығып кеткен. Тап бір өзі жеңіп қайтқандай масаттанып, масайрап сыймай келеді.

— Аузыңа май айналайын!

— Көп жаса, қарағым. «Жақсы сөз жарым ырыс». Мұны еститінде күнге жеттік, шүкір! Шүкір! — деді тұрғандар көзіне жас ала толқып.

Ырыс әлгіні айта салып, әрі жөнөп бара жатқан баланы тоқтатты:

— Қалқам, бұл хабар қашан келді? Сені кім жіберді мұнда?

— Жаңа келді, апа! Мені Жақан ата жіберді! «Осы жақта отырған барлық малшылардың үйіне тез хабарла»,— деді. Міне мынау сол кісінің аты,— деп бала қайта шаба жөнелді.

Ырыс енді байқады, баланың астындағы Жақанның қызыл айғыры екен.

— Елді қуант деген ғой, қайтсын. Өзі міне салып шабатын шама жоқ. Көп тілеуі кнелі ғой, жарықтық. Тілектері болды. Мұныға шүкір, жаратқан,— деп Ырыс құлдырай шапқан баланың артынан ұзақ қарап тұрды.

Мына бала әлгі бір елең еткізген, өзі ала келген қуанышпен бірге көңіліндегі қай-қайдағы сағынышты да қозғап кеткендей. «Тәңірден сұрағанның ұяттығы жоқ» деген, пенде шіркін қуанышқа тойған ба? Көппен бірге күткен ұлы жақсылыққа жеткен күні көңілі ала-бұртып іште жатқан өшпейтін үміт отына жел тигендей шоқтанып көкейді тескен арманды ой әр қиялға жетелейді. «Мәлігім жаңағы балалармен қатар еді, қолымда болса өстіп әжетке жарап қалар еді-ау деп толқып тұр.— Тірі болса қайда жүр екен? Қандай болды?» Ба-

ласының қазіргі есейген күйін көз алдына елестеткісі келіп әуреленеді.

Сәтімнен кеткелі бері хабар үзілген емес. Бірде: «Жараланып госпитальға түсіп қалдым», десе, бірде: «Жазылып шығып майданға жүретін болдым»,— деп жазады. Кейінгі кезде кілең: «Жауды қуып барамыз, жеңіс жақын»,— дейтін. Әйтеуір, амандығына кәмбіл бұлар:

— Дәм бұйырса келіп қалар,— деп отыратын.

— Ойпыр-ой, бұл неғылған бітпейтін ғазапат. Жердің де түбі жоқ екен, жарықтық. Әлі қуып барамыз дейді. Тіпті жететін емес қой,— деп кейде шыдамдары жұқара сарғаятын шақтары да бар.

Соғыс бітті деген соң, сол күні келіп қалатындай елендеп, енді бір хабары болар деп күнде қарайлағанымен жуық арада Сәтімнен тырс еткен дыбыс естілмеді. Сол екі арада қозылар аяқтанып қалды да тауға көшті. Енді орталықтан жырақтап, хабар-ошары да кенделеп, «япыр-ай, бұл қалай болды» деп уайымдап күдіктене бастағанда ойда жоқта, жаз ортасында Сәтімнің өзі жетіп келді.

Үй таудың ішінде баяғы сол өздері жайлайтын бұлақтың басында отырған. Шілденің іші. Күн ысып беткей, жондар сарғайып кеткен. Бұлақ төңіректері мен сай табандары ғана әлі ойдым-ойдым көк торғын түсін бермей дала реңі сары параққа шашыраған сиядай шұбарланған кез.

Әдеттегідей бүгінде малды ертелетіп өргізіп, салқын-да жайып келіп, күн қайтқанша бұлақ басына жусатып, дамылдап түскі шайын ішіп отыр еді. Үй іргесінде көлеңкеде жатқан ит шәу ете түсті. Артынша дүсірлеген ат тұяғының дыбысы естілгендей болды. Төменгі жақта отырған Зеркүл түрегеліп тұрулі есіктен басын шығарып, сыртқа көз жіберген еді. Сол сәт үн жоқ, түн жоқ тұрып қалды. Оны байқаған Ырыс:

— Зеркүл ол кім, біреу келе жатыр ма?— деді елеңдеп.

— Женеше-ау, Болаттың әкесі,— деді ол даусы дірілдей, өңі бозарып босағаға сүйенген қалпы. Ырыс:

— Қойшы не дейді, кане?— деп ұшып түре келгенде есік алдындағы кішкене белеңнен бері асып келе жатқан ескі аттылы көрінді.

— Жаным-ау, өздері екі аттылы ғой, бірі кім?!— деді Ырыс әдегенде көзі түскен оң жақтағы сұр гимнастертка, сұр шалбар сол түстес мая жон телпек кигеннің Сәтім екенін жобалағанымен қасындағысын бірден ажырата алмай. Сол сәт тұла бойында ду еткен қуаныш толқынымен қабақат дүдәмәл бір үміт те көңіліне оралып елеңдей қалған. Тізелері дірілдеп, жанары бұлдырап көз алдына сағым толқығандай болды. Аңғалағын алақанымен уқалап жіберіп қайта назар салды. Ересек кісі тәрізді.

— Е, ауылдан ілескен біреу болды ғой,— деді орта көңілденіп. Сонан соң өзінің бұл тұрысына қарадай ыңғайсыздана «ей мұным не, ер-азамат ат көлік аман келе жатқанда қуанбағаным ба? Баладан баяғыда айырылған жоқ па едім, ендігім не, жаңа жоғалтқандай болып»,— деп бойын түзеп алды.

— Болат! Болат! Серік! Әкең келеді! Әне қараңдар, жүгіріндер алдынан!— деді өзі сыртқа шыға беріп. Сол-ақ екен, екі бала таянып қалған аттыларға қарай құлдырай жөнелді. Олар жете бергенде Сәтім де аттан домалай түсіп, ұлдарын бауырына басып, кезек-кезек иіскеп сүйіп көпке дейін құшағын жаза алмады. Жүгіре басып бұлар да жетті. Жанындағысы Жақан екен. Ырыспен Зеркүлге құтты болсын айтып: «Көз айым болдыңдар ма»,— деп қуаныш білдірді.

Сәтім бір баласына пилоткасын кигізіп, бір баласына белдігін байлап, екеуін екі жағына алып мәре-сәре болып үйге қарай жүрді. Зеркүл бұрынырақ бара бер-

мек болып асығыс басып алға түсті. Ырыс ат жетелеп Жақанмен әңгімелесе соңынан келе жатыр. Жақан жүдеулеу екен. Жәтелі шығып жүр деп естіген. «Қалайсыз»,— деп денсаулығын сұрады.

— Е-е, Ырыс шырағым, денсаулықтың несін сұрайсың қайта жарадым, осы кезге дейін сүйретіліп келдім. Оған да рақмет.

— Өзі жасы келген кісіге бейнет те асып кетті-ау мүлде. Сізге не сын,— деді Ырыс шын жан ашырлық білдіре.

— Рас, шырағым, оның. Бұрын күтінумен жүрген жан ғой біздікі. Бала кезден қалған ескі ауру еді. Сол кейінгі кезде білініп, қозып кетті.

— Енді өзіңізге-өзіңіз қарамасаңыз болмайды ғой.

— Осы жолы қызметті өткізіп рұқсат алдым. Шүкір, елден дәм бұйырған азаматтар келді ғой. Адам табылмай отыр дейтін емес. Солар өзі басқарсын, қызметін істесін. Қнын кезде аянғаным жоқ, енді босат дедім. Сөйтіп ауданның ризалығын алып, жұмысын тапсырдым. Осы келгендегі ойым: Таудың ауасы жақсы, қаңғыр-күңгір әңгімелесіп отыратын мына Сәтім келді, өздерің бар, осында біраз жатып, ақ ішіп, аунап-қунап қайтпақпын,— деді.

— Оныңыз жөн,— деп бәрі де қошуақ болды.

Соғыстан кейінгі жаз елдің еңсесін көтертіп, ойын-күлкісі жарасқан жайма-шуақ жыл болды. Қызық сағынған жұрт тұрмыстың әлі де тапшылығымен санаспай сәл нәрсеге бола ду етіп той-томалақ жасап, арқа-жарқаланып қалады.

Сәтім келіпті дегенді естіген соң, төңіректегі малшылар сау етіп, жиналып қалды. Талай жылдан бері бүйрек майы бітеу жүрген көк серкені алып ұрып, Сәтімнің ерінің басынан алынған ат дорбадағы төрт шөлмекті ашып, салтанаты шағын ауылға бек жетерлік той өткізілді. Тір-

шілік ағыны кең арнаға түскендей бірте-бірте тыншып, сабырлы қалыпқа енді.

— Балалар оқуға ілігіп қалды. Біз Зеркүл екеуіміз-ақ мал соңында болайық, сіз орталықта отырып, осыларды оқытсаңыз,— деді Сәтім күзге салым оқу басталар алдында Ырысқа.

— Болатжанға, тіпті, обал болды, жасы асып барды,— деп бұл да мақұл көрді.

Сонан Ырыс балалармен қоныстанудан орын тепті. Күз құмға көшерде Сәтім отын-су, тамағын дайындап беріп кетеді. Жазға қарай оқу тараған соң жайлауға көшіріп алады. Сөйтіп жүргенде балалар мектепті бітірді. Болат шофердің оқуын оқып қолға қарайлады да, Серік үлкен қалаға барып оқуға түсті. Сәтім мен Зеркүл малдан пенсияға шыққан соң бірақ босанды. Орталықтан жаңадан шифрлап үлкен там салып сол біткен соң, олар да көшіп келді. Оқудағы Серіктен басқаның бәрінің басы қайта қосылды. Болат аяқтанып біраз жамап немелі болды. Кішкентайларды Зеркүл мұнан бұрын алып ніскемейтін, жазған.

— Үлкен әжеңе бар, үлкен әжеңе бер,— деп отыратын үнемі. Сонан құлақтарына сіңісті болып қалған. Немерелерінен біреу:

— Кімнің баласысың десе, олар:

— Үлкен әжем баласымын,— дейтін ылғи.

Осыдан біраз жыл бұрын Сәтім, Зеркүл екеуі де мезгілі жетіп дүниесін салған. Зеркүл топырағын торқа болғыр, басында отырған мұнымен кешу айтысып жатып.

— Женеше, көңіліңді қалдырған жерім болды ма? Алдыңнан шықпасам деуші едім,— деді.

Ырыс елжіреп, қалай егіліп кеткенін байқамай қалды. Көзінің жасымен алысып отырып, науқастың қолын мейірлене сипалай берді:

— Айналайын, екі жалғанда ризамын!

Зеркүл мұның сөзін қошуақ алғандай басын изеп, күлімсірей езу тартты. Сақардан шыққандай боп-боз жүдеу жүзіне білінер-білінбес сәл ғана қызыл шырай жүгіргендей болды. Сонан соң төбеге қарап біраз ойла-нып жатып:

— Кәрі кісінің көңілі кінәмшіл болады. Балалар әлі жас қой. Жас адам кейде еш нәрсенің қадірін біле бермейді. Бір нәрседен ренжіткен сәттері кездесе қапа болмаңыз. Сізге бөтендігі жоқ еді ғой балалардың,— деді.

Ырыс тыныштандыра сөйледі:

— Ол не дегенің, Зеркүл!

— Жай айтқаным ғой, жеңеше,— деді бұған қимас қабақпен жәудірей. Сонан соң:— Шіркін-ай, Мәліктің тірлікте бір хабарын білмедік-ау,— деп күрсініп әрі қарады.

— Кездесуге бұйрық болмай тұр да. Бір жерде тірлік етіп жүр ғой. Әттең, кім білген. Баяғыда-ақ адам қатарына ілікті ғой, жарығым. Ендігі үйлі-жайлы, балалы-шағалы болып өсіп-өніп кеткен шығар. Қайтейін, тірі жүрсе амандығын тілейміз де, соны дәтке қуат дейміз де. Бұл жалғанда жүздесуді жаза ма, жазбай ма, ол тәңірдің еркінде,— деп Ырыс сыртқа шығара бермейтін сырының бір ұшығын сездіріп үндемей қалған. Осыдан көп кешікпей Зеркүл дүние салған.

Біреуге ерте, біреуге кеш деген. Олар жер бетінен көшкелі қашан. Бұл болса бұйрықта несібесін татып әлі жүр. Әлі жүрмін деп ренжімейді бірақ. Жарық дүние, шіркінге, не жетсін. Бір күн де болса тірлік жақсы. Тек жатса-тұрса балаларды ойлап тілейтіні: «Осылардың бірінің жаман атын естіртпей, алдында алса екен»,— дейді. Бар арманы осы.

Балаларының көңілінде де титтей кінәрат жоқ. Өзі Болаттың қолында. Енді қара жұрттағы қара шаңырақтың несісі осы. Жеті-сегіз кішкентайы бар. Серік баяғы үстіртке салынған заводқа оқуын бітіргеннен кейін ин-

женер болып қызметке кірген. Сондағы жаңа қалада тұрады. Демалыс сайын «жигулиін» жылтындатып «апа-лап» жетіп келеді. Оның да үш-төрт баласы бар. Шүкірлігін айтып, айналып-толғанып Ырыс отырады. Бар тілегі балаларының амандығы. Бар тілегі елдің амандығы.

МАЗМУНЫ

Әңгімелер

Нияз шалдың немерелері	6
Иіс су	18
Толқын	40
Аяулы мен Ацсаған	62
Сейілу	75
Мәлдір сағым	90
Ақ пірім	111
Ақ теке	134
Жыртылған жейде	138
Көктеуде	143

Повесть

Қоңыр жон	147
---------------------	-----

Берик Шаханов

СВЕТЛАЯ РЕКА

Рассказы и повесть,

(На казахском языке)

Редактор *Қ. Токмурзин.*

Рецензент *Т. Нурмаганбетов.*

Художник *В. Сопп.*

Худож. редактор *Б. Табылдыев.*

Техн. редактор *О. Пегова.*

Корректор *С. Ибраева.*

ИБ № 565

Сдано в набор 29.01.79. Подписано к печати 11.04.79. Формат 70×108¹/₃₂. Бумага тип. № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. П. л. 6,0. Усл. п. л. 8,4. Уч.-изд. л. 8,1. УГ14271. Тираж 30 000 экз. Заказ 495. Цена 50 коп. Издательство «Жалын» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, 480003, г. Алма-Ата, ул. Гоголя, 111. Полиграфкомбинат производственного объединения полиграфических предприятий «Кітап» Государственного комитета Казахской ССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли, 480002, г. Алма-Ата, ул. Пастера, 39.

150 T.